

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGDODOVINO

3

Land Croisgemeinde Carlsburg Ib. Občina Priljivana
 Bezirk Criřřipit Kraj
 Haus-Nr. 146 Wohnungs-Nr. I Miřna Stev. Staniřna Stev. 146

Die Familien der Verstorbenen, welche sich bei Bekanntwerden des Ablebens im Sterberegister eintragen lieh, hat und kann einreiben, wenn es vorzuziehen ist. In dem Sterberegister ist die Person, die den Namen des Verstorbenen auf das Sterberegister eintrug, zu verzeichnen. In dem Sterberegister ist die Person, die den Namen des Verstorbenen auf das Sterberegister eintrug, zu verzeichnen. In dem Sterberegister ist die Person, die den Namen des Verstorbenen auf das Sterberegister eintrug, zu verzeichnen. In dem Sterberegister ist die Person, die den Namen des Verstorbenen auf das Sterberegister eintrug, zu verzeichnen.

Anzeigezettel Naznanilnica

zur Föhlung der Bevölterung und der wichtigsten häuslichen Verhältnisse nach dem Stande vom 31. December 1869. za popis ljudstva in imenitnejše zvanje zurne in drubine po stanu od 31. decembra 1869.

Name u. i. Familienname (Zusätze) u. Herrschaft (Zusätze), Sterberegister u. Wohnort, Name, Pflanz, Kasten etc. (z. B. im Sterberegister sind die wichtigsten häuslichen Verhältnisse anzugeben.)	Religion Vertra	Familienstand Stand	Beruf oder Beschäftigung Poklic ali sivo k do peča		Geburtsort Rojniti kraj	Zuständigkeitsort Dobinghit	Anwesenheit Priřnoje		Abwesenheit Nepriřnoje		Wohnort Opomba
			Vera	Stan			Domovinstvo	Abwesenheit			
1. Joan Vilhar	1	1824	aus Ko-	brauner	Priljivana	1	1	1	1		
2. Amalija Vilhar	1	1835	.	meisler	Priljivana	1	1	1	1		
3. Olga Vilhar	1	1860	.	maister	Priljivana	1	1	1	1		

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGDODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.62.3>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelič, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljčič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike
Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical
Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

SI_ZAL_LJU/0504 Mesto Ljubljana, statistični popisi, 1830-1942 (Fond/zbirka),
t. e. 068, Popis prebivalstva 31. 12. 1869, Ljubljana, Svetega Petra predmestje 146,
hrani Zgodovinski Arhiv Ljubljana.

Portal Zgodovina Slovenije – Sistory, <https://www.sistory.si/11686/18434>.

Vsebina

Razprave – Articles

Neja Blaj Hribar , Popisi prebivalstva 1857 – 1931: predstavitev vira, podatki in analiza / Population Censuses 1857–1931: Presentation of the Source, Data, and Analysis	8
Filip Čuček , Ivan Dečko in njegov zadnji deželnozborski mandat / Ivan Dečko and His Last Term in the Provincial Assembly	30
Marija Mojca Peternel , <i>Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins</i> (1875–1938) / <i>The Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins</i> Newspaper (1875–1938)	44
Anton Žabkar in Marjan Malešič , Vojaški avanturizem: napad Kraljevine Italije na Kraljevino Grčijo leta 1940 / Military Adventurism: Kingdom of Italy's Attack Against the Kingdom of Greece in 1940	64
Dunja Dobaja , Bil/-a sem ukradeni otrok, bil/-a sem pozabljeni otrok / I Was a Stolen Child, I Was a Forgotten Child	83
Žarko Lazarević , Jugoslovansko ekonomsko zgodovinopisje med nacionalnim in mednarodnim kontekstom po drugi svetovni vojni / Yugoslav Economic Historiography Between the National and International Context after World War II	101
Domagoj Tomas , Ivan Tomas and the Smuggler for the Pope / Ivan Tomas in papževeva tihotapka	130

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Konferenca Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika 2022 (Ana Cvek)	147
Žarko Lazarević, Delo in zemlja (Janja Sedlaček)	150
Ivan Smiljanić, ur., Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (Janja Sedlaček)	155

Alenka Hren Medved, Premog, železnica, terme in pivo: Modernizacija in demografski razvoj Laškega v dolgem 19. stoletju (Filip Čuček).....	160
Tomaž Kšela, Juš Kšela, Cena svobodomiselnosti: Tri življenja zdravnika in humanista prof. dr. Milana Cundra (Zdenko Čepič)	162
Gregor Antoličič, Maksimilijan: Cesar po Napoleonovi milosti (Ivan Smiljanič).....	170
Gaj Trifković, Sea of Blood: A Military History of the Partisan Movement in Yugoslavia 1941–45 (Klemen Kocjančič).....	174
Halik Kochanski, Resistance: The Underground War in Europe, 1939–1945 (Klemen Kocjančič).....	177
Celia Donert, Ana Kladnik, Martin Sabrow (ur.), Making Sense of Dictatorship: Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945 (Tjaša Konovšek).....	181
Kristen Ghodsee in Mitchell A. Orenstein, Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions (Tjaša Konovšek).....	185

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Neja Blaj Hribar*

Popisi prebivalstva 1857–1931: predstavitev vira, podatki in analiza**

IZVLEČEK

Avtorica se v članku osredotoča na historične popise prebivalstva habsburške monarhije in Kraljevine SHS/Jugoslavije. V njem najprej predstavi zakonodajo in način popisovanja, nato pa analizira posamezne popise in popisne rubrike. Zadnji del je namenjen kritičnemu pretresu zbiranja in analiz podatkov popisov ter predstavitvi možnosti, ki jih ponujajo nove digitalne metode obdelave podatkov, in pomena metodologije.

Ključne besede: popisi prebivalstva, analiza vira, podatkovne baze, Avstro-Ogrska, Kraljevina SHS/Jugoslavija

ABSTRACT

POPULATION CENSUSES 1857–1931: PRESENTATION OF THE SOURCE, DATA, AND ANALYSIS

In the following article, the author focuses on the historical population censuses in the Habsburg Monarchy and the Kingdom of SHS/Yugoslavia. She begins by introducing the legislation and the census method and then analyses the individual censuses and census headings. The final part of the article is devoted to a critical review of the collection and analysis of census data. It explores what the new digital data processing methods allow for and focuses on the importance of methodology.

Keywords: population censuses, source analysis, databases, Austria-Hungary, Kingdom of the SHS/Yugoslavia

* **Doktorska študentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva ulica 2, SI-1000 Ljubljana; asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; neja.blaj-hribar@inz.si**

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa IO-0013 Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Uvod

Znano je, da so popisi prebivalstva »neizmerno velik zaklad«¹ za zgodovinarje, demografe in genealoge. Pomen popisov ni bil le v tem, da se prešteje prebivalstvo, ampak predvsem v prikazu socialne in gospodarske strukture prebivalstva.² Za historično demografijo ima prednost pred drugimi viri njihova serialnost, ki omogoča primerjave in pregled skozi daljše časovno obdobje. Njihova slabost je v tem, da so se načeloma izvajali vsakih deset let, kar onemogoča opazovanje kratkotrajnejših sprememb, hkrati pa iz njih ne izvemo veliko o osebnih pogledih popisane prebivalstva in drugih osebnih okoliščinah.

Kljub temu, da so bili popisi prebivalstva vir že za kar nekaj raziskav,³ to ne pomeni, da so njihovi podatki izčrpani. Z digitalizacijo popisnega materiala v Sloveniji in tujini so postali še dostopnejši, hkrati pa odpirajo nove možnosti raziskav.

Podatki popisov prebivalstva so uporabni le, če dobro poznamo ozadje in okoliščine njihovega nastanka. Članek je namenjen predstavitvi zakonodaje, načina popisovanja in zbranih podatkov. Za analizo popisnih kategorij sem uporabila ljubljanske popise prebivalstva od leta 1857 do 1931,⁴ saj so zelo dobro ohranjeni in tudi digitalizirani.⁵ Digitalizacija popisov in izdelava podatkovnih baz je tema zadnjega dela članka. Čeprav so bili državni popisi načeloma enaki za vse prebivalstvo, lahko pri ohranjenem gradivu drugih krajev pride do odstopanj. Razširjen popis stanovanjskih razmer je bil denimo narejen le za večja mesta ali pa je za kraj ohranjena le popisna knjiga občine, ki je skrajšana oblika državnega popisa in vsebuje manj podatkov. Popise prebivalstva so občine včasih izvedle za lastno uporabo, takšna primera sta ljubljanska občinska popisa prebivalstva iz leta 1921 in 1928, še več jih je bilo na primer v Trstu.⁶

Popisi prebivalstva v habsburški monarhiji

Prvi »popis duš« v avstrijskem delu Avstro-Ogrske je bil izveden leta 1754 (in nato vsake tri leta), a je bila izvedba pomanjkljiva in podatki nezanesljivi.⁷ Pravi trdni temelj realnega števila prebivalcev so dale šele vojaške konskripcije iz leta 1770.⁸ Prvi moderni popis prebivalstva je bil izveden leta 1857. Zbrani podatki so bili namenjeni za uporabo celotni državni upravi, ne le vojski (kot konskripcije). Za državo je bilo

1 Andrej Studen, »Popis prebivalstva – neizmerno velik zaklad Zgodovinskega arhiva Ljubljana«, *Arhivi* 22 (1999): 187.

2 Lojze Pipp, »O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva«, *Kronika slovenskih mest* 1, št. 3 (1934): 195.

3 Gl. uporabljeno literaturo.

4 SI ZAL LJU/0504 Mesto Ljubljana, statistični popisi, 1830–1942.

5 Za analizo so bili uporabljeni digitalizirani popisi iz interne baze INZ.

6 Roberto (Robi) Sturman, »Matična služba in občinski popisi prebivalstva v Trstu (1859–1875)«, *Kronika* 67, št. 3 (2019): 497–512.

7 Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936), 16.

8 Ibidem, 38. Gl. tudi Janez Cvirni, »Vojaška konskripcija leta 1770/71«, v: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*, ur. Barbara Šterbenc Svetina et al. (Ljubljana: Založba ZRC, 2012), 9–24.

popisovanje »ena najvažjših podstav za dobro uravnano državno, deželno in občinsko gospodarstvo«. ⁹ Poleg tega, da se je podrobno popisalo vse prebivalstvo (ne le moško), je največji doprinos h kakovosti popisa v primerjavi s konskripcijami določitvev t. i. kritičnega datuma popisa. ¹⁰ Popisovalci so morali izpolniti podatke za stanje na določen datum, čeprav je popisovanje potekalo v daljšem časovnem obdobju.

Popisovanje in statistična obdelava

Popisovanje v habsburški monarhiji se je izvajalo na podlagi zakonov iz leta 1857 in 1869. Razlog sprejemanja drugega zakona je bil upravne narave, saj je prvi veljal za celotno ozemlje monarhije, medtem ko je bilo treba po dualistični pogodbi zakon prilagoditi le avstrijski polovici. Pomembneje pa je, da so z njim dopolnili pomanjkljivosti prvega. Vsi naslednji popisi so se izvajali po zakonu iz leta 1869, a z nekaj spremembami (med drugim so bila dodana popisna vprašanja, spremenjen je bil način obdelave podatkov). ¹¹

Pri pripravi na prvi popis so imeli pred očmi predvsem dve vprašanji – kakšen je namen popisa in kako se bo izvedel. S popisom so želeli dobiti čim boljši vpogled v strukturo prebivalstva, ki bi koristil celi državni upravi. ¹² Da bi bili popisi čim bolj zanesljivi in dejansko izvedljivi, je bilo potrebnih kar nekaj predpriprav. Cesarski ukaz o popisu prebivalstva iz marca 1857 je vseboval vsa navodila za izvedbo popisa. Med najpomembnejšimi je bilo dosledno oštevilčenje hiš in označenje naselij. ¹³ Zakon je opisoval način popisovanja, finančno in administrativno izvedbo, dodani so bili tudi vzorci popisnih pol, priloge, navodila in drugi obrazci. ¹⁴

Geografsko lociranje je bilo pomembno zaradi same izvedbe popisov. Najmanjša popisna enota je bilo v mestih stanovanje ter hiša na podeželju. Popis leta 1857 so izvedle občine ali pa okrajna glavarstva, odvisno od zmožnosti (o tej so odločali v kresijskih gospostvih oziroma deželnih vladah). Pri tem naj bi pri popisovanju po potrebi

9 Popisna pola (naznanilnica) iz leta 1869.

10 Andrej Studen, »Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910,« v: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*, ur. Barbara Šterbenc Svetina et al. (Ljubljana: Založba ZRC, 2012), 27.

11 Peter Teibenbacher, Diether Kramer in Wolfgang Göderle, »An Inventory of Austrian Census Materials, 1857–1910. Final Report,« *Mosaic Working Paper wp2012-007*, Dezember 2012, pridobljeno 28. 1. 2019, <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/sites/default/files/downloads/publications/mosaicWP/MOSAIC-WP-2012-007.pdf>, 3.

12 Sonja Anžič-Kemper, »Priprave, potek in izvedba štetja prebivalstva leta 1857. Primer Ljubljane,« v: *Prvi moderni popis stanovništva u Istri = Il primo censimento demografico moderno in Istria = Prvi moderni popis prebivalstva v Istri*, ur. Aleksej Kalc (Koper = Capodistria: Histria Editiones; Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 2012), 49.

13 Z oštevilčenjem hiš se je začelo že pri predpripravi na prve vojaške konskripcije leta 1771. Je bil pa to dolg proces, ki ga je bilo treba posodabljati. Podrobneje o oštevilčenju hiš gl. Andrej Studen, »Oštevilčenje hiš ob vojaški konskripciji 1770/71 kot tehnologija dodeljevanja naslovov in sredstvo socialnega discipliniranja,« v: *Marija Terezija: med razsvetljenskimi reformami in zgodovinskim spominom*, ur. Miha Preinfalk in Boris Golec (Ljubljana: ZRC SAZU, 2018): 435–49.

14 »Cesarski ukaz od 23. marca 1857, veljaven za vse kronovine, razen vojaške krajine, s katerim se razglašaukaz, kako gre popisovanje ljudstva opravljati,« *Deželni vladni list za kranjsko vojvodino. Pervi razdélk. XVI. del, IX. tečaj*, št. 103, Ljubljana, 27. maj 1857.

sodelovala tudi duhovščina.¹⁵ Od leta 1869 dalje so bila za izvedbo popisa in izdelavo statistike zadolžena okrajna glavarstva, deželna glavna mesta in mesta z lastnim statutom. Pri izvedbi so morale sodelovati vse občine, ki so same izbrale komisarje, ki so opravili popisovanje.¹⁶

Leta 1857 je bila osnovna popisna pola naznanilnica (*Anzeigezettel*), ki so jo izpolnile »glave družine«. Na podlagi teh podatkov so komisarji izpolnili zapisnico (*Aufnahmsbögen*), ki je bila tabelaren pregled z označenimi odgovori, iz katerega so se delale prve statistike. Tujce (torej vse nepristojno prebivalstvo v občini) so prepisali v ločene tabele (*Fremden Tabelle*). Naznanilnice se je smelo izpustiti, če so popis opravljali komisarji. To je bilo predvideno predvsem v manjših občinah in tam, kjer bi bila drugačna izvedba zaradi prenizke pismenosti nemogoča. To ni izključevalo možnosti, da je bil tako izveden tudi celoten popis. Sonja Anžič Kemper namreč piše, da so se na notranjem ministrstvu na koncu odločili, da bodo popis izvajali le pooblaščenimi komisarji (iz vrst prebivalstva, občinskih in deželnoknežjih uradov) na podlagi ustnih izjav.¹⁷

Od popisa 1869 dalje je delitev med obrazcema ostala, le da je bila zapisnica skoraj identična naznanilnici (prav tako so se vanjo vpisovali podatki in ne le označevali odgovori). Osnovna razlika je bila v popisni enoti – v zapisnici so se popisale enostanovanjske hiše, naznanilnice pa so bile namenjene popisu posameznih stanovanj.¹⁸ Naznanilnice so se uporabljale predvsem v urbanih središčih, zapisnice na podeželju. V ljubljanskem popisu iz leta 1880 tako najdemo večinoma naznanilnice, medtem ko so za Črno vas, Hauptmanco in Kurjo vas izpolnjene zapisnice. Razlika je bila tudi v tem, da so naznanilnice morali izpolniti imetniki/najemniki stanovanj, zapisnice pa so izpolnili komisarji.¹⁹ Po zakonu iz leta 1869 se tujcev ni več ločevalo v posebne tabele. To je omogočilo boljši pregled nad dejanskim stanjem prisotnega, ne le pristojnega prebivalstva.

Osnovno izhodišče izračunov je bila popisna enota. Rezultati popisa so se preštevali po geografskih ravneh – prva raven je bil kraj, nato so podatke vseh krajev v občini združili in dobili občinsko statistiko. Iz občinskih podatkov so naredili okrajne statistike, nato po istem postopku deželne in na koncu državno.²⁰ Popisne pole so sprva ostale na nižjih upravnih ravneh (večinoma na občinah ali okrajnih glavarstvih). Pri popisu leta 1880 so podatke nižjih ravni obdelali v okrajnih komisijah in posredovali le podatke, popisne pole so ostale pri okrajnih glavarstvih. Od popisa iz leta 1890 naprej pa so pole skupaj s prvimi izračuni poslali na centralno statistično komisijo na Dunaju, saj so podatke začeli obdelovati s tabelirnim strojem, nato pa so pole vrnili okrajnim glavarstvom.²¹ Tabelirni stroj je omogočil novo raven obdelave podatkov, zagotovil večjo natančnost obdelave in boljše analize.²²

15 Ibid., 166.

16 Studen, »Moderni avstrijski popisi,« 28.

17 Anžič-Kemper, »Priprave, potek in izvedba,« 52.

18 Wolfgang Göderle, »Administration, Science, and the State: The 1869 Population Census in Austria-Hungary,« *Austrian History Yearbook* 47 (2016): 72.

19 Ibid., 72.

20 Ibid., 83, 84.

21 Teibenbacher et al., »An Inventory of Austrian Census Materials,« 4.

22 Studen, »Moderni avstrijski popisi,« 33, 34.

Zakon iz leta 1857 je predvideval, da se bodo popisi izvajali na šest let, kar se ni uresničilo. Naslednji popis je bil izveden šele leta 1869. V novem zakonu se je odredilo popisovanje na deset let. Kljub temu je bil naslednji popis izveden šele čez enajst let (leta 1880). Nato so se do propada monarhije dosledno izvajali vsakih deset let.

Na podlagi popisov so bile narejene obsežne statistike, ki jih je objavljala centralna statistična komisija na Dunaju, od popisa iz leta 1869 dalje pa so nastajali tudi krajevni repertoriji.

Razvoj statistične znanosti²³ 19. stoletja je zaznamoval val pozitivizma. Verjeli so, da lahko izmerijo družbeno realnost, tako kot se merijo naravni pojavi. A realnost je kompleksnejša, kot jo lahko zajamejo statistične analize. Popisna polja so puščala malo prostora, da bi ljudje predstavili, kaj sami pojmujejo kot družbeno realnost. Dobljeni podatki so bolj odražali realnost skozi oči administracije kot samega prebivalstva.²⁴ Za kakršnokoli statistično analizo je treba podatke poenotiti, pri čemer vedno pride do uhajanja informacij. Odločitev, kakšna bo kategorizacija in kako bodo podatki standardizirani, je bila na statistikah in uradnikih, ki pa so jih hkrati morali prilagoditi tako, da so bili razumljivi čim širši populaciji. S poenotenjem se izgubi kompleksnost družbe, po drugi strani pa ravno ta »uniformiranost«²⁵ podatkov daje vrednost informacijam za administracijo in znanost.²⁵

Popisne rubrike

Čeprav so popisne pole z leti vsebovale vse več rubrik, je osnovna postavitev ostala. Na prvi strani se je prostorsko določila popisna enota (dežela, občina, okraj, ulica in hišna številka), v popisih nekaterih mest še podatki o bivalnih razmerah (v Ljubljani od popisa iz leta 1890 dalje). Na notranji strani pole (druga in tretja stran) je bila tabela, v katero so se vpisale osebe po pravilnem vrstnem redu – glava družine, družina, služinčad, najemniki (in njihova družina) ter na koncu posteljaši. Na zadnji strani so bila vprašanja, povezana z domačimi živalmi. Popisano je bilo vse prisotno civilno prebivalstvo (vojaštvo je bilo pod pristojnostjo vojaških oblasti) – tudi dijaki in učenci v vzgojnih domovih, pacienti v bolnišnicah, menihi in nune v samostanih ... V popisu iz leta 1857 so bili izjema le tuji popotniki.²⁶

Pri vprašanjih za prebivalstvo se je od začetnih devet števil v letu 1910 povzpelo na 23 rubrik. V vseh popisih se pojavijo: ime in priimek, datum (leto) rojstva, družinski stan, vera, domovinska pravica, poklic, prisotnost in opomba. Nekatera vprašanja so imela že vnaprej določene možne odgovore (vera, stan, občevalni jezik, razmerje do izhodiščne osebe), izbira odgovorov se je s popisi širila.

23 Za razvoj statistike gl. Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, 7–10.

24 Göderle, »Administration, Science, and the State,« 69, 70.

25 *Ibid.*, 78–80.

26 »Cesarski ukaz,« 167.

Tabela 1: Popisne rubrike državnih popisov prebivalstva 1857–1931²⁷

Popisni podatki/leto	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931
Ime in priimek	x	x	x	x	x	x	x	x
Imetnik stanovanja oz. razmerje do njega				x	x	x	x	x
Spol		x	x	x	x	x	x	x
Družinski stan	x	x	x	x	x	x	x	x
Leto/datum rojstva	x	x	x	x	x	x	x	x
Kraj rojstva		x	x	x	x	x	x	x
Domovinska pravica	x	x	x	x	x	x	x	x
Veroizpoved	x	x	x	x	x	x	x	x
Občevalni jezik			x	x	x	x		
Materni jezik							x	x
Narodnost								x
Državljanstvo							x	x
Prisotnost	x	x	x	x	x	x	x	x
Pismenost			x	x	x	x	x	x
Znanje tujih jezikov							x	
Glavni poklic	x	x	x	x	x	x	x	x
Status glavnega poklica		x	x	x	x	x	x	x
Postranski poklic			x	x	x	x	x	x
Status postranskega poklica				x	x	x		
Zemljiški ali/in hišni posestnik				x		x		
Obrt izvršuje – potuje, v hiši naročnikov, stalni obrat					x			
Naslov delodajalca in vrsta obrti / Ime obrata/delodajalca					x			
Poklic leta 1907						x		
Status poklica 1907						x		
Ali se postranski zaslužek izvaja hkrati z glavnim poklicem ali se izmenjuje						x		

27 Popisne rubrike so prepisane iz popisnih pol, upoštevajo se imensko oziroma vsebinsko enake rubrike.

Popisni podatki/leto	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931
Telesne in duševne napake			x	x		x	x	
Druge telesne napake / invalidnost							x	
Bivališče neprisotne osebe			x	x	x	x		
Bivališče začasno prisotne osebe							x	x
Od kod so se preselili							x	x
Opomba	x	x	x	x	x	x	x	x

Vir: Po popisnih polah sestavila avtorica.

Osnova popisa sta seveda **ime in priimek** popisane osebe, ki ju ni treba natančneje opisovati. Kot že omenjeno, so bile osebe popisane po določenem vrstnem redu. V kakšnem **razmerju do imetnika/najemnika** bivalne enote so bile ostale osebe, se je navajalo šele od popisa iz leta 1890 dalje. Kljub temu da je to pomemben podatek za raziskovanje strukture gospodinjstev, se ta razmerja večinoma lahko razberejo iz drugih podatkov v posameznem gospodinjstvu (iz priimka, družinskega stanu, poklica, starosti), otežujejo pa statistično obdelavo. Da so takšne analize vseeno mogoče, kaže študija Williama H. Hubbarda, ki mu je s pomočjo popisa iz leta 1857 uspelo analizirati strukturo gospodinjstev v Gradcu.²⁸

Spol oseb ni bil vključen v prvi moderni popis, od leta 1869 dalje pa je v vseh popisih. Drugače je z **datumom oziroma letom rojstva**. V popisu iz leta 1857 je bila rubrika poimenovana datum rojstva, a je bilo v navodilih zapisano, da to velja le za moške med štirinajstim in dopolnjenim dvajsetim letom, za vse ostale je zadostovalo zgolj leto rojstva. Razlog je bil seveda v vojaški obveznosti. Enako je bilo pri popisu iz leta 1869, le da se je rubrika imenovala leto rojstva. Od popisa iz leta 1880 dalje je bil natančen datum rojstva zahtevan za vse prebivalstvo.

Rubrika **družinski stan** je bila zajeta v vseh popisih in je imela v navodilih tudi že določene možne odgovore. Leta 1857 ni bilo možnosti izbire *ločen oziroma razdružen*, zato so leta 1869 dodali možen odgovor *razvezan*, kar je še vedno izključevalo nekatere druge oblike zvez. Pri statistični komisiji so iskali predvsem splošne izraze, ki bi pomensko zajeli vse skupine prebivalstva in bili hkrati oprti na pravno terminologijo, a se je pri stanu to izkazalo za nemogoče. Odgovor *razdružen* je bil ustvarjen za vse oblike ločenih parov (razen sodno ločenih), da bi bilo čim manj zmede in bi vsi izbrali isto možnost.²⁹ V kasnejših popisih se je zato dodala še možnost izbire *sodno ločen oziroma zakonito razdružen* (a le za nekatoličane).

28 William H. Hubbard, »Städtische Haushaltsstruktur um die Mitte des 19. Jahrhundert,« v: *Moderne Stadtgeschichte*, ur. Wilhelm Heinz Schröder (Stuttgart: Klett-Cotta, 1979): 198–216.

29 Göderle, »Administration, Science, and the State,« 76.

Popisna rubrika **veroizpoved** je prav tako imela vnaprej določene možne odgovore. Leta 1857 so bile na izbiro katoliška veroizpoved (armenska, latinska ali grška cerkev), med nekatoliškimi krščanskimi verami so bile navedene grška ali armenska pravoslavna, evangelijska-luteranska, kalvinska in unitarna vera. Med ostalimi sta bili omenjeni še judovska in muslimanska veroizpoved. V naslednjem popisu so dodali še evangelijsko-helveško (reformirano), anglikansko in menonitsko veroizpoved, leta 1880 pa še starokatoliško ter možnost, da je oseba brez vere.

Eden ključnih podatkov za identifikacijo oseb je **kraj rojstva**, ki pa v prvem popisu ni bil zajet, kar otežuje povezavo oseb z naslednjimi popisi. V naslednjih popisih je bilo treba v to rubriko vpisati deželo, okraj in kraj rojstva.

Stalna rubrika je bila **domovinska pravica**, ki je označevala občinsko pripadnost oziroma pristojnost. Imeli so jo le državljani, »iz nje pa so izhajale naknadne politične pravice, denimo občinska volilna pravica za določeno prebivalstvo (volivce po izobrazbi) in pridobitev socialne podpore.«³⁰ Domovinska pravica se je prenašala iz roda v rod, ženske pa so po poroki dobile moževo. Sprememba domovinske pravice je bila težka, šele leta 1896 se je spremenil zakon, ki je prebivalstvu omogočal, da so lahko zaprosili za domovinsko pravico v občini, kjer so neprestano bivali vsaj deset let (zakon je za začetno leto določil leto 1890, tako da so lahko prebivalci po novem zakonu za spremembo domovinstva zaprosili od leta 1900 dalje).³¹ Domovinska pravica je bila pomembna tudi v smislu kategoriziranja prebivalstva – tujci (*Fremde*) so bili vsi, ki v občini bivanja niso imeli domovinske pravice, medtem ko so bile osebe z drugim državljanstvom inozemci (*Ausländer*). Pri rubriki domovinska pravica so se navedli dežela, okraj in kraj. Velika pomanjkljivost popisa iz leta 1857 je bila, da je bil relevanten predvsem za pristojno prebivalstvo, prisotnost je bila slabo definirana in rubrike nedodelane.³² Za tujce je veljalo, da se v rubriko zabeleži le, da je tujec, šele v opombi pa se je specifikirala domovinska pravica (za nedržavljanke pa država). Popisali so sicer vse, statistika pa je nato ločeno obravnavala pristojno in tuje prebivalstvo. Nov zakon o popisovanju prebivalstva je zato predvidel, da se enako popisuje vse prisotno prebivalstvo.

Kategorija natančnosti popisov se je prestavila na **prisotnost**. Določeno je bilo, da se popisuje vse prisotno prebivalstvo (stalno ali začasno), ločeno pa tudi odsotno – pri teh naj bi popisali le spol in kraj bivanja.³³ V realnosti je iz popisnih pol opazno, da so pri odsotnih članih gospodinjstva velikokrat vpisali vse podatke, ki so jih vedeli.

Pri **poklicu** so morali leta 1857 vpisati uradno službo, drug zaslužek in obrt, v kateri so delali. Zapisati je bilo treba poklic, a vendar »s tako besedo, da se bo lahko vidilo, v katero tu spodej naštetih 17 verst kdo gre.«³⁴ Od popisa iz leta 1869 dalje je bilo

30 Irena Selišnik, »Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS. Strategije izbire,« *Zgodovinski časopis* 75, št. 3-4 (2021): 478.

31 Sonja Anžič, *Skrb za uboge v deželi Kranjski. Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2002), 36. Zakon je omogočal, da se je za spremembo laže zaprosilo, kar pa ne pomeni, da so jo tudi odobrili. Za sprejem v domačinstvo so bile pristojne občine. Podrobneje gl. Selišnik, »Status državljanca.«

32 Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, 55.

33 Studen, »Moderni avstrijski popisi,« 27.

34 »Cesarski ukaz,« 176.

treba z besedo natančneje opredeliti poklic.³⁵ Število kategorij je naraščalo in se spreminjalo z vsakim popisom. Z letom 1890 so uvedli osnovno razdelitev v štiri razrede (A – kmetijstvo, gozdarstvo in lov, B – obrt in industrija, C – trgovina in promet ter D – vojska, javne službe, svobodni poklici, rentniki, zavodniki in drugi). Jasna Fischer opozarja, da je pri vzporejanju statističnih rezultatov za poklicno strukturo smiselna primerjava predvsem zadnjih treh popisov, medtem ko bi bilo treba za prejšnje popise veliko večje poenotenje poklicnih shem, kar bi vodilo v nepravilnosti.³⁶ Drugače je seveda, če namesto narejenih statistik vzamemo gole podatke iz popisnih pol. Andrej Studen je na primer prilagodil shemo zadnjega avstrijskega popisa in izdelal poklicno strukturo prebivalcev izbranih ljubljanskih ulic med letoma 1869 in 1910.³⁷

Za analizo poklicnih struktur se vedno pogosteje uporablja tudi mednarodna kategorizacija zgodovinskih poklicev – HISCLASS (<http://www.hisma.org/HISMA/HISCLASS.html>),³⁸ ki omogoča daljše časovne in tudi prostorske primerjave. Podatke nekaterih ljubljanskih popisov sta s to kategorizacijo uporabili že Ana Cergol Paradiž in Irena Selišnik.³⁹

Socialno strukturo so poleg poklica beležili tudi z drugimi podatki. **Drug zaslužek** (oziroma **postranski poklic**) je od leta 1880 postal ločena rubrika. Pri **statusu poklica** je bilo treba vpisati, ali je oseba delavec ali služabnik oziroma ali je oseba samostojna ali pomožni delavec. Posebno rubriko je dobil tudi **status postranskega poklica**, ali je **oseba hišni ali zemljiški posestnik** (tega podatka leta 1900 ni bilo, a se je spet pojavil leta 1910). Leta 1900 je bila dodana še rubrika **kje oseba dela** (ali od doma, in če ne, naslov delodajalca), leta 1910 pa niso več spraševali po naslovu delodajalca, ampak **imenu obrata/delodajalca** (večina je pisala tudi naslov).

Zanimiv dodatek zadnjega popisa je bilo tudi vprašanje o **poklicu, ki ga je oseba opravljala leta 1907**, in **statusu tega poklica** ter ali se **postranski zaslužek izvaja hkrati z glavnim ali se izmenjuje**. Podatek o poklicu iz leta 1907 je služil boljšemu pregledu nad socialno mobilnostjo.⁴⁰

Občevalni jezik so prvič popisovali leta 1880 in je še pred uveljavitvijo dvigal politični prah. Vprašanje, kako ugotavljati razširjenost uporabe različnih jezikov in kako to (ne)enačiti z narodnostjo, je sprva zaposlovalo državno statistično komisijo, ki je na koncu predlagala vprašanje o družinskem jeziku. Vprašanje je nato sprožalo debate v državnem zboru, na koncu pa je vlada odločila, da se bo spraševalo po občevalnem jeziku, in sicer le prebivalstvo, pristojno v deželah Cislajtanije.⁴¹ Z vprašanjem

35 Studen, »Moderni avstrijski popisi,« 27.

36 Jasna Fischer, »O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1-2 (1983): 32, 33.

37 Andrej Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993), 72, 73.

38 Marco H. D. van Leeuwen in Ineke Maas, *Hiclass; a Historical International Social Class Scheme* (Leuven: Leuven University Press, 2011).

39 Ana Cergol Paradiž in Irena Selišnik, »Soproge slovenske elite v Ljubljani in Trstu,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2018): 51–84.

40 Studen, »Moderni avstrijski popisi,« 32.

41 Vlado Valenčič, »Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880,« *Zgodovinski časopis* 34, št. 3-4 (1974): 287–91.

o občevalnem jeziku so se želeli izogniti enačenju z narodnostjo, a se je ta popisna rubrika kljub temu politizirala. Časopisi in različne ravni oblasti so s podatki želeli dokazovati narodnost nekega ozemlja in s tem večati ali manjšati jezikovne pravice tistega območja ali pa so pod vprašaj postavljali rezultate zaradi možnih pritiskov (popisnih komisarjev, vloge »glave družine« ali lastnika pri popisovanju ostalih članov ipd.) na prebivalstvo.⁴²

Iz popisnih pol je razvidno, da ljudje velikokrat niti niso razumeli vprašanja. Številni so navedli več jezikov, verjetno tiste, ki so jih redno uporabljali, nekateri celo vse, ki so jih znali. Takšne vpise so naknadno popravili, da je ostal le en odgovor. Velikokrat ni jasno, kdo in po kakšnem ključu je delal te popravke. Glede na pisavo, uporabljeno pisalo ali opombo se včasih da razbrati, ali so to že na kraju samem popravili komisarji oziroma lastniki stanovanj ali šele naknadno uradniki pri statistični obdelavi (ljubljanški popisi imajo značilne statistične oznake in popravke narejene z barvico, zlasti pri popisih iz let 1890, 1900 in 1910).

Izbira jezikov je bila omejena, prebivalstvo je lahko izbralo »nemški, češko-moravsko-slovaški, poljski, rusinski, slovenski, srbsko-hrvaški, italijansko-ladniski, rumanski, madjarski (tá samo v Bukovini)« jezik.⁴³ Izbira jezikov je izhajala iz klasifikacije standardiziranih jezikov iz leta 1849, v katerih so bili objavljeni tudi uradni listi.⁴⁴ Standardizacija in klasifikacija sta močno vplivali na oblikovanje nacionalnih identitet in postopoma pomagali k umikanju vernakularjev.⁴⁵ V ljubljanskih popisih je kljub navodilom opaziti, da je več prebivalcev kot občevalni jezik navedlo kranjščino, kar je bilo nato spremenjeno v slovenščino.

Popis iz leta 1880 je vseboval še nekaj novosti. Spraševati so začeli o **pismenosti** prebivalstva (označevali so, ali oseba zna brati in pisati, le brati, ali je nepismena), o **telesnih hibah** (slep, gluhomem, blazen ali bebec) ter o **bivališču neprisotnih oseb**. Informacij o duševnih in fizičnih motnjah leta 1900 niso popisovali, leta 1910 pa jih ponovno so.

Zadnja rubrika je bila namenjena **opombam** in nekaterim dodatnim podatkom. Leta 1857 so na primer v navodilih zapisali, da se v opombo vpiše, kje so neprisotni, ali je oseba vojak na dopustu, invalid ali rezervist, leta 1869 pa tudi, ali je popisani slep ali gluhi itd. Nekateri od teh podatkov so v naslednjih popisih dobili ločene rubrike.

Zadnja stran popisne pole je bila namenjena **popisu živali** (izjema je bil popis iz leta 1857, ko so vprašanja na isti strani kot popis oseb). Navesti so morali, koliko imajo konj, goveda, oslov, prašičev, panjev, ovc in koz. Pri konjih in govedu so morali dodatno navesti še spol in starost živali ter podatek o tem, ali so skopljene (konji).

Ljubljanski popis iz leta 1890 je prvi, ki vsebuje tudi **popis stanovanjskih razmer**. Popis stanovanj so prvič izvedli že leta 1869, a le za določene okraje Dunaja in Prage

42 Studen, »Moderni avstrijski popisi,« 29. Valenčič, »Etnična struktura,« 292–97.

43 »Ukaz ministerstva notranjih reči od 6. avgusta 1880, o popisovanju ljudstva v letu 1881,« *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*. Kos XXXVI. Izdan in razposlan dne 12. avgusta 1880, 372.

44 Rok Stergar in Tamara Scheer, »Ethnic Boxes: the Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification,« *Nationalities Papers* 46, št. 4 (2018): 579, 580, <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1448374>.

45 Ibid, 576, 579.

ter Trsta in Brna. Leta 1880 so popis razširili na ves Dunaj in vso Prago, dodatno so popisali še Liberec, Lvov ter Krakov. Od leta 1890 dalje so popis stanovanj izvajali že v devetnajstih mestih, med drugim tudi v Ljubljani (skupaj s Spodnjo in Zgornjo Šiško). Identičen popis stanovanj so v Ljubljani napravili tudi leta 1900, leta 1910 pa so izvedli popis hiš in tudi razširjen popis stanovanjskih razmer.⁴⁶

Popis stanovanj je bil, kot že omenjeno, na prvi strani popisne pole, pod geografskim lociranjem stanovanjske enote. Vedno so bila postavljena vprašanja, v katerem nadstropju je stanovanje, koliko sob ima in ali se uporablja tudi v poslovne namene. Popis iz leta 1910 je bil najbolj obsežen in je spraševal še po kopalnici in stranišču, koliko oken ima stanovanje, ali ima vrt, ali je stanovanje najeto skupaj s pohištvo, koliko znaša najemnina ter koliko od vseh prisotnih oseb spi v teh prostorih.

Popis stanovanj omogoča vpogled v stanovanjske razmere prebivalstva, ki jih lahko povežemo tudi s socialno strukturo prebivalstva, odkrivamo opremljenost stanovanj, higienske razmere (kopalnica, stranišče) ipd. Žal ne izvemo ničesar o velikosti stanovanj, le o številu sob in drugih prostorov.

Popisi prebivalstva v Kraljevini SHS/Jugoslaviji

Prvi popis prebivalstva v Kraljevini SHS bi morali izvesti 1. januarja 1921 za stanje z 31. decembra 1920, a so ga zaradi prepozno dospelih popisnih pol preložili na 1. februar 1921 (za 31. januar 1921).⁴⁷

To je edini ljubljanski popis, ki ni ohranjen v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Najverjetnejši razlog je, da dokumentacije, poslane direkciji državne statistike v Beogradu,⁴⁸ po opravljeni statistični obdelavi niso vrnilo občini, kot je bilo v navadi pri avstrijskih popisih. O neustaljenosti navade, da bi se gradivo vračalo na nižje administrativne enote, je mogoče sklepati tudi iz zakona o popisih iz leta 1931, ko je bilo izrecno naročeno, da morajo občine po končanem pregledu in reviziji vseh obrazcev narediti prepise vseh družinskih listov za sestavo lastnih popisnih knjig.⁴⁹ To objasni tudi dejstvo, zakaj so od popisa iz leta 1931 ohranjeni družinski listi, ne pa tudi posamezne popisnice.

Popis prebivalstva je potekal podobno kot v Avstro-Ogrski, le upravni postopek od občinske do državne statistike je bil prilagojen novi administrativni ureditvi.⁵⁰ Jugoslovanski popisi niso več poznali razlike med naznanilnicami in zapisnicami, so bili pa popisi oseb oblikovani drugače, saj so bili zavedeni na dveh obrazcih – družinskem listu in popisnici. Družinski list je spominjal na avstrijsko popisno polo, v

46 Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani* (Ljubljana: Studia humanitatis, ŠKUC, 1995), 21, 22.

47 »Naredba poverjeništvu za socialno skrbništvo, s katero se popis prebivalstva in domačih živali prelaga na dan 31. januarja 1921,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 2, št. 148, 23. 12. 1920, 710, št. odredbe 484.

48 »Uredba o popisu prebivalstva in domače živine dne 31. decembra 1920,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 2, št. 122, 23. 10. 1920, št. odredbe 385. Ni še jasno, ali je popis ohranjen v Beogradu.

49 »Pravilnik za izvršenje popisa prebivalstva, kmetijskih gospodarstev in domače živine v kraljevini Jugoslaviji dne 31. marca 1931. leta,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, 21. kos, 26. 3. 1931, 404, § 59.

50 »Uredba o popisu prebivalstva« in »Pravilnik za izvršenje popisa prebivalstva«.

njej so bili popisani vsi člani gospodinjstva in večina podatkov. Družinske liste naj bi izpolnil popisovalec, iz podatkov, ki jih je »poglar družine ali njegov zastopnik« vpisal v popisnice. Popisnica je bila obrazec za posamezno osebo, ki je vsebovala večjo količino podatkov.

V Zgodovinskem arhivu Ljubljana hranijo vzorce popisnih pol in nekaj še neurejenega materiala, povezanega s popisom iz leta 1921 (dopise, povezane s popisovanjem, drobce izborov popisovalcev, delne sezname ulic in stanovanj, preliminarna štetja rezultatov idr.).⁵¹ Iz vzorčnih pol lahko razberemo, po čem so spraševali. V družinskih polah so najprej ločili med **prisotnimi** (trajno ali začasno) in začasno neprisotnimi osebami. Vse rubrike na poli (razen **imena in priimka**) so imele že našete možne odgovore, tako da so popisovalci le označili izbrani podatek. Pri **državljanstvu** je bilo na izbiro državljanstvo Kraljevine SHS, tuje državljanstvo ter možnost »še ne odločeno«, ki so jo izbrali tisti, ki so še imeli možnost optiranja. Pri **veroizpovedi** so bile na izbiro pravoslavna, rimskokatoliška, grškokatoliška, evangeličanska, muslimanska, izraelska, druga ali možnost brez konfesije. Pri **maternem jeziku** so bili na izbiro srbski ali hrvaški, slovenski, drugi slovanski, romunski, italijanski, nemški, madžarski, arnavtski (albanski) in drugi jezik.

Popisnica, ki je bila namenjena popisu posameznih oseb, je bila natisnjena enostransko in je prav tako imela že vnaprej določene možne odgovore. Pri vprašanih, ki so bila že v družinskem listu, so bili ponujeni enaki možni odgovori, le da je bilo treba pri tujih državljanih in osebah druge vere te podatke natančneje specificirati. Izjema je bil materni jezik, kamor se je ta prosto vpisal. Podatki, po katerih so vpraševali in ki niso bili zajeti v družinskem listu, so bili naslednji:

- **Družinski stan**, kjer so bile na izbiro možnosti samski, poročen, vdovec in ločen. V navodilih je bilo izrecno poudarjeno, da kot družinski stan štejejo le uradna razmerja, torej sodno ločen in poročen, druge oblike skupnosti se niso vpisovale.
- **»Ali je poglar družine oziroma v kakšni stopnji je nasproti poglarvarju«**.
- **Kdaj je rojen**. V obrazcu so bili že določeni prostori za ločen vpis dneva, meseca in leta rojstva.
- **Kje je rojen**. V obrazcu je bilo razdelano, da se je ločeno vpisalo kraj, občino, okraj (srez), deželo (okrožje) ter za tujce še državo.
- Poleg maternega jezika je bilo postavljeno tudi vprašanje o tem, **katere tuje jezike** oseba še govori.
- **Pismenost**: popisani je imel na izbiro ali bere in piše, samo bere ali je nepismen.
- **Glavni poklic**: vpisati je bilo treba vrsto poklica (kmetijstvo, obrt, industrija ipd.) in stopnjo v poklicu (samostojen poklic, pomočnik, uradnik, delavec ipd.). Upokojeanci so morali vpisati tudi poklic pred upokojitvijo.
- **Postranski poklic oziroma zaslužek**.
- Osebe brez poklica oziroma tiste, ki s svojim poklicem niso služile (gospodinje, dijaki idr.), so morale navesti tudi **osebo, ki jih vzdržuje**.
- Označiti so morali, **ali so bili v vojni in v kateri polk** so bili kot obvezniki vpisani.

⁵¹ SI ZAL LJU/0504, t. e. 2 in t. e. 3.

- Vpisati je bilo treba, **ali ima oseba telesne ali duševne pomanjkljivosti**, na izbiro so bile možnosti: slep na obe očesi, gluhonem, slaboumen (idiot) in umobolen. Označiti so morali tudi, ali ima oseba to hibo od rojstva, ali je posledica vojne ali je do nje prišlo kako drugače.
- Ločeno so se vpisovale še **druge telesne napake**, na primer, da so bili brez udov ali drugih telesnih delov. Napisati je bilo treba, ali so poškodbe posledice vojne ali česa drugega.
- Pri zadnjem vprašanju je bilo treba vpisati, ali živijo **v kraju stalno ali začasno**, in če zadnje, v katerem kraju stalno bivajo. Za odsotne osebe je bilo treba vpisati kraj bivanja.

Ločeno so se popisovale kmetije (List za kmetijska gospodarstva), obrazec za popis domačih živali pa je bil namenjen tistim, ki niso imeli kmetijskih obratov, a so bili lastniki živali. Popisovalo se je govedo, konji, ovce, koze, prašiči, perutnina, bivoli, mezgi in mule, osli in čebelji panji. Zanimivo je, da popis ni vključeval skoraj nobenih podatkov o stanovanjskih razmerah, le v obrazcu za opis popisnega kroga (rajona) je bilo treba označiti, ali so na parceli hiše ali druge oblike bivalnih prostorov (barake, votline ipd.) in iz kakšnega materiala so zgrajene (opeka, beton, les idr.).

Družinska pola je bila namenjena hitremu izračunu osnovnih podatkov in je bila podlaga za sumarne preglede, ki so služili za objavo predhodnih popisnih rezultatov. Popisnice so bile namenjene podrobnejši analizi, ki je izšla kot dokončna statistika.⁵² Tako kot v habsburški monarhiji so tudi popisi v prvi Jugoslaviji dvigali politični prah. Objavo rezultatov popisa po maternem jeziku je z vetom preložil minister za zunanje zadeve, saj bi jih lahko enačili z narodnostjo. Javni podatki bi lahko vplivali na pogajanja oblikovanja državnih mej države, še bolj pa na odprta vprašanja priznavanja pravic nacionalnim manjšinam.⁵³

Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31 januara 1921 godine so izšli leta 1924 v Beogradu, dokončni rezultati pa leta 1932 v Sarajevu z naslovom *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.* Uradni razlog za tako pozno objavo je bilo čakanje na dokončno oblikovanje mej.⁵⁴

Ljubljanska občina je decembra leta 1921 izvedla mestni popis prebivalstva, najverjetneje prav zaradi odsotnosti državnih popisnih pol in točnih podatkov. Hkrati so lahko z mestnim popisom zbrali tudi vsebine, ki so bolj ustrezale občinskim potrebam. Poleg standardnih podatkov, imena in priimka, razmerja do najemnika stanovanja, družinskega stanu, datuma in kraja rojstva, poklica ter domovinske pravice, so spraševali še po podatkih, od kdaj oseba biva v Ljubljani in od kdaj v tem stanovanju. Vprašali so tudi, ali ima hrano v stanovanju, hišo izven mesta (in kje), ali imajo podnajemniki lastno pohištvo ali v najemu ter ali se je oseba odselila (kam in kdaj).

52 SI ZAL LJU/0504, t. e. 2, Pravila in navodila za popisovanje prebivalstva in domačih živali, 9.

53 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005): 62, 63.

54 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.* (Sarajevo: Državna štamparija, 1932), V.

Po bivalnih okoliščinah se je spraševalo v dveh stopnjah, za celotno zgradbo (hišna pola) in za posamezno stanovanje (popis stanovanja in oseb). V zvezi z zgradbo je občino zanimalo, kdaj je bila zgrajena, ali ima prizidke, kdo je lastnik in kako je prišel do lastništva (zgradil, kupil, podedoval ipd.). Zapisati je bilo treba, ali gre le za stanovanjsko zgradbo ali tudi poslovno (in če da, za kateri obrat je namenjena), koliko nadstropij ima, ali obstajajo kletna ali podstrešna stanovanja, koliko stranišč, stanovanj, poslovnih prostorov in strank je v zgradbi. Ta vprašanja so se nahajala na prvi strani hišne pole, na notranji strani pa je bila tabela, kjer so bili naštetí najemniki posameznih stanovanjskih (poslovnih) enot, v katerem nadstropju, koliko in katere prostore ima (sobe, kuhinja, kopalnica idr.), koliko oseb tam biva in kolikšna je letna najemnina.

Kljub umanjkanju nekaterih podatkov lahko zaradi dostopnosti, namesto državnega popisa, pri longitudinalni raziskavi uporabimo mestni popis. Nekatero vsebino lahko kombiniramo tudi s statističnimi podatki iz državnega popisa, a je pri tem potrebna posebna pazljivost, saj so podatki narejeni za celo občino in na drug datum. Pri podatku o jeziku pa moramo vedeti, da primerjanje števil z avstrijskimi popisi ne pride v poštev, saj so takrat spraševali po občevalnem jeziku, v novi državi pa po maternem.

Ljubljanska občina je 31. januarja 1928 izvedla še en mestni popis prebivalstva, saj je izgubila pregled nad prebivalstvom in razmerami v mestu. Prebivalci niso več redno javljali sprememb (selitev, porok, sprememb domovinske pravice itd.) magistratu.⁵⁵ Popisu je bil priključen tudi popis stanovanj. Statistične rezultate popisa je predstavil Vladimir Leban v *Geografskem vestniku*,⁵⁶ podrobno pa popis opiše Teja Krašovec v članku o primorskih priseljencih v Ljubljani.⁵⁷ Popis je zanimiv tudi zato, ker ga je občina sproti dopolnjevala. Popisana je morala biti vsaka selitev, nova hišna številka in drugo. Te dodatne popisne pole so nato vstavili k prvotnemu popisu (podatki so se posodabljali vse do državnega popisa leta 1931). S sprotnim dopolnjevanjem in beleženjem sprememb lažje sledimo spremembam v mestu, a bi morali, zaradi natančnosti podatkov, v primeru statistične obdelave in primerjave z drugimi popisi te pole odstraniti.

Naslednji državni popis so izvedli za t. i. kritični datum 31. marec 1931. Popis je bil sestavljen iz podobnih obrazcev kot prejšnji. Razlika je bila v nekaterih vprašanih in bolj odprtih možnostih pri odgovorih. V družinskem listu so spraševali po **imenu in priimku, spolu, družinskem stanu, razmerju do poglavarja, datumu in kraju rojstva, domovinski občini, veroizpovedi, narodnosti, maternemu jeziku in poklicu**. Osebe so razdelili glede na **prisotnost** (trajno prisotne, začasno prisotne in začasno odsotne).

Prepisi družinskih listov državnega popisa Ljubljane so ohranjeni v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, medtem ko lahko vprašanja iz popisnic razberemo le iz navodil za izpolnjevanje, ki so bila skupaj s pravilnikom o popisovanju objavljena v *Službenem listu*.⁵⁸ A tudi navodila ne razkrivajo vseh vprašanj, saj nekatera »niso potrebovala razlage«.

55 Teja Krašovec, »Primorski priseljenci v Ljubljani – v luči popisa prebivalstva iz leta 1928,« *Arhivi* 35, št 1 (2012): 96.

56 Vladimir Leban, »Doseljevanje v Ljubljano,« *Geografski vestnik* XVIII, št. 1-4 (1946): 60–93.

57 Krašovec, »Primorski priseljenci,« 91–104.

58 »Pravilnik za izvršenje popisa prebivalstva,« 405–10.

Iz navodil razberemo, da so spraševali:

- 2. vprašanje: po **spolu** popisane osebe;
- 3. vprašanje: po **družinskem stanu**, kjer je bilo tako kot v popisu iz leta 1921 možno vpisati le zakonsko določene oblike skupnosti;
- 4. vprašanje: ali je oseba **družinski poglavar oziroma v kakšnem odnosu** je do njega;
- 5. vprašanje: po **datumu rojstva**, kjer je bilo poudarjeno, da mora biti zapis po novem koledarju;
- 7. vprašanje: **kdaj so se preselili in od kod** (namenjeno je bilo le tistim, ki niso bili rojeni v kraju popisa);
- 8. vprašanje: ali je oseba **trajno ali začasno prisotna**. Začasno prisotni so morali navesti še, kje **stalno bivajo**;
- 9. vprašanje: po **državljanstvu**, kjer so lahko izbrali jugoslovansko ali tuje (ter morali dopisati, katero);
- 10. vprašanje: po **veroizpovedi**, kjer so lahko to prosto vpisali, ne glede na to, ali je bila priznana ali ne, zahtevano je bilo le, da se vpiše tudi, kateri cerkvi je pripadala;
- 11. vprašanje: po **narodnosti**, pri čemer je bila za domače prebivalstvo mišljena jugoslovanska, za tuje pa tista, s katero so se identificirali. Ker je bilo polje za vpis prosto, se iz družinskih listov vidi, da jih je veliko vseeno vpisalo slovensko, srbsko ali hrvaško narodnost;
- 12. vprašanje: po **maternem jeziku**, kjer je bilo dovoljeno, da ga vsak vpiše po vesti. Tako kot za narodnost je bilo napisano, da gre za svobodno izbiro in da nihče (tudi popisni organi) ne sme vršiti pritiska glede odgovorov;
- 15. vprašanje: po **glavnem poklicu**, kjer so morale osebe čim natančneje opredeliti vrsto dela in stopnjo v poklicu;
- 16. vprašanje: po **postranskem zaslužku**;
- 17. vprašanje: po **osebi, ki jih vzdržuje**. Namenjeno je bilo osebam brez poklica oziroma tistim, ki s svojim poklicem niso služili (gospodinje, dijaki idr.).

Vprašanja zgoraj so oštevilčena tako kot v navodilih za izpolnjevanje. Za manjkajoča vprašanja lahko do določene mere sklepamo na podlagi predhodnih popisov, predvsem iz leta 1921. Poleg **imena in priimka** pod številko 1 je najverjetneje manjkajoče vprašanje pod številko 6 **kraj rojstva**, pod 13 ali 14 pa **pismenost** (pismenost je bila zagotovo vključena, saj je analizirana v statistiki rezultatov popisa). Po **domovinski pravici** v popisnici niso spraševali, saj v navodilih piše, da morajo popisovalci pri izpolnjevanju družinskih listov to vprašati poglavarja družine, ker tega podatka v popisnicah ni.⁵⁹ Verjetno so spraševali tudi po hibah, a manj podrobno kot v prejšnjem popisu, ko so bili ti podatki relevantnejši zaradi bližine prve svetovne vojne. Druge podatke težje izluščimo, saj celotne analize podatkov niso nikoli izdali. Prva knjiga *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine iz leta 1937* analizira število prisotnega prebivalstva, število hiš in gospodinjestev,⁶⁰ druga prebivalstvo po

⁵⁹ Ibid., 403, § 46.

⁶⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine. Knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava* (Beograd: Državna štampa, 1937).

veroizpovedi,⁶¹ tretja po pismenosti in starosti,⁶² četrta po glavnem poklicu.⁶³ Izhajanje statistik je prekinila druga svetovna vojna. Med bombardiranjem Beograda je bilo uničeno gradivo s podatki o narodnosti in podatki o maternem jeziku po občinah, ohranili pa so se podatki po srezih.⁶⁴ Preostali popisni material je zaplenila nemška vojska in leta 1943 je na Dunaju izšla statistična publikacija o maternem jeziku in veroizpovedi.⁶⁵ Podrobnejšo analizo teh podatkov je po vojni izdal še Državni statistički zavod.⁶⁶

Tudi s popisom iz leta 1931 so se popisala kmetijska gospodarstva, za nekmetijske obrate pa je bil izdelan ločen popis domačih živali. Na obrazcu List za zgradbe v mestu so bile podrobneje popisane stanovanjske razmere. Poleg podatkov o lastništvu so oblasti zanimali vsi objekti pod isto hišno številko, nameni teh zgradb, število nadstropij, leto izgradnje, obstoj vodovodnega priključka, kanalizacije idr. Na drugi strani obrazca so bila popisana posamezna stanovanja. Zaradi nejasnosti navodil vprašanja niso razvidna. Razberemo lahko le, da so bila vprašanja povezana s številom in namembnostjo prostorov (sobe, kuhinje, kopalnice, predsobe, verande idr.).

Po pregledanih podatkih lahko ugotovimo, da medvojna popisa nista kaj dosti revnejša s podatki, kot so bili stari avstrijski popisi. Zbranih je bilo kar nekaj podatkov, ki jih nikoli niso v celoti statistično obdelali (ali vsaj javno objavili). Skromna je tudi njihova ohranjenost, ker se popisni material ni vračal na občine.

Digitalizacija popisov in možnost njihove uporabe

Raziskovanje demografskega razvoja v preteklosti zagotovo ovira velika količina podatkov. Več raziskovalcev zato opozarja na pomembnost timskega dela in zadostnega financiranja takšnih projektov.⁶⁷ Z nastopom tehnološke dobe se pogoji za raziskovanje dolgoročnih historičnih demografskih trendov hitro izboljšujejo, saj je na voljo vedno več historičnih mikropodatkov (*NAPP, I-CeM, EHPS-Net itd.*).⁶⁸

Digitalno transformirani historični podatki v marsičem olajšajo delo raziskovalcev, saj so že zbrani, primerni za statistične obdelave in zaradi novih tehnoloških rešitev

61 *Definitivni rezultati popisa stanovništva, Knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroizpovedi* (Beograd: Državna štampa, 1938).

62 *Definitivni rezultati popisa stanovništva, Knj. 3, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti* (Beograd: Državna štampa, 1938).

63 *Definitivni rezultati popisa stanovništva, Knj. 4, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju* (Beograd: Državna štampa, 1940).

64 Borče Ilievski, »Turci u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Demografska analiza na osnovu popisa stanovništva 1921. i 1931.« *Istorija 20. veka* 36, št. 1 (2018), 37.

65 *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931* (Wien: Selbstverlag der Publikationsstelle, 1943).

66 *Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroizpovedi i maternem jeziku po popisu od 31. III. 1931 godine – pregled po srezovima*, Državni statistički ured, serija II, sveska 3 (Beograd: Državna statistika, 1945).

67 Prim. Marta Verginella, »Fran Zwitter in demografska zgodovina,« v: *Zwitterov zbornik. Ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittera (1905–1988)* (Ljubljana: Zbirka zgodovinskega časopisa 31, 2005), 33. Aleksej Kalc, »Demografija mest pred moderno statistiko, s posebnim poudarkom na 18. stoletju in vprašanju urbanega priseljevanja,« *Acta Histriae* 14, št. 2 (2006): 370, 371.

68 Andrej Pančur, »Družinske in bivanjske razmere starejših na Dolenjskem leta 1869: analiza popisov prebivalstva,« v: *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, ur. Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017), 164, 165.

omogočajo raziskave, ki bi bile drugače nemogoče ali pa vsaj časovno prepotratne. Po drugi strani pa ti že zbrani podatki odpirajo nove metodološke probleme.⁶⁹

Največja lekcija, ki jo je znanost prejela od postmodernizma, je gotovo večja metodološka samokritičnost in večji dvom v lastno objektivnost. Z vzponom tehnologije in njenim vse večjim vplivom na znanost se vera v mogočo popolno objektivnost vrača. Znanost informacijske dobe prinaša nov val pozitivizma. Z napredkom tehnologije napreduje zmožnost zbiranja podatkov, nastajajo velike baze – *big data*, ki znanstvenikom vseh disciplin (tudi humanistike in družbenih znanosti) omogočajo raziskovanje v mnogo širšem smislu, kot je bilo mogoče kdaj prej. Zaradi vedno večje vpletenosti računalnikov, količine in možnosti strojnega zbiranja ter branja podatkov se ustvarja nov mit o njihovi objektivnosti. A tudi informacijski podatki so potrebni kritičnega pretresa. Začeti je treba že s samo tehnologijo, ki ni nastala sama, celotna infrastruktura (tako računalniki kot mikroskopi) bi lahko bila tudi drugačna, kar bi zagotovo vplivalo na izbor informacij.⁷⁰ Naslednja stopnja kritičnega pregleda so sami podatki in to, kako so bili zbrani. Že termin podatki je prepogosto izenačen z dejstvi, kar seveda ne drži. »Informacije«, ujete iz okolja, morajo biti transformirane in urejene, da se oblikujejo v podatke. To stori človek ali stroj (ki ga je naredil človek), tako da ne morejo biti ne objektivni ne nevtralni.⁷¹ Naslednja stopnja so podatkovne baze, ki zbrane podatke klasificirajo, poenotijo in poenostavijo, s čimer pride do posploševanja in odtekanja dodatnih informacij. To se načeloma rešuje z bogatimi metapodatki, a so ti pogosto pomanjkljivi (oziroma ni jasno, kaj je izpuščeno).

Zgoraj zapisano ne zavrača uporabnosti velikih podatkovnih baz. Te namreč omogočajo analize, ki bi bile brez novih tehnologij težko izvedljive. Njihova uporaba prispeva k napredku znanosti, a je problematična, če ni »transparentna«. Nevarna je njihova navidezna objektivnost. Najprej je potrebno zavedanje, da podatki niso »brezmadežni«, kar se z njihovo vedno pogostejšo uporabo v humanistiki počasi tudi spreminja.⁷² Nato je treba vedno znova kritično pretresati metodologijo, ideologijo in način zbiranja ter obdelave podatkov in se vseskozi zavedati lastne subjektivnosti analiz.

Na Inštitutu za novejšo zgodovino v sodelovanju z Zgodovinskim arhivom Ljubljana od leta 2011 poteka projekt *Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1931*.⁷³ Sprva so bili digitalizirani vsi popisi prebivalstva, ki jih hrani arhiv, zdaj se prepisujejo. Transkripcija načeloma poteka po pravilu dobesednega prepisovanja, izjema so podatki, ki so bili že prvotno ustrezno klasificirani (spol, vera, družinski stan,

69 Jenifer Edmund, »Will Historians Ever Have Big Data?«, v: *Computational History and Data-Driven Humanities: Second IFIP WG 12.7 International Workshop, CHDDH 2016, Dublin, Ireland, May 25, 2016, Revised Selected Papers*, ur. Bojan Bozic et al. (Springer: Cham, 2016): 91–105, pridobljeno 15. 6. 2022, https://doi.org/10.1007/978-3-319-46224-0_9. Sally Wyatt, »What Are We Talking about When We Talk about Data in the Humanities?«, <DARIAH 2019, pridobljeno 20. 7. 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=fmziX4IHBoc>.

70 Ibid.

71 Edmund, »Will Historians«, 94.

72 Wyatt, »What Are We Talking.«

73 »Popisi prebivalstva Slovenije – SIstory, <https://www.sistory.si/publikacije/?menuBottom=8>.

narodnost, jezik ipd.). Pričakuje se, da bo treba popraviti ali dopolniti podatke za več kot petino oseb,⁷⁴ tako zaradi težko berljive pisave kot človeškega dejavnika.

Neurejene baze transkriptov nekaterih popisov so že na voljo uporabnikom,⁷⁵ namen pa je v prihodnosti podatke tudi klasificirati in standardizirati, da bodo primerni za statistično obdelavo. Pri statističnih analizah mora raziskovalec poznati kvantitativne in druge metode statističnih obdelav ter se hkrati zavedati pomanjkljivosti takšnih analiz. Predvsem pa mora dobro poznati obravnavane podatke. Ne glede na to, ali se bo urejanja baze lotil uporabnik ali bo to narejeno v okviru projekta, bo problem zagotovo predstavljala klasifikacija podatkov. Treba bo določiti standarde in jasno metodologijo. Poleg izbire, po katerem modelu se bo pripravila na primer poklicna struktura, bo nujno oblikovati tudi standarde za različno vpisane podatke. Kot je bilo v članku že omenjeno, so kljub navodilom in določenim možnim izbiram (jezik, vera ipd.) ljudje vpisovali različne podatke. Ti podatki so sicer zanimivi in kažejo na anomalije, ki jih statistiki niso predvideli, niso pa primerni za statistično obdelavo. Če za primer vzamemo kranjski jezik, nam podatek o tem, koliko oseb ga je navedlo, ne pove dosti. Nekateri ga zaradi upoštevanja navodil zagotovo niso. Ocenjevati njihovo število pa je nemogoče. Paziti bo treba tudi na malenkosti, na primer, da so nekateri v rubriko poklica otroka vpisovali dijak, učenec, drugi so rubriko pustili prazno, enako je pri družinskem stanu ali jeziku dojenčkov. Katere podatke upoštevati in katere ne, bo zahtevna naloga.

Zaradi odtekanja informacij ob tem procesu jih bo treba čim več zajeti v opombah in metapodatkih ter podrobno razložiti metodologijo dela. Tako kot pri zgoraj omenjeni statistični obdelavi takšni podatki izgubljajo informacije, a hkrati dajejo novo dodano vrednost. Poznati je treba sam vir, postopek prvotne transkripcije, vedeti moramo, kako deluje orodje za transkripcijo, da kot raziskovalci dobimo občutek, do kakšnih transformacij podatkov je (lahko) prišlo.

Baze podatkov nam omogočajo izdelavo drugačnih analiz, kot jih najdemo v uradnih statistikah. Pregledamo in analiziramo lahko prej neprimerjane podatke za celotno prebivalstvo ali le za določene skupine, olajšane so tudi longitudinalne študije primerov, poenostavljeno je sledenje določenemu segmentu prebivalstva ipd. Zavedati se je treba, da je poleg poznavanja statističnih metod za kompleksnejše analize potrebno tudi poznavanje računalniških statističnih programov.

Zaključek

Popisi prebivalstva v habsburški monarhiji so se izvajali na podlagi zakonov iz leta 1857 in leta 1869. Zadnji se je z manjšimi dopolnitvami uporabljal tudi kot podlaga za vse naslednje popise (1880, 1890, 1900 in 1910). V Kraljevini SHS/Jugoslaviji

74 Andrej Pančur, »Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1931: Orodje za transkribiranje historičnih demografskih podatkov,« *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*, 29. 9. – 1. 10. 2016, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, Slovenija, pridobljeno 20. 9. 2019, <http://nl.ijs.si/jtdh16/JTDH-2016-Proceedings.pdf>.

75 Pogoj je prepis podatkov za tristo oseb enega izmed popisov.

sta bila zakona o popisih prebivalstva sprejeta leta 1920 in 1931. V vseh omenjenih zakonih so bili predvideni postopki in način popisovanja ter navodila za izpolnjevanje pol. Popisne rubrike so se vseskozi dopolnjevale, ugotovljene pomanjkljivosti so se odpravljale v naslednjih popisih. Jugoslovanska popisa sta temeljila na tradiciji popisov prebivalstva Kraljevine Srbije pred prvo svetovno vojno. Kljub temu večjih vsebinskih odstopanj ni bilo, saj so si statistiki na mednarodnih statističnih kongresih vseskozi prizadevali, da bi bili popisi prebivalstva po posameznih državah čim bolj poenoteni. Nova vprašanja so bila bolj povezana s spremenjenim svetovnim redom. Večja razlika med habsburškimi in jugoslovanskimi popisi je bila v načinu popisovanja (naznanilnice oziroma zapisnice so zamenjali družinski listi in popisnice) ter upravno-administrativni obdelavi podatkov.

Historični popisi prebivalstva so izvrsten vir za raziskovanje demografske, socialne in gospodarske zgodovine. Čeprav so izrazito administrativne narave in iz njih izvemo malo o posameznikovih predstavah o popisnih temah, nudijo mnogo različnih informacij o času in takratnem prebivalstvu. Serialnost in precej poenotena forma popisov omogočata tudi študije sprememb v daljšem časovnem obdobju. Količina podatkov je številne raziskovalce prisilila v uporabo zgolj že narejenih državnih statistik ali pa v analizo le določenih delov kraja (študije primerov). Z digitalizacijo se to spreminja, čeprav gre tudi tu za dolgotrajen postopek, ki verjetno nikoli ne bo povsem zaključen. Ne glede na to, kako so podatki iz popisov uporabljeni, je ključno poznavanje okoliščin nastanka, ki močno vplivajo na vsebino.

Ohranjenost in podrobne državne statistike popisov iz habsburške monarhije so v veliki meri vplivale na to, da so podatki popisov pogosto uporabljeni za raziskave (kot glavni vir ali le kot dodatne informacije). Obratno je pri popisih prve Jugoslavije, ki so v slovenskem zgodovinopisju in tujini manj pogosto obravnavani. Vprašanje je, koliko popisnega materiala in kaj od tega bi bilo mogoče zbrati v Arhivu Jugoslavije.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU/0504 Mesto Ljubljana, statistični popisi, 1830–1942.

Literatura

- Anžič, Sonja. *Skrb za uboge v deželi Kranjski. Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2002.
- Anžič-Kemper, Sonja. »Priprave, potek in izvedba štetja prebivalstva leta 1857. Primer Ljubljane.« V: *Prvi moderni popis stanovništva u Istri = Il primo censimento demografico moderno in Istria = Prvi moderni popis prebivalstva v Istri*, ur. Aleksej Kalc, 45–58 (Koper = Capodistria: Histria Editiones; Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 2012).

- Cergol Paradiž, Ana in Irena Selišnik. »Soproge slovenske elite v Ljubljani in Trstu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2018): 51–84.
- Cvirn, Janez. »Vojaška konskripcija leta 1770/71.« V: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*, ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša, 9–24. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Edmund, Jenifer. »Will Historians Ever Have Big Data?.« V: *Computational History and Data-Driven Humanities: Second IFIP WG 12.7 International Workshop, CHDDH 2016, Dublin, Ireland, May 25, 2016, Revised Selected Papers*, ur. Bojan Bozic, Gavin Mendel-Gleason, Christophe Debryne in Declan O'Sullivan, 91–105. Springer: Cham, 2016. Pridobljeno 15. 6. 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-319-46224-0_9.
- Fischer, Jasna. »O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1-2 (1983): 31–45.
- Göderle, Wolfgang. »Administration, Science, and the State: The 1869 Population Census in Austria-Hungary.« *Austrian History Yearbook* 47 (2016), 61–88. Pridobljeno 15. 2. 2020. <https://doi.org/10.1017/S0067237816000072>.
- Hubbard, William H. »Städtische Haushaltstruktur um die Mitte des 19. Jahrhundert.« V: *Moderne Stadtgeschichte*, ur. Wilhelm Heinz Schröder, 198–216. Stuttgart: Klett-Cotta, 1979.
- Ilievski, Borče. »Turci u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Demografska analiza na osnovu popisa stanovništva 1921. I 1931.« *Istorija 20. veka* 36, št. 1 (2018): 35–54.
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Kalc, Aleksej. »Demografija mest pred moderno statistiko, s posebnim poudarkom na 18. stoletju in vprašanju urbanega priseljevanja.« *Acta Histrie* 14, št. 2 (2006): 363–92.
- Krašovec, Teja. »Primorski priseljenci v Ljubljani – v luči popisa prebivalstva iz leta 1928.« *Arhivi* 35, št. 1 (2012): 91–104.
- Leban, Vladimir. »Doseljvanje v Ljubljano.« *Geografski vestnik* XVIII, št. 1-4 (1946): 60–93.
- Leeuwen, Marco H.D. van in Ineke Maas. *Hisclass; a Historical International Social Class Scheme*. Leuven: Leuven University Press, 2011.
- Pančur, Andrej. »Družinske in bivanjske razmere starejših na dolenskem leta 1869: analiza popisov prebivalstva.« V: *Starost - izzivi historičnega raziskovanja*, ur. Mojca Šorn, 163–92. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Pančur, Andrej. »Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1931: Orodje za transkribiranje historičnih demografskih podatkov.« *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*, 29. 9. - 1. 10. 2016, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, Slovenija. Pridobljeno 20. 9. 2019. <http://nl.ijs.si/jtdh16/JTDH-2016-Proceedings.pdf>.
- Pipp, Lojze. »O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva.« *Kronika slovenskih mest* 1, št. 3 (1934): 195–201.
- Selišnik Irena. »Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS. Strategije izbire.« *Zgodovinski časopis* 75, št. 3-4 (2021), 476–91.
- Stergar, Rok in Tamara Scheer. »Ethnic Boxes: the Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification.« *Nationalities Papers* 46, št. 4 (2018), 575–91. <https://doi.org/10.1080/0905992.2018.1448374>.
- Studen, Andrej. »Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910.« V: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*, ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša, 25–36. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Studen, Andrej. »Oštevilenje hiš ob vojaški konskripciji 1770/71 kot tehnologija dodeljevanje naslovov in sredstvo socialnega discipliniranja.« V: *Marija Terezija: med razsvetlenskimi reformami in zgodovinskim spominom*, ur. Miha Preinfalk in Boris Golec, 435–49. Ljubljana: ZRC SAZU, 2018.
- Studen, Andrej. »Popis prebivalstva - neizmerno velik zaklad Zgodovinskega arhiva Ljubljana.« *Arhivi* 22 (1999): 187–90.

- Studen, Andrej. *Pednarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.
- Studen, Andrej. *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana: Studia humanitatis, ŠKUC, 1995.
- Sturman, Roberto (Robi). »Matična služba in občinski popisi prebivalstva v Trstu (1859–1875).« *Kronika* 67, št. 3 (2019): 497–512.
- Teibenbacher, Peter, Diether Kramer in Wolfgang Göderle. »An Inventory of Austrian Census Materials, 1857–1910. Final Report.« *Mosaic Working Paper wp2012-007*, December 2012. Pridobljeno 28. 1. 2019. <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/sites/default/files/downloads/publications/mosaicWP/MOSAIC-WP-2012-007.pdf>.
- Valenčič, Vlado. »Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880.« *Zgodovinski časopis* 34, št. 3-4 (1974): 287–319.
- Verginella, Marta. »Fran Zwitter in demografska zgodovina.« V: *Zwittrov zbornik. Ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittra (1905–1988)*, 27–34. Ljubljana: Zbirka zgodovinskega časopisa 31, 2005.
- Wyatt, Sally. »What Are We Talking about When We Talk about Data in the Humanities?.« DARIAH, 2019. Pridobljeno 20. 7. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=fmziX4IHBoC>.
- Zwitter, Fran. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936.

Tiskani viri

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god.* Sarajevo: Državna štamparija, 1932.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva, Knj. 2. Prisutno stanovništvo po veroispovesti.* Beograd: Državna štampa, 1938.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva, Knj. 3. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti.* Beograd: Državna štampa, 1938.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva, Knj. 4. Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju.* Beograd: Državna štampa, 1940.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31. marta 1931. godine. Knj. 1. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava.* Beograd: Državna štampa, 1937.
- *Deželni vladni list za kranjsko vojvodino. Pervi razdélk. Dél. IX. Tešaj 1857. 27. 5. 1857.*
- *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichen Angaben der Zählung von 1931.* Wien: Selbstverlag der Publikationsstelle, 1943.
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, 21. kos, 26. 3. 1931.
- *Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. III. 1931. godine – pregled po srezovima.* Državni statistički ured, serija II, sveska 3. Beograd: Državna statistika, 1945.
- *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 2, št. 122, 23. 10. 1920.

Neja Blaj Hribar

**POPULATION CENSUSES 1857 – 1931:
PRESENTATION OF THE SOURCE, DATA, AND ANALYSIS**

SUMMARY

The article meticulously explores population censuses as a source, presenting how they were created and how they can be used. Based on the censuses carried out in Ljubljana, it describes the historical state population censuses from the time of the Habsburg Monarchy and the Kingdom of SHS/Yugoslavia. The article first outlines the legislation and the census method and then presents the data collected for each census. It is noticeable that censuses were amended and improved throughout history in the Habsburg Monarchy. Under the new state system, the process changed, as they were now based on the tradition of censuses in the Kingdom of Serbia. This was particularly noticeable in the manner in which the information about people was collected, as a distinction was now made between the forms for families and individual household members. The census headings were also different, but more in terms of how they were worded than regarding their content. Moreover, the new census headings resulted from the altered global circumstances after World War I rather than anything else, as the various international statistical congresses would increasingly seek to make censuses as uniform as possible across countries.

The article refers to research that has already been carried out based on censuses while at the same time describing the various ways in which censuses can be used as a resource. It is evident that the Austrian censuses have been much more frequently used for research than the Yugoslav ones. This is mainly due to the poor preservation of the latter and their less detailed statistical analyses by the State.

The second part of the article is dedicated to the modern digital transformation of censuses and their applications, based on the example of the project *Popisi prebivalstva Slovenije 1830–1931* (Censuses of the Population of Slovenia 1830–1931), carried out at the Institute of Contemporary History in cooperation with the Historical Archives Ljubljana. It focuses mainly on the design and use of databases and the issues involved in their processing and analysis.

Filip Čuček*

Ivan Dečko in njegov zadnji deželnozborski mandat**

IZVLEČEK

Avtor v prispevku analizira deželnozborske nastope spodnještajerskega poslanca Ivana Dečka v njegovem zadnjem mandatu (1902–1907). Kljub temu da slovenski strani (na deželno- in državnozborski ravni) ni uspelo zmagati v mestu (najbližje zmagi so bili leta 1901), so celjski Nemci z vse večjim strahom spremljali slovenski nacionalni prodor. A mestni očetje se nikakor niso želeli ukloniti slovenskim zahtevam po gimnaziji znotraj mestnega teritorija. Dečko je medtem očitno »pozabil« na sklep slovenske politike, češ da tozadevno ne bo privolila v nikakršen kompromis, in za gradnjo slovenske gimnazije samovoljno ponudil del svoje posesti za mestnim »obzidjem« v Gaberjah. Njegova poteza se je pri ideološki delitvi pokazala za več kot odličen pripomoček konservativcev za napad nanj, posredno pa na liberalno strujo v Celju, kar je ne nazadnje vodilo v definitivni konec spodnještajerskega slogaštva.

Ključne besede: Štajerska, Avstro-Ogrska, Celje, Gradec, politična zgodovina, Ivan Dečko

ABSTRACT

IVAN DEČKO AND HIS LAST TERM IN THE PROVINCIAL ASSEMBLY

In the following contribution, the author analyses the Provincial Assembly appearances of the Lower Styrian deputy Ivan Dečko during his last term (1902–1907). Although the Slovenian side failed to win in the city (at the level of the Provincial and National Assembly; the closest they came to victory was in 1901), the Celje Germans followed the Slovenian national progress with increasing concern. However, the urban elite refused to yield to the Slovenian demands for a grammar school within the city territory. Meanwhile, Dečko

* Dr., viš. znan. sod., Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; filipc@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

apparently “forgot” the decision of the Slovenian politicians not to agree to any compromises in this regard, and he arbitrarily offered a part of his property behind the “city walls” in Gaberje as the location where the Slovenian grammar school could be built. His move turned out to be a perfect tool for the conservatives to attack him and indirectly also the liberals in Celje. Ultimately, this led to the definite end of the Lower Styrian policy of “Concord”.

Keywords: Styria, Austro-Hungary, Celje, Graz, political history, Ivan Dečko

Na prelomu stoletja je nacionalizem tudi na Slovenskem dokončno definiral prebivalstvo po nacionalnem ključu, nacionalni odnosi pa so se popolnoma zaostрили. Na Spodnjem Štajerskem je slovenska stran beležila številne uspehe pri uveljavljanju slovenskega jezika v šolah in uradih, pri gospodarski emancipaciji, na volitvah v občinske in okrajne zastope, v deželni in državni zbor. Slovenska mobilizacija prebivalstva je bila tako več kot uspešna, medtem ko je nemška stran, tudi sama nacionalno opredeljena, ostala »ujeta« za mestnimi oziroma nekaterimi trškimi »zidovi« (leta 1895 je ostre odzive celotnega avstrijskega nemštva sprožila ustanovitev slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji, svojo politiko pa je razumljivo najbolj radikaliziralo celjsko nemštvo).¹

Slovenska politika je, najočitneje v Celju, središču spodnještajerske politike, z vztrajnim pritiskom dosegla, da so se slovenska društva, slovenski obrtniki, trgovci in slovenska prisotnost v mestu sploh znatno pomnožili, kar je celjskim Nemcem povzročalo vse več skrbi.² Napetosti v državnem zboru kot tudi v samem mestu je vseskozi sprožalo še permanentno vprašanje celjske gimnazije.³ Moč slovenske stranke v mestu se je lepo pokazala na državnozborskih volitvah leta 1901, ko je v mestni kuriji Ivan Dečko za zmagovalcem Josefom Pommerjem zaostal le za 42 glasov (642 glasov proti 725 glasovom).⁴ Kljub temu da slovenski strani v mestu ni uspelo zmagati, so celjski Nemci z vse večjim strahom spremljali slovenski nacionalni prodor. Prehod od nedavno pridobljenih celjskih paralelk na nižji gimnaziji do samostojne slovenske gimnazije v mestu se v prvih letih novega stoletja sploh ni zdel nedosegljiv. Ko je Dečko konec leta 1902 na zaupnem shodu v Celju zaklical: »Iz Celja ne gremo nikdar!«,⁵ bi marsikdo pomislil, da je postavitev slovenske gimnazije v centru nemške »trdnjave«

1 Prim. Janez Cvirn, »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895)«, *Kronika* 45, št. 1-2 (1997): 102–11. Julia Schmid, *Kampf um das Deutschtum. Radikaler Nationalismus in Österreich und dem Deutschen Reich 1890–1914* (Frankfurt, New York: Campus Verlag, 2009), 224–34. Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997), 170–241. Za mariborske Nemce gl. Franc Rozman, »Politično življenje Nemcev v Mariboru,« v: Darko Friš in Franc Rozman, ur., *Od Maribora do Trsta* (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998), 52.

2 Janez Cvirn, »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem,« v: Darko Friš in Franc Rozman, ur., *Od Maribora do Trsta* (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998), 58–62.

3 Prim. npr. *Slovenski gospodar*, 14. 1. 1897; 27. 3. 1902; 8. 1. 1903. Gl. tudi Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 261, 262.

4 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 387. Cvirn, *Celje – izginjajoči nemški otok*, 61, 62.

5 *Slovenski gospodar*, 8. 1. 1903.

ob Savinji tik pred vrati. Toda leto kasneje se je pokazalo, da se mestni očetje nikakor ne bodo zlepa uklonili slovenskim zahtevam po gimnaziji znotraj mestnega teritorija. Dečko je medtem očitno »pozabil« na sklep slovenske politike, češ da tozadevno ne bo privolila v nikakršen kompromis, in samovoljno ponudil za gradnjo slovenske gimnazije del svoje posesti za mestnim »obzidjem« v Gaberjah. Se je za ta korak odločil pragmatično? Je bil morda njegov »manever« že posledica bolezni, ki ga je konec leta 1905 dokončno oddaljila od političnega delovanja?⁶ Kakor koli, njegova poteza se je pri ideološki delitvi pokazala za več kot odličen pripomoček konservativcev za napad nanj, posredno pa na liberalno strujo v Celju, kar je ne nazadnje vodilo v definitivni konec spodnještajerskega slogaštva.

Vse do konca leta 1905, ko je Ivan Dečko zaradi zdravstvenih težav prekinil zavzeto politično delovanje,⁷ je bil slovensko-nemški konflikt na Spodnjem Štajerskem tudi po njegovi zaslugi »nadzorovan«. Prav tako se je slovenska politika uspešno »izogibala« pretečemu razpadu sloge v slovenskih vrstah. Pravzaprav lahko Dečka označimo kot enega ključnih politikov, ki mu je uspelo več kot deset let »dušiti« sicer neformalno vseskozi prisotno svetovnonazorsko ločitev duhov. Na podlagi zapisanega se zdi, da je na razpad sloge (usodno ali pa tudi ne) vplival prav on. Prvič tedaj, ko je katoliška struja afero z njegovim posestvom močno napihnila in preko časopisja zlivala nanj vse mogoče, drugič (in seveda zadnjič) pa s svojim nenadnim odhodom s političnega prizorišča. S tem se je ponudila prosta pot k dokončnemu slovenskemu spodnještajerskemu razcepu, njegovi slogaški »tovariši« pa so ostali brez »krmarja«, ki je več kot desetletje uspešno povezoval oba idejnopolična pola.

Konec abstinence in Dečkov zadnji mandat

Po dolgi, več kot dve leti trajajoči abstinenci, pri kateri so slovenski poslanci vztrajali zaradi zavrnitve nemške večine glede delitve deželnega šolskega sveta na slovenski in nemški oddelek, spremembe deželnozborskega volilnega reda v prid Slovincem in ustanovitve slovenske kmetijske šole v Sv. Juriju ob Južni železnici, so se po volitvah konec leta 1902, ko so izposlovali pomembno koncesijo (za namestnika deželnega glavarja je bil ponovno imenovan Fran Jurtela), spet vrnili v deželnozborske klopi.⁸ *Slogan Proč od Gradca!*, s katerim je mariborski katoliški *Slovenski gospodar* leta 1900 pozdravil njihovo politično potezo,⁹ se je čez dobri dve leti ponovno pojavil na straneh časnika, toda tokrat s popolnoma drugačno konotacijo. Časnik, ki je pod urednikovanjem Antona Korošca¹⁰ medtem postal trdno »zavetišče« katolicizma, ni

6 Več o tem v Branko Goropevšek, »Celjsko gimnazijsko vprašanje 1895–1914«, *Kronika* 45, št. 1-2 (1997): 112–24. Prim. Cvirm, *Celjsko gimnazijsko vprašanje*, 242, 243.

7 Andrej Studen, »Žalosten konec slovenskega rodoljuba«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 46, št. 1 (2010): 29–37.

8 Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo?* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2005), 13.

9 *Slovenski gospodar*, 29. 3.; 5. 4. 1900.

10 Prim. Franc Rozman, »Anton Korošec – urednik Slovenskega gospodarja«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 42, št. 2-3 (2006): 161–71.

bil zadovoljen s pasivno politiko slovenskih poslancev, ki naj bi bili v poslanski zbornici od nekdanj pre malo aktivni in radikalni. Kljub temu da je v zaključku zapisal »složno torej naprej«, je v članku vsekakor razbrati tleči idejnopolični razkol.¹¹

Ne glede na to so se slovenski poslanci odločili za ponoven prihod v deželno glavno mesto. Dva dni pred silvestrovim je potekala uvodna seja, potem pa so se je nadaljevali aprila 1903. Ivan Dečko, ki je bil medtem izvoljen v naučni odbor,¹² se je v tej sesiji prvič javil k besedi šele v začetku oktobra 1903, ko je načel vprašanje regulacije Savinje in Voglajne pri Celju ter utrditve nabrežja Hudinje v Škofji vasi.¹³ V obrazložitvi je navajal, da se vse navedene vode zlivajo skozi Celje, med Grajskim gričem in Miklavškim hribom pa je ozko grlo, kjer spomladi in jeseni praviloma poplavlja. Celje je bilo precej nizko nad rečnim koritom, zato je voda zalila mesto, ki je bilo videti, tako Dečko, kot morje. »Okno v svet« je bila v teh primerih zgolj Južna železnica, pa še ta je bila ogrožena. Menil je, da je regulacija nujna, saj v nasprotnem primeru mestu grozi katastrofa. Še posebej Hudinja je predstavljala velik problem, saj so poplave pri Arclinu hudo prizadele lastnike polj, ki so utrpeli veliko škodo (deželni zbor je obe vlogi vsekakor podprl).¹⁴

Dečko, ki je bil skupaj z Jurom Hrašovcem izvoljen v poseben petnajstčlanski politični odbor,¹⁵ je konec oktobra ponovno vložil interpelacijo, tokrat glede potrebe dvojezičnih formularjev, ki so jih od deželnega odbora prejemale okraji in posledično občine. Na isti seji je bil sopodpisan pri interpelaciji v zvezi s trirazredno slovensko meščansko šolo (s slovenskim učnim jezikom in nemščino kot obveznim predmetom) v Sevnici (vlagatelj Žičkar), ki jo je občina sklenila ustanoviti že prejšnje leto¹⁶ (Žičkar je pojasnjeval, da razen v Celju, kjer je nemška, ni nikjer takšne šole, glede na število slovenskega prebivalstva pa bi morale biti vsaj sedem takšnih šol v slovenskem jeziku). Predlog je, skupaj z Dečkovim predlogom regulacije, dobil zadostno podporo poslancev in bil predan v presojo ustreznemu odboru.¹⁷

Čez nekaj dni se je Dečko ponovno javil k besedi in spet problematiziral poplave na Lavi ter železniško progo Celje–Velenje, ki je bila ob poplavah tudi delno zalita, saj je bil kanal, namenjen odvodnjavanju, prekratek in preozek, da bi lahko služil svojemu namenu. »Poslanec dr. Dečko je predlagal, naj se vodotok pri tem železničnem nasipu razsiri, da ne bodo Lavčani v vedni nevarnosti preplavljenja.«¹⁸ Na isti seji je slovenska stran (vlagatelj Hrašovec), podobno kot za Sevnico, vložila predlog za ustanovitev meščanske šole s slovenskim jezikom v Žalcu (pobudo za izgradnjo je dala občina), kjer je

11 *Slovenski gospodar*, 18. 12. 1902.

12 *Slovenski gospodar*, 23. 4. 1903.

13 Stenographisches Protokoll über die 1. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 6. Oktober 1903, 243–45.

14 Stenographisches Protokoll über die 14. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 13. Oktober 1903, 306, 307, 311.

15 *Slovenski gospodar*, 15. 10. 1903.

16 Stenographisches Protokoll über die 21. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 28. Oktober 1903, 408.

17 Stenographisches Protokoll über die 23. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 31. Oktober 1903, 441–43, 453.

18 *Slovenski gospodar*, 12. 11. 1903.

bil Dečko seveda sopodpisan.¹⁹ Tri dni kasneje je svoj predlog, istočasno pa potrebo po slovenski šoli v Žalcu utemeljeval še Hrašovec, češ da je v Celju samo ena šola, pa še ta nemška, slovenski narod pa potrebuje in si zasluži šolo v maternem jeziku.²⁰

Ne glede na to, da je njegov predlog v deželnem zboru dobil podporo,²¹ je »romal« naprej k dotičnemu (naučnemu) odboru, odbori pa so po navadi dolgo pretresali (problematične) zadeve (ali pa jih enostavno »pozabili« v predalu). »S svojimi predlogi za različne šole slovenski poslanci niso imeli sreče. O zahtevah meščanske šole v Žalcu in v Sevnici in o kmetijski šoli v celjsko-šoštanjskem okraju se nemška večina ni hotela prenačiti, ona še hoče dalje študirati. To se pravi predlogi so pokopani.« *Slovenski gospodar* je kljub temu predlagal, da »kjer nimamo slovenskih šol, naj se ustanove minoritetne šole,« saj imamo »do tega Slovenci po trgih in mestih ter v obmejnih krajih vso pravico.«²² Menil je, da se »podpirajo in ustanavljajo med nami nemške ljudske šole, meščanske šole dosedaj ni ene slovenske, dasi Slovenci vedno prosijo za nje; tudi nimamo slovenske gimnazije, ne realke, ne kmetijske šole. To je v resnici škandalozno od vlade, da nas tako prezira.«²³

Takšne in podobne zahteve ponavadi niso padle na plodna tla. »Vsa ta poročila je deželni odbor podrl in vse naše terjatve tudi odbil. Povsodi je našel razloge, radi katerih noče priporočati nobene zahteve Slovencev. Za zdaj so se ta poročila deželnega odbora izročila dotičnim odsekom v posvetovanje. Gotovo pa je, da bodo v smislu deželnega odbora sklepali tudi odseki.«²⁴ Slovenski predlogi so bili pogosto prezrti in skrajno neresno obravnavani. A ne glede na to je Dečko konec leta 1903 z vso vnemo nadaljeval z vlaganjem raznih zahtev in interpelacij, ki pa v tem mandatu niso bile toliko nacionalno obarvane kot poprej. Najprej je vložil interpelacijo glede sanitetnega okraja Brežice okolica v zvezi z okrajnim zdravnikom Josefom Straškom, ki je bil imenovan leta 1902. Potem ko ga je potrdil okrajni zastop/odbor, imenoval pa sanitetni okraj in s tem seznanil občine ter špitalskega zdravnika dr. Höllerja, je ta (še le po pritožbenem roku) vložil pritožbo, čeprav sploh ni imel pristojnosti. Toda deželni odbor je pritožbo upošteval in mu zaustavil dohodek (125 kron mesečno), češ da sklep okrajnega zastopa ni pravnomočen itd.²⁵

Kakorkoli, prve sesije je bilo konec, druga pa se je pričela jeseni (konec septembra) 1904. Dečko se je prvič javil v začetku oktobra, ko je interpeliral glede zaprtja nekaterih šol v slovenjebistriškem okraju, češ da so učenci konec avgusta obirali hmelj, ki sta ga imela tam celjski župan Gustav Stiger in gospod Hellmer.²⁶ »A tudi

19 Stenographisches Protokoll über die 24. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 3. November 1903, 470, 471.

20 Stenographisches Protokoll über die 26. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 6. November 1903, 522, 523.

21 Ibidem.

22 *Slovenski gospodar*, 26. 11. 1903.

23 *Slovenski gospodar*, 12. 11. 1903.

24 *Slovenski gospodar*, 20. 10. 1904.

25 Stenographisches Protokoll über die 31. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 12. November 1903, 844, 845, 854–57.

26 Stenographisches Protokoll über die 6. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 5. Oktober 1904, 89.

takim šolam se je naročilo, naj v njih preneha šolski poduk, kjer sploh hmelja ni; n. pr. v Črešnovcu in Laporju.«²⁷ Sopotpisan je bil tudi pri interpelaciji glede obolelih domačih in delovnih živalih ter nadomestil, če bi jih bilo treba zaklati. V isti seji je vložil še interpelacijo glede okrajne ceste druge kategorije Strmec pri Vojniku–Vitanje, ki bi se morala uvrstiti v okrajno cesto prve kategorije.²⁸ Nekaj dni kasneje je sledila interpelacija namestniku Claryju Aldringenu glede izgradnje kanala na Lavi, s čimer je deželni zbor seznanil že leto poprej. Ker je Savinja ob poplavih še zmeraj poplavlila mestno četrt, voda pa se je dvignila meter visoko, so bila ob zemljiščih v nevarnosti tudi prebivališča.²⁹ Dva dni kasneje je pojasnjeval, zakaj si cesta Strmec–Vitanje zasluži uvrstitev med prvokategorne ceste (cesta je bila prometna, vzdrževanje je bremenilo okraj Celje, medtem ko so bile prvokategorne ceste na deželnih »plečih«, še posebej pa zato, ker sta obstajali le dve cesti prve kategorije, cesta Celje–Slovenj Gradec in Celje–Rogatec).³⁰

Slovensko časopisje je pri ocenjevanju dela slovenskih poslancev menilo, da »kdor zasleduje delovanje naših deželnih poslancev v Gradcu, lahko razvidi, da se največ predlogov, katere so stavili, bavi z različnimi vremenskimi nesrečami in nezgodami, ki so zadele slovenske volilce.«³¹ In res je tudi Dečko vse več časa namenjal gospodarskim problemom na Spodnjem Štajerskem, nacionalna problematika, tako značilna za njegovo dotedanje delovanje, pa je nekoliko stopila v ozadje. Sredi oktobra je problematiziral železniško progo Celje–Velenje, ki je v Gaberju prečkala državno cesto Dunaj–Trst, tam pa so bile postavljene zapornice, ki so bile naravnost sramota za Celje. Dečko je poročal, da so ljudje kljub spuščnim zapornicam hodili čez tire, saj so se zapirale tudi petnajst minut prej, preden je pripeljal vlak, ki je tako ali tako vozil netočno. Vsi so skušali prečiti progo še prej, zaradi česar je prihajalo do številnih nesreč, saj se je prav na tirih rado kaj polomilo (vozovi itd.).³²

Namestnik Clary Aldringen je v začetku novembra odgovarjal na vprašanja in v zvezi s kanalom ob železniški progi Celje–Velenje dejal, da bo vprašanje posredoval ustreznim instancam, glede hmelja in šol pa se je v bistvu strinjal z lastniki zemljišč, češ da je bilo napovedano slabo vreme in da ni to nič takega, če se pouk pač za en teden podaljša ali prestavi.³³ Kakorkoli, naslednji dan je sledila proračunska debata, ki je ni nihče pričakoval. »Dne 4. novembra so hoteli Nemci v deželnem zboru, da se naenkrat začne razprava o proračunu. Slovenci so bili osupnjeni! / ... / Proračunska razprava bi trajala brezdvomno do konca / ... / zasedanja, ki bo bržkone že 12. t. m., ker se začne

27 *Slovenski gospodar*, 13. 10. 1904.

28 Stenographisches Protokoll über die 7. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 6. Oktober 1904, 115, 116.

29 Stenographisches Protokoll über die 10. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 11. Oktober 1904, 158, 159.

30 Stenographisches Protokoll über die 12. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 13. Oktober 1904, 190, 191.

31 *Slovenski gospodar*, 13. 10. 1904.

32 Stenographisches Protokoll über die 13. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 14. Oktober 1904, 210–12.

33 Stenographisches Protokoll über die 22. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 3. November 1904, 402, 403.

dne 17. t. m. državni zbor. Vsled tega pa bi ne prišel noben predlog slovenskih poslancev več na dnevni red.« Toda slovenski poslanci, ki so sicer že leta 1900 ugotovili, da pravzaprav ne morejo skoraj nič doseči, so po volitvah v splošni kuriji 20. septembra 1904 mogli računati na deset (namesto osmih) poslancev. »Vsak spremenjevalni predlog mora podpirati vsaj 10 poslancev. / ... / Ko bi jih bilo samo osem, kakor do zdaj, bi se med obravnavo kakšne zadeve ne mogel podpirati nobeden predlog in bi bila obstrukcija nemogoča.«³⁴ S tem so dobili torej novo »orožje«, s katerim so lahko motili seje. »Če manjšina v deželnem ali državnem zboru meni, da se njej godi krivica vsled postopanja večine, skuša zabraniti nadaljno posvetovanje s tem, da zahteva glasovanje po imenih ali da tirja, da se morajo vse vloge prebrati dobesedno itd.«³⁵

In ravno to so pričeli izvajati med proračunsko razpravo. »Mi ne pustimo, da bi se še dalje igrali z ljudstvom! zaklicali so slovenski poslanci nemški večini ter onemogočili nadalje vsako ljudstvu škodljivo delo naših nemških neprijateljev.«³⁶ Odtlej so mogli vsak sklep motiti z vmesnimi predlogi (na primer o zvišanju sejin so govorili štirje, vsak pa je predstavil svojo različico)³⁷ in zahtevati imensko glasovanje, s čimer so dodobra ohromili delo deželnega zbora. »Nobenega za kmeta koristnega zakona, kakor je lovski zakon, uravnava rek, podpore za vremenske nezgode, različna zavarovanja itd. še niso rešili nemški poslanci, a deželni proračun za l. 1905 so postavili na dnevni red seje tega dne. Če bi se rešil deželni proračun za l. 1905, potem je izvito slovenskim poslancem vse orožje iz rok in za njih volilce se nebi nič storilo.« Ker je bil sprejet predlog večine, da se mora obravnava začeti, so »vlagali slovenski poslanci brez števila predlogov ter zahtevali, da se mora o njih glasovati po imenih. / ... / Prva seja z obstrukcijo je trajala od 10. ure predpoldne do pol 3. ure popoldne. Razprava je vsled tega obtičala. / ... / Slovenski poslanci nadaljujejo obstrukcijo. Nemško nacionalna večina se premalo ali skoro prav nič ne ozira na potrebe slovenskih prebivalcev na Spodn. Štajerskem. Koliko predlogov, prošenj in želja leži pokopanih v odsekih in ne pridejo v poštev v proračunu. / ... / Zato so sklenili slovenski poslanci / ... / preprečiti ali vsaj zavleči odobrenje proračuna za deželo Štajersko in to se jim bo tudi posrečilo. V nadaljevanju obstrukcije so bili poslanci tem bolj potrjeni, ker so dobili iz vseh krajev slovenske dežele brzoglave – skupaj dosedaj nič manj kot 20 –, ki vsi prinašajo vesti, da ljudstvo odobrava obstrukcijo slovenskih poslancev v deželnem zboru.«³⁸

Medtem je Dečko namestnika seznanjal še s poplavami v Celju in okolici, češ da je nujno postaviti protipoplavni most, poleg tega pa izpostavil tudi gradnjo ceste Luče–Podvolovljek, s čimer bi ta del Štajerske povezali s Kranjsko oziroma s Kamnikom.³⁹ Še

34 *Slovenski gospodar*, 10. 11. 1904.

35 *Slovenski gospodar*, 5. 11. 1903. Prim. Edith Marko-Stöckl, »Der steiermärkische Landtag,« v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 1706–13.

36 *Slovenski gospodar*, 10. 11. 1904.

37 Stenographisches Protokoll über die 23. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 4. November 1904, 449–55.

38 *Slovenski gospodar*, 10. 11. 1904.

39 Stenographisches Protokoll über die 23. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 4. November 1904, 482, 483, 485–87.

pred zaključkom zadnje seje je zahteval nujno regulacijo Savinje, da v Celju in okolici ne bo kakšne katastrofe,⁴⁰ prav tako pa je vložil tudi predlog glede uravnave Voglajne, saj »posestniki ob tem potoku prav britko občutijo škodo, ki jim jo povzroča Voglajna, ker preplavi najmanj enkrat vsako leto vso rodovitno dolino, uniči ali pa odnese vse pridelke in ustavlja promet vozovom in pešcm.«⁴¹ Seveda je tudi ta predlog sodil v polje obstrukcije in motil (oziroma onemogočal) pomembnejše razprave v deželnem zboru. »Nemški gospodje niso privolili slovenskemu prebivalstvu nijedne narodne drobtinice; slovenskih poslancev je pa v deželnem zboru zdaj ravno zadosti, da zamorejo zavreti kolesa na nemškem vozu / ... / Nemška večina je pričakovala do zadnje ure, da slovenski poslanci odstopijo od svojega početja; a želja se njej ni izpolnila. Najmanjša zahteva slovenskih poslancev je bila, da se nam na deželne stroške ustanovi kmetijska šola z enim letnikom in slovenskim podučnim jezikom. ‚Ne! Slovencem ne smemo nič dovoliti!‘, se je glasil odgovor. ‚Dobro! mi pa Nemcem ne dovolimo, da bi mogli pod streho spraviti deželni proračun za prihodnje leto.‘ Zato so vlagali slovenski poslanci pri vsaki točki deželnega proračuna spreminjevalne predloge ter zahtevali glasovanje po imenih. / ... / V tem zasedanju so pokazali slovenski poslanci, da brez njih v deželnem zboru štajerskem Nemci ničesar ne premorejo.«⁴²

Deželni zbor je bil 10. novembra odgođen, deželnega proračuna pa mu, predvsem zaradi slovenskih poslancev, ni uspelo potrditi. Pri Dečku so se medtem začeli pojavljati prvi znaki duševne bolezni. Postal je nervozen, malo je spal in že kazal simptome duševnih motenj. V tistem letu (tri seje tik pred novim letom) se ni več javil k besedi, saj je bil konec leta 1904 prvič poslan na zdravljenje v psihiatrično kliniko Meerscheinschloss v Gradcu. Po štirih tednih je bil odpuščen kot ozdravljen, dr. Scarpatetti, ki ga je zdravil, pa je sumil, da gre za predhodni stadij manije.⁴³

Druga sesija se je končala sredi januarja 1905. Dečko se je po odpustu iz klinike ponovno zakopal v delo in se udeleževal obravnav deželnega zbora. Medtem je posebni odbor (deželni zbor je že sredi oktobra pričel razpravo glede odvzema Dečkove poslanske imunitete zaradi udeležbe v neki prometni nesreči)⁴⁴ takoj po novem letu predlagal odvzem njegove imunitete in razrešitev s položaja poslanca.⁴⁵ Do tega na koncu sicer ni prišlo, toda zadeva na (ne več povsem zdravega) Dečka gotovo ni delovala pomirjujoče. V nadaljevanju se je na mizah deželnozborskih poslancev znašlo deželno zdravilišče Rogaška Slatina. »Poslanec dr. Hrašovec in dr. Dečko sta se pritoževala zaradi nemčizma, katerega podpira dežela v deželnem kopališču Rogačka Slatina.«⁴⁶ Navajala sta, da mora znati osebje slovensko, da mora biti na voljo slovenska periodika in da naj že enkrat

40 Stenographisches Protokoll über die 28. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 10. November 1904, 554–58. *Slovenski gospodar*, 10. 11. 1904.

41 Stenographisches Protokoll über die 25. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 8. November 1904, 505–08.

42 *Slovenski gospodar*, 17. 11. 1904.

43 Studen, »Žalosten konec,« 31, 32.

44 Stenographisches Protokoll über die 13. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 14. Oktober 1904, 203.

45 Stenographisches Protokoll über die 34. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 4. Jänner 1905, 661, 662.

46 *Slovenski gospodar*, 12. 1. 1905.

poskrbijo tudi za dvojezične napise v kraju. Na poti proti Rogaški Slatini so bili dvojezični napisi v Sv. Juriju ob Južni železnici, medtem ko jih v Rogaški Slatini in v Rogatcu ni bilo. Spraševala sta deželni zbor, kje je jezikovna enakopravnost in zakaj deželni odbor zmeraj nasprotuje (češ da je odgovarjal vladi v prid nemškimi napisom, zavračal pa dvojezične).⁴⁷

Dečko je bil kljub vsem težavam aktiven kot prej. Na isti seji je poslušal celjskega poslanca Moritza Stallnerja, ki je odgovarjal v imenu deželnega odbora, češ da je vse v redu, ter zavrnil Hrašovčeve in Dečkove zahteve, saj da je v zdravilišču zaposleno slovenščine večje osebje, prav tako pa je na voljo slovensko časopisje. Član odbora, graški pravnik Leopold Link, je bil mnenja, da ni potrebe po slovenskih napisih, saj vsak Slovenec ve, da je Rohitsch Sauerbrunn Slatina. Tudi graški pravnik (in odbornik) Julius Derschatta je menil, da je vse v redu in da so slovenske zahteve popolnoma brezpredmetne. Dečko je temu ugovarjal, češ da Link govori bedarije in da bi bilo na mestu dodati teh nekaj slovenskih besed, saj so v vagonih angleški, francoski in italijanski napisi, problem pa je samo s slovenskimi. Prišlek se gotovo čudi, tako Dečko, da v kraju vsi govorijo slovensko, napisi pa so samo v nemščini. Link je odgovarjal, da gre vendarle za mednarodno zdravilišče. Dečko mu je odvrnil, da so zaradi njega napisi lahko francoski, samo da so zraven tudi slovenski. Nadaljeval je, da je to žalitev, saj vendar (Slovenci) ne bodo kar izginili s sveta. Če je lahko opozorilo »Pozor na vlak« v slovenščini in se nemštvu s tem ne podre svet, je menil Dečko, potem najbrž tudi nemštvo ne bo ponižano, če bo v slovenskih okrajih tudi slovenski napis. Na drugi strani pa je zavrnil Linkove navedbe in pojasnil, da Slovenci ne rečejo Sauerbrunn, pač pa Slatina (tukaj ga je dopolnil tudi Hrašovec, češ da Slovenec ne reče »Ich gehe nach Sauerbrunn«, ampak »Jaz grem v Slatino«), in da za postaji Podplat in Grobelno sploh ni nemškega imena kraja, temveč zgolj slovenski napis, kar pa očitno ni noben problem.⁴⁸

To je bil Dečkov zadnji nastop v tej sesiji, saj je postajal vedno bolj (in tudi vidno) utrujen. Po vrnitvi iz Gradca se hrane skorajda ni več dotaknil, bil je razburjen, neprespan in razdražljiv. Do poslabšanja njegovega zdravja je prišlo zlasti po tem, ko je zaradi pomanjkanja poslov moral zapreti svojo odvetniško pisarno. Kljub temu je cele dneve sedel v pisarni. Vmes ga je slovenski tisk napadel zaradi prodaje njegove parcele za potrebe slovenske celjske gimnazije. *Slovenec* je napisal serijo člankov, kjer je zahteval njegovo politično smrt.⁴⁹ Tudi *Slovenski gospodar* je navajal, da je iz zanesljivih virov izvedel za prodajo zemljišča vladi, pogodba pa da je že postala pravnomočna.⁵⁰ V naslednjih treh zaporednih številkah je obračunaval z Dečkom (in celjskim državnozbornim poslancem Hugom Berksom, ki je sodeloval pri zadevi), češ da mu je šlo zgolj za denar, da je ravnal samovoljno, brez soglasja, da je prodajo preklical na pobudo drugih, nikakor pa ne samoiniciativno, in ga pozival k odstopu s položaja deželnozbornskega poslanca.⁵¹ Celjska liberalna *Domovina* je medtem navajala, da je vlada že pred leti

47 Stenographisches Protokoll über die 37. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 10. Jänner 1905, 769–71.

48 Ibid., 771–74.

49 Studen, »Žalosten konec«, 30, 31.

50 *Slovenski gospodar*, 26. 1. 1905.

51 *Slovenski gospodar*, 2. 2.; 9. 2.; 16. 2. 1905.

odobrila gimnazijo na obrobju mesta, ne pa v mestnem središču, in da je Dečko sam preklical ponujeno zemljišče. Dečko je v lastno obrambo konec januarja 1905 v istem časniku objavil dopis, kjer je skušal pojasniti zadevo. Pisal je, da celjski Nemci sprva niso privolili niti v gimnazijo pri njegovi vili, pač pa da so jo hoteli premestiti v Žalec ali na podobno razdaljo od Celja in da se je vlada s tem strinjala. Ko ga je vlada nato vprašala, ali bi odstopil svojo parcelo, je privolil, odkupna cena pa je bila smešno nizka, tako da z njo prav gotovo ni obogatel, kot je namigoval *Slovenec*. Ko se je začela agitacija proti njemu, je zatrdil, da je sam odstopil od pogodbe. »To namigavanje je gola podlost in nesramnost, za katero nimam drugega kakor zaničevanje!«⁵²

Dečko je zaradi napredujoče bolezni, gotovo pa tudi zaradi nedavnih obtožb, osmega februarja 1905 poskušal storiti samomor, dva dni kasneje pa je bil znova pripe-ljan v Meerscheinschloss. Tam je ostal vse do konca junija. Po diagnozi začetne paralize in katatonije so ga premestili v zasebno psihiatrično ustanovo, sanatorij Schweizerhof. Bil je povsem shujšan, bolezensko so mu drgetale obrazne mišice in ekstremitete. Imel je blodnje, občasno diarejo, bil je zmerno katatoničen; toda kljub temu je hitro okrevljal, njegovo stanje se je vidno izboljšalo, zato so ga konec avgusta poslali domov.⁵³

Po počitnicah v hribih, od koder je tudi pošiljal razglednice v Schweizerhof, se je oktobra 1905 vrnil v deželni zbor. Toda njegova bolezen, ki se je nekoliko umirila, je vplivala na njegovo obnašanje, saj je bil na jesenskem zasedanju »zelo spravljiv z Nemci«.⁵⁴ V svojih govorih je, kot še nikoli poprej, hvalil delo deželnega odbora, prav tako pa tudi ni bilo več opaziti nobene napadalne retorike. Sredi meseca je ponovno vložil interpelacijo glede ceste Luče–Ljubno,⁵⁵ skupaj z ostalimi slovenskimi poslanci pa se je gotovo razveselil novice, da je deželni zbor potrdil šolo v Sv. Juriju ob Južni železnici. »Dolgo smo čakali in se bali, da ne bo nič. Toda tokrat je deželni odbor tudi nasproti Slovencem storil svojo dolžnost. Gotovo še mu ni iz spomina odločen nastop slovenskih poslancev v deželnem zboru, ko so z obštrukcijo opomnili Nemce, kako se Spodnji Štajer zanemarja, in pa dejstvo, da je s tem krepkim nastopom deželnih poslancev soglašalo vse naše neodvisno slovensko ljudstvo. Naši poslanci so opustili obštrukcijo še le takrat, ko se jim je obljubila vsaj ustanovitev slovenske kmetijske šole na Spodnjem Štajerskem. Gospodje Nemci so držali besedo. Požurili so se ter poiskali že prostor za šolo in sestavili glavni načrt za notranjo ureditev šole.«⁵⁶

Na drugi strani je deželni odbor zavrnil gradnjo ceste Luče–Podvolovljek (ozi-roma deželno podporo zanjo). Poročevalec Josef Ornig je navajal več vzrokov, med temi predvsem težko gradnjo in podobno. Dečko mu je nasprotoval in se postavil proti nemški nacionalni večini, češ da se iz samega poročila vidi, da sploh niso prou-čili zadeve, da sicer vse njegove vloge naletijo na negativen odgovor in da deželni zbor zmeraj naredi vse, da se zadeva pač prestavlja v nedogled. Svoje izvajanje je utemeljeval

52 *Domovina*, 31. 1. 1905.

53 Studen, »Žalosten konec,« 32, 33.

54 *Ibid.*, 33.

55 Stenographisches Protokoll über die 1. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 18. Oktober 1905, 11, 12.

56 *Slovenski gospodar*, 2. 11. 1905.

z dejstvom, da je cesta nujno potrebna, da se je na njej precej povečal promet, še posebej gospodarski transport, in da je povezava s Kamnikom in Kranjsko tako rekoč nujna. Stallner mu je v imenu deželnega odbora pojasnjeval, da so dela prezahtevna in da deželni odbor ne da subvencije, če ne gre za poškodbo zaradi meteorne vode. Dečko se s tem ni strinjal in je trdil, da je bila subvencija odobrena in da ne razume takšnega nenadnega preobrata. Ornig mu je pojasnil, da se že dela cesta na Koroško čez Logarsko dolino, zato ni denarja še za to, okraj Gornji grad pa da težko shaja že brez takšnih finančnih zalogajev (deželni zbor je slovensko zahtevo na koncu zavrnil).⁵⁷

Čez nekaj dni je deželni zbor razpravljaj o zdravilišču Dobrna. Po mnenju poslanec je zdravilišče nazadovalo, pod dr. Paltaufom je bilo še v redu, pod novim vodstvom pa da je bilo slabše, vse več je bilo tudi pritiskov in malverzacij. V debato se je vključil tudi Dečko in predlagal boljše prometne povezave (konjski omnibus ali avtomobili) predvsem iz Celja, kjer je bila najbližja železniška postaja. Tokrat je pohvalil (!) deželni odbor, češ da je veliko naredil za Rogaško Slatino, da je število gostov poskočilo, za kar je zaslužna železniška povezava itd.⁵⁸ Naslednji dan je namestnik Clary Aldringen odgovarjal na poslanska vprašanja. Dečku je glede ceste Luče–Ljubno dejal, da je notranje ministrstvo cesto odobrilo in da bo tudi deželni odbor soglašal s subvencijo.⁵⁹ Dečko je bil z odgovorom gotovo zadovoljen. Interpeliral je tudi glede članov okrajnega šolskega sveta Celje okolica, kjer so bili na seji prisotni le štirje člani, novoizvoljenih pet pa ni bilo povabljenih. Ker je torej sklepe sprejemala manjšina vseh (devet članov), je bilo poslovanje nezakonito. Poleg tega je ponovno načel poplave pri Celju, češ da protipoplavnega mostu še ni in da namestništvo v zvezi s tem sploh ni odgovorilo in podalo izjave ali mnenja.⁶⁰

Medtem je slovenska stran (Juro Hrašovec) problematizirala obešanje zastav na šolskih poslopih, češ da slovenske prepovedujejo, nemške pa so povsod dovoljene. Neenakopravno postopanje oblasti seveda ni bilo v interesu slovenske strani. Dečko, ki je poslušal namestnika, češ da so slovenske v nemških mestih provokacija, se z njim gotovo ni strinjal. Sam je nato načel še vprašanje regulacije Savinje in zaščite Celja pred poplavami. Namestnik je dejal, da je nekaj sredstev že zagotovljenih in da se dela v tej smeri,⁶¹ naslednji dan pa je potrdil tudi načrt za razširitev kanala ob progi Celje–Velenje.⁶²

Tukaj pa je Dečko zaključil svoje politično delovanje. Sesija se je končala, naslednja pa se je začela šele decembra naslednje leto. Toda on deželnega zbora ni več videl. V začetku decembra 1905 se mu je stanje namreč toliko poslabšalo, da so ga (pod pretevezo) ponovno pripeljali v Schweizerhof. Bolehal je za manijo, ki se je kasneje razvijala

57 Stenographisches Protokoll über die 17. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 18. November 1905, 284–88.

58 Stenographisches Protokoll über die 20. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 21. November 1905, 402–07.

59 Stenographisches Protokoll über die 21. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 22. November 1905, 416, 417.

60 Stenographisches Protokoll über die 22. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 23. November 1905, 491, 492.

61 Stenographisches Protokoll über die 23. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 24. November 1905, 600, 601.

62 Stenographisches Protokoll über die 24. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 25. November 1905, 638.

vzporedno s težkimi stanji razburjenja, slabim počutjem, beganjem misli, nujo po neprestanem gibanju, potrebo po govorjenju, nespečnostjo, preobrti in menjavami razpoloženja ter odklanjanjem hrane. Manija je trajala do aprila 1906 in počasi prehajala v melanholijo. Rahlo izboljšanje se je julija ponovno poslabšalo. Nato je bil do septembra spet živahnejši, potem pa je znova zapadel v katatonijo. Njegovo stanje je bilo zelo spremenljivo, toda znatnih izboljšav ni bilo več. Zato so ga 4. februarja 1906 (po pooblastilu soproge) prepeljali v deželno blaznico Feldhof pri Gradcu. Poslanec je (na papirju) sicer ostal vse do začetka oktobra 1907, ko mu je bil kot skrbnik in zakoniti zastopnik dodeljen svak Anton Cvenkl, trgovec iz Sv. Petra v Savinjski dolini. »Kakor znano, je gospod dr. Ivan Dečko / ... / že blizu tri leta bolan na živčni bolezni, od katere bode še težko kdaj popolnoma okreval. Pred tednom dni se je določilo čez dr. Dečka sodno oskrbstvo in je imenovan kuratorjem njegov svak g. Anton Cvenkl. Iz političnega stališča je ta dogodek važen, vsled tega, ker je s tem dr. Dečko tudi nehal biti deželni poslanec.«⁶³ V Feldhofu je medtem samo še živel, stanje pa se je zgolj slabšalo. Tam je preživel dobro leto in pol, dokler ni v začetku novembra 1908 zaradi pljučnice tudi umrl.⁶⁴

Namesto epiloga

Medtem ko se je Dečko boril z zahrbtno boleznijo, je na Spodnjem Štajerskem prišlo do konca politične sloge, prav tako pa tudi do totalne nacionalne razmejitve. »Nacionalna ločitev je bila tako ostra, da so imeli Nemci enako kakor Slovenci svoje lokale, da, celo svoje cerkev in svoje pokopališče.« Proti prelomu desetletja tudi ni bilo več »Slovenca, ki bi bil prestopil prag Nemške hiše, in ne Nemca, ki bi bil samo pokukal v Narodni dom.«⁶⁵ Na drugi strani se je pričel boj za njegovo nasledstvo, ki je potekal v znamenju medgeneracijskega spopada. Kot zmagovalci so izšli mladi celjski liberalci z odvetnikom Vekoslavom Kukovcem⁶⁶ na čelu. Mariborski katoliški tabor pod vodstvom duhovnika Antona Korošca⁶⁷ ob teh celjskih združbah ni ostal ravnodušen. Dokončen razdor so prinesle nadomestne državnozborske volitve leta 1906, ko sta se v splošni kuriji spopadla liberalec Ivan Rebek in katoliški kandidat Anton Korošec,⁶⁸ neozirajoč se na svarila Jura Hrašovca o enotni slogaški politiki; leta 1907 sta bili formirani stranki obeh blokov – »celjska« Narodna stranka in »mariborska« Slovenska kmečka zveza. Te politike pa Dečku ni bilo več usojeno soustvarjati.

63 *Slovenski gospodar*, 10. 10. 1907.

64 Prim. Studen, »Žalosten konec«, 30, 33, 34.

65 P. Strmšek, *Celjski študent. Šolski spomini ob 25-letnici mature* (Celje: Konzorcij bivših celjskih dijakov, 1937), 26.

66 Več o Kukovcu v Vlasta Stavbar, *Politično delovanje dr. Vekoslava Kukovca do leta 1918*, doktorska disertacija (Fram, 2011).

67 Več o Korošču v Feliks J. Bister, *Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1992).

68 Prim. Goropevšek, Štajerski Slovenci, 17–23. Gl. tudi *Slovenski gospodar*, 10., 26., 31. 5. 1906.

Viri in literatura

Časopisje

- *Domovina*, 1905.
- *Slovenski gospodar*, 1897, 1900, 1902–07.

Literatura

- Bister, Feliks J. *Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju : življenje in delo : 1872–1918*. Ljubljana; Slovenska matica, 1992.
- Cvirn, Janez. »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895).« *Kronika* 45, št. 1-2 (1997): 102–11.
- Cvirn, Janez. »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem.« V: Darko Friš in Franc Rozman, ur., *Od Maribora do Trsta*, 58–62. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Goropevšek, Branko. »Celjsko gimnazijsko vprašanje 1895–1914.« *Kronika* 45, št. 1-2 (1997): 112–24.
- Goropevšek, Branko. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo?*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2005.
- Marko-Stöckl, Edith. »Der steiermärkische Landtag.« V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2*, 1683–1718. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Rozman, Franc. »Anton Korošec – urednik Slovenskega gospodarja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 42, št. 2-3 (2006): 161–71.
- Rozman, Franc. »Politično življenje Nemcev v Mariboru.« V: Darko Friš in Franc Rozman, ur., *Od Maribora do Trsta*, 51–56. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Schmid, Julia. *Kampf um das Deutschtum. Radikaler Nationalismus in Österreich und dem Deutschen Reich 1890–1914*. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 2009.
- Stavbar, Vlasta. *Politično delovanje dr. Vekoslava Kukovca do leta 1918*. Doktorska disertacija. Fram, 2011.
- Strmšek, P. *Celjski študent. Šolski spomini ob 25-letnici mature*. Celje: Konzorcij bivših celjskih dijakov, 1937.
- Studen, Andrej. »Žalosten konec slovenskega rodoljuba.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 46, št. 1 (2010): 29–37.

Tiskani viri

- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steierm. Landtages. IX. Landtags-Periode:
 - I. Session, 1., 14., 21., 23., 24., 26., 31. Sitzung, 1903.
 - II. Session, 6., 7., 11., 12., 13., 22., 23., 25., 28., 34., 37. Sitzung, 1904/05.
 - III. Session, 1., 17., 20., 21., 22., 23., 24. Sitzung, 1905.

Filip Čuček

IVAN DEČKO AND HIS LAST TERM IN THE PROVINCIAL ASSEMBLY

SUMMARY

At the turn of the century in Slovenia, nationalism ultimately defined the population along the national lines, and national relations became utterly strained. The Slovenian side was very successful at introducing the Slovenian language in schools and offices, ensuring economic emancipation, and taking part in the municipal and district elections and the Provincial and National Assembly elections. Thus, the mobilisation of the Slovenian population was more than successful, while the German side, which was also nationally defined, remained “trapped” behind the “walls” of the cities and certain towns.

Although the Slovenian side failed to win in the urban curia (at the level of the Provincial and National Assembly; the closest they came to victory was in 1901), the Celje Germans followed the Slovenian national progress in the city by the river Savinja with increasing concern. However, the urban elite refused to yield to the Slovenian demands for a grammar school within the city territory. Meanwhile, Dečko apparently “forgot” the decision of the Slovenian politicians not to agree to any compromises in this regard, and he arbitrarily offered a part of his property behind the “city walls” in Gaberje as the location where the Slovenian grammar school could be built. His move turned out to be a perfect tool for the conservatives to attack him and indirectly also the liberals in Celje. Ultimately, this led to the definite end of the Lower Styrian policy of “Concord”.

After the general curia elections of September 1904, the Slovenian deputies could count on ten (instead of eight) deputies, which provided them with a new “weapon” they could employ to disrupt the sessions, i.e. engage in obstruction. This is precisely what they kept doing ever since the budget debate at the end of 1904, which they kept obstructing successfully (and interrupting the work of the Provincial Assembly). Meanwhile, until as late as the end of 1905, when Ivan Dečko ceased his political activities due to health problems, the Slovenian-German conflict in Lower Styria was “under control”, also thanks to his efforts. For more than ten years, Dečko successfully “stifled” the informal yet nevertheless ever-present differences between worldviews, while on the other hand, he seems to have been the one who contributed to the ultimate disintegration of the policy of “Concord”.

Marija Mojca Peternel*

Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins (1875–1938)

IZVLEČEK

Prispevek želi predstaviti časopis Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins v obdobju od leta 1875 do 1938. Časopis je bila ena izmed publikacij Nemško-avstrijskega alpskega društva (Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein), ki se je po priključitvi Avstrije k Nemčiji preimenovalo v Nemško planinsko društvo (Deutscher Alpenverein), kar je pomenilo začetek konca društva. Obravnavani časopis je pokrival celotno nemško govorečo področje današnje Evrope, v prispevku pa je poseben poudarek namenjen pregledu novic, ki so v obravnavanem obdobju bile povezane s takratnim slovenskim prostorom.

Ključne besede: zgodovina, planinstvo, Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein (DuOeAV), Kranjska podružnica DuOeAV, časopisi

ABSTRACT

THE MITTEILUNGEN DES DEUTSCHEN UND OESTERREICHISCHEN ALPENVEREINS NEWSPAPER (1875–1938)

This contribution aims to present the Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins newspaper, published between 1875 and 1938. It was one of the publications of the Deutscher und oesterreichischer Alpenverein (German and Austrian Alpine Society). After the annexation of Austria to Germany, the society in question was renamed as the Deutscher Alpenverein (German Alpine Society), which marked

* Dr., doc., Oddelek za germanistiko z nederlanistikom in skandinavistikom, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; mojca.peternel@guest.arnes.si

the beginning of its end. The newspaper in question covered the entire German-speaking territory of today's Europe, and the contribution pays special attention to the news related to the Slovenian territory during the relevant period.

Keywords: history, mountaineering, Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein (DuOeAV), the Kranj branch of the DuOeAV, newspapers

Uvod

Časopis *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* (v nadaljevanju *Mitteilungen*) je bil ena od publikacij *Nemško-avstrijskega planinskega društva* (*Deutscher und oesterreichischer Alpenverein – DuOeAV*), zato si v uvodu najprej na kratko pogledamo njegov nastanek v luči širšega zgodovinskega ozadja.

V šestdesetih letih 19. stoletja se je zanimanje za gore v Srednji Evropi povečalo in v Švici, Italiji, Avstriji in tudi v Nemčiji so bili ustanovljeni planinski klubi, v katerih so se sprva neformalno združevale majhne skupine planinskih prijateljev.¹ Leta 1862 je bil ustanovljeno *Avstrijsko planinsko društvo* (*Oesterreichischer Alpenverein*), leta 1869 pa v Münchnu *Nemško planinsko društvo* (*Deutscher Alpenverein*). München se je razvil v središče alpskega alpinizma, ne le zaradi ugodne geografske lege. V mestu je živelo večje število premožnih meščanov, med katerimi je vladalo razširjeno zanimanje za Alpe, kar je nudilo ugodne razmere za delo krajinskih slikarjev, alpskih literatov ter ljubiteljev narave in alpinistov. Geografska lega v bližini vzpetega sveta ter ustrezne pravne in gospodarske razmere so bile odlična podlaga za ustanovitev planinskega društva, ki so ga večinoma sestavljali nezadovoljni člani sedem let prej ustanovljenega *Avstrijskega planinskega društva*. Tako je 23. avgusta 1873 v nekdanjem strelišču pri gradu Gayenhofen v Bludenzu prišlo do združitve z *Nemškim planinskim društvom* v *Nemško in avstrijsko planinsko društvo* (*Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein*).²

Naloge novoustanovljenega društva so bile v prvi vrsti prizadevanja in aktivnosti, povezani z vzpetim svetom. »Če je bilo združenje kljub temu osumljeno političnih ali verskih nagnjenj, je šlo za zlonamerno obrekovanje s strani posameznikov, ki jih je zdrava pamet prebivalcev Alp prezrla in jih lahko z nasmehom spregledamo kot povsem osamljene izjeme.«³ Glede na družbenopolitično dogajanje na prelomu 19. v 20. stoletje, ki je prežemalo vse plati življenja v monarhiji, pa je razumljivo, da tudi planinska dejavnost ni mogla ostati povsem nedotaknjena.

1 Anneliese Gidl, *Alpenverein. Die Städter entdecken die Alpen* (Köln Weimar: Böhlau Verlag Wien, 2007) 67–76, in *Alpenverein Österreich*, pridobljeno 23. 10. 2021, <https://www.alpenverein.at/portal/der-verein/geschichte/>.

2 Ibidem. *Geschichte Alpenverein*, pridobljeno 23. 10. 2021, <https://www.alpenverein.at/portal/der-verein/geschichte/>.

3 *Der Deutsche und Oesterreichische Alpenverein. Ein Blick auf seine Ziele und bisherige Leistungen* (Graz: Verlag von Leuschner und Lubensky, k. k. Universitäts- Buchhandlung, 1879), 4.

Tik pred prvo svetovno vojno je imelo DuOeAV precej utrjen položaj, saj je skupno število članov preseгло 102.000 in združevalo 406 podružnic. Njihova mreža je pokrivala ves nemško govoreči srednjeevropski prostor do Prage, vanjo pa sta bili vključeni tudi dve tuji podružnici, v Egiptu in Angliji.⁴

Vihre prve svetovne vojne so vtisnile močan pečat delovanju društva in v tem času ni bilo zasedanj generalne skupščine. Prvo večje zasedanje društva je bilo septembra 1918, prva generalna skupščina šele po vojni leta 1919.⁵

Po aneksiji Avstrije k Nemčiji leta 1938 so bile vse podružnice DuOeAV priključene v nemški rajh in društvo se je poslej imenovalo *Deutscher Alpenverein* (DAV).⁶ To dejanje je pomenilo konec DuOeAV, saj se je po vojni, 14. novembra 1945, na novo osnovalo *Oesterreichischer Alpenverein* (OeAV), ki je začelo izdajati časopis *Mitteilungen des Oesterreichischen Alpenverein*.⁷

Ker je bilo v osrednjem glasilu društva DuOeAV mogoče najti kar lepo število novic iz takratnega slovenskega prostora, pogledimo najprej, kaj je bilo s članstvom iz tega območja. Tik pred nastankom DuOeAV je bilo denimo 39 od skupno 1414 članov OeAV tudi iz Kranjske.⁸ Po nastanku DuOeAV so tudi v takratnem slovenskem prostoru nastale podružnice. Skupno jih je bilo pet, med njimi je izstopala najstarejša Beljaška podružnica, saj je bila ustanovljena že leta 1870 in je bila najmlajša ustanovna podružnica nemškega DAV.⁹ Po zgledu Trsta, kjer je imela sedež leta 1873 ustanovljena Primorska podružnica DuOeAV (*Section Küstenland*),¹⁰ so se tudi v Ljubljani začeli v začetku marca leta 1874 pripravljati na ustanovitev Kranjske podružnice (*Section Krain*). Njen ustanovni sestanek je bil nato 30. marca 1874, ob koncu prvega leta je štela že 85 članov.¹¹ Mariborska podružnica (*Section Marburg an der Drau*) je bila ustanovljena leta 1876,¹² Celjska podružnica (*Section Cilli*) pa leta 1884.¹³ Leta 1888 je zaživela tudi podružnica v Gorici (*Section Görz*), ki je bila razpuščena že leta 1901.¹⁴ Štiri leta je delovala tudi Kočevska podružnica (*Section Gotschee*), in sicer med letoma 1894 in 1898.¹⁵

4 Gidl, *Alpenverein*, 331.

5 Ibid., 335.

6 *Mitteilungen des Oesterreichischen Alpenverein*, 1946, št. 1, naslovnica. *Austria Forum*, pridobljeno 2. 11. 2021, https://austria-forum.org/af/AEIOU/Alpenverein_%C3%96sterreichischer_%C3%96AV.

7 *Mitteilungen des oesterreichischen Alpenverein*, 1946, št. 1, naslovnica. *Austria Forum*.

8 Gidl, *Alpenverein*, 37.

9 Klaus Dalmatiner in Helmut Lang, »Der Villacher Alpenverein und seine Geschichte 1870–2020.« *Sonderbeilage zum Magazin des Alpenvereins Villach anlässlich 150-Jahr Bestandsjubiläum*, št. 1 (2020), 2.

10 *Sektion Küstenland – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-kuestenland/>.

11 *Deutscher und oesterreichischer Alpenverein, Sektion Krain, Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881* (Lai bach: Im Selbstverlage der Sektion Krain des deutschen und oesterreichischen Alpenverein, 1901), 8.

12 *Sektion Marburg an der Drau – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-marburg-a-d-drau/>.

13 *Sektion Cilli – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-cilli/>.

14 *Sektion Görz – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-goerz/>.

15 *Sektion Gotschee – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-gotschee/>.

Prva svetovna vojna je za številne podružnice pomenila začetek konca delovanja. Na Slovenskem so bile leta 1919 razpuščene vse še obstoječe, torej Kranjska, Celjska in Mariborska,¹⁶ Primorska podružnica je bila razpuščena leta 1920.¹⁷ Podružnici v Celju in Mariboru sta z vdorom nemških oblasti leta 1941 ponovno zaživi za štiri leta in bili dokončno razpuščeni leta 1945.¹⁸

Zunanja podoba in zgradba časopisa

DuOAV je svojo dejavnost želel močno približati kar najširšemu krogu ljudi, zato ni nenavadno, da je tudi do 70 odstotkov izdatkov društva predstavljal strošek za publikaciji *Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* in *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*.¹⁹

Posamezne številke *Mitteilungen* so spete v zvezke, ki so po letnicah dosegljivi na spletnih straneh.²⁰

Kot lahko preberemo na naslovnici prve številke iz leta 1875, je časopis pričel izhajati v Frankfurtu, kjer je takrat še bil sedež društva, izhajal pa naj bi šestkrat letno. Člani podružnic naj bi ga brezplačno dobivali pri njihovih vodstvih, sicer pa ga je bilo v sedemdesetih letih 19. stoletja mogoče kupiti tudi v knjigarnah po ceni 4 marke oziroma 2 forinta.²¹ Če vemo, da je bila istega leta polletna naročnina z dostavo po pošti za osrednji *Laibacher Zeitung* 7,50 forinta,²² za *Slovenski narod* pa s poštno dostavo za četrto leta 4 forinte,²³ potem cena obravnavanega časopisa ni bila nizka. To in dejstvo, da je bil pisan v nemščini, je posledično pomenilo, da je bil v takratnem slovenskem prostoru namenjen ozkemu krogu bralcev. Bralno občinstvo je prihajalo iz ozkega dela meščanstva, ki se je zanimal za planinstvo.

Zaradi vse širše dejavnosti društva in podružnic je od leta 1881 dalje časopis izhajal 20. v mesecu, razen avgusta in septembra.²⁴ Z letom 1885 je časopis pričel izhajati dvakrat mesečno, najprej 1. in 15. v mesecu, od leta 1889 pa 15. in zadnjega v mesecu. V zadnjem obdobju je izhajal samo še enkrat mesečno, in sicer v začetku meseca.

16 *Sektion Krain – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021,

<https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-krain/>.

Sektion Cilli – 150 Jahre Deutscher Alpenverein, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-cilli/>. *Sektion Marburg an der Drau – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-marburg-a-d-drau/>.

17 *Sektion Küstenland – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021,

<https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-kuestenland/>.

18 *Sektion Cilli – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-cilli/>, pridobljeno 20. 10. 2021. *Sektion Marburg an der Drau – 150 Jahre Deutscher Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/geschichte/blog/portrait/sektion-marburg-a-d-drau/>.

19 Gidl, *Alpenverein*, 101–03.

20 *Austrian Literature Online*, pridobljeno 20. 10. 2021, <http://www.literature.at>, in *Bibliothek Alpenverein*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://bibliothek.alpenverein.de/webOPAC>.

21 *Mittheilung des Deutschen und Oesterreichischen Alpenverein*, 1875, št. 1., naslovnica.

22 *Laibacher Zeitung*, 5. 7. 1875, nepaginirano.

23 *Slovenski narod*, 24. 4. 1875, nepaginirano.

24 »Circular No. 56 des Central-Ausschusses,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1881, št. 10, 342.

Vsebinsko se je v časopisu v luči širšega konteksta zrcalilo življenje društva. Podroben pregled vsebine je pokazal, da bi ga lahko razdelili na tri obdobja, na obdobje do prve svetovne vojne, obdobje prve svetovne vojne in na obdobje med obema vojnama.

V prvem obdobju je bralno občinstvo širšega alpskega sveta v njem bralo okrožnice centralnega odbora, različne znanstvene in potopisne prispevke, poučne dopise za takratne gorohodce, denimo o prehranjevanju, primerni planinski opremi in podobno. Časopis je sorazmerno s povečanimi prizadevanji centralnega in podružničnih vodstvenih odborov vse pogosteje prinašal poročila o gradnjah koč, utrjevanju in urejanju gorskih poti ter markiranju in postavljanju smerokazov. V glasilu najdemo različne sezname, denimo gorskih poti in nesreč, pa tudi sezname preminulih članov društva in sezname planinske literature. Gre za publikacije, ki se nanašajo na vzpeti svet, bodisi vodnike, geografske karte in podobno.

Časopis med prvo svetovno vojno ni prenehal izhajati, saj je bil uredniški odbor mnenja, da »čim dlje traja vojna in čim dlje naši člani ne morejo biti aktivni v Alpah, tem bolj je potrebno, da občutek skupne pripadnosti krepijo naše društvene publikacije.«²⁵ Izhajanje glasila v tem obdobju je oteževalo povečanje stroškov izdaje in dela. Da bi dobili potreben papir in ostala sredstva, je bilo potrebno precej napora in iznajdljivosti. Mnogokrat je bil natis odvisen od podarjenega materiala, denimo žebeljev in vijakov za izdelavo transportnih škatel. Delo so oteževali tudi pomanjkanje usposobljenih delavcev, ponavljajoče se blokade pošte in tovora ter neizmerna rast cen. Številke časopisa v tem obdobju jasno odražajo duha časa in resne spremembe v združenju. V primerjavi s predvojnim časom je prišlo tudi do radikalizacije jezika in vsebine. Časopis je zreduciral izhajanje, namesto 24 številkih jih je izšlo samo še dvanajst, poleg tega je bil vsebinsko pogosto podvržen cenzuri, ki je močno omejevala poročanje in upočasnjevala produkcijo. Informacije o boju, življenju in dejavnostih vojaških uniform v visokogorju, ki so jih zahtevali bralci, je bilo kljub koncesiji najvišjih vojaških oblasti mogoče posredovati le delno. Poleg vsega se je spremenila tudi zunanja podoba, saj je časopis *Mitteilungen* od začetka vojne do svojega zatona izhajal v tiskani gotici.²⁶

Precej prostora v časopisu so zavzemala poročila o frontah. Med leti 1915–1918 je izšlo petindvajset podrobnih poročil o vojnih dogodkih na južni fronti. Cilj teh člankov, ki so imeli vedno enako strukturo, je bil predstaviti vojne dogodke na posameznih delih fronte. Sprva je bilo takšno poročilo v vsaki številki, od leta 1917 dalje le v vsaki drugi, v letu 1918 pa sta bili objavljeni le dve poročili, saj je časopis namesto tega začel objavljati osebna poročila.²⁷

V obdobju med obema vojnama so se poleg rednih rubrik pojavljale tudi nove, ki so se navezovale na mlade pohodnike, v glavnem pa se je časopis skušal držati ustaljene poti in je še naprej tiskal poročila podružnic društva, se spominjal pomembnih

25 Gidl, *Alpenverein*, 337.

26 *Ibidem*, 338.

27 *Ibid.*, 351.

članov društva, pisal o pomembni planinski opremi, varovanju okolja, nesrečah itd. V časopisu je bilo natisnjenih vedno več oglasov s področja planinske opreme, gostinskih obratov, transportnih sredstev, zavarovalnic, fotografskih aparatov, krem za sončenje, farmacevtskih firm in podobno. Nasploh je bilo v njem najti tudi več slikovnega materiala.

Pred podrobnejšo analizo bi bilo treba omeniti še dvoje dejstev, ki zadevata zunanjo podobo in sta pomembni tudi pri sklicih v besedilu. Prvo se nanaša na ime časopisa. Po letu 1902 in do zatona se je v besedi *Mitteilungen* uveljavil moderni zapis namesto starega *Mittheilungen*. V besedilu bomo navajali izključno novo način, v opombah pa ime, ki je bilo navedeno v tisti številki časopisa. Drugo dejstvo je povezano z datumom izhajanja, ki je bil v glavi časopisa naveden v različnih oblikah. Zaradi poenotenja navedb v sklicih bo zato navedena številka, in ne datum, kot je običaj.

Zaton časopisa

Z aneksijo 12. marca 1938 in s preimenovanjem društva je tudi glasilo poslej izhajalo kot *Mitteilung des Deutschen Alpenvereins*. Sprememba imena in naklonjenost velikemu dogodku sta že v prvi številki jasno nakazovala prihodnjo politiko glasila: »Pred skoraj 70 leti so planinci iz nemškega rajha in Avstrije združili moči in ustanovili Nemško in avstrijsko planinsko društvo. Zdaj, ko sta se državi združili v enoten nemški rajh, smo 'Nemško planinsko društvo'.«²⁸ Zapisano je bilo tudi, da so se končno namreč uresničile sanje po enotni državi, za kar gre velika zahvala cenjenemu vodji. Da se je glasilo postavilo izrazito na stran uradne nacionalne politike, kaže že v isti številki objavljen poziv vsem podružnicam o izključitvi vsega judovstva iz članstva, in sicer »brez izjeme – torej tudi vseh stopenj njihovega izvora.«²⁹ Lahko bi zapisali, da so *Mitteilungen* do zatona bile politično glasilo uradne oblasti, ki je bilo sicer še vedno namenjeno objavljanju planinskih vesti, a strogo v velikonemškem duhu. Odraz tega je bilo tudi stalno poročanje o dejanjih uradne politike in njene ekspanzije na vzhod, kar je razvidno tudi iz pozivov na naslovnica, denimo *Das Sudetenland deutsches Reichsgebiet!*³⁰

Sprememba imena je zahtevala tudi drugačen statut društva, ki ga je v 21 točkah in s številnimi prehodnimi določili prinesla junijska številka iz leta 1938.³¹ Časopis je ob spremljanju uradne politike poskušal obdržati tudi »star« sistem rubrik, prispevke o vodništvu, poročila podružnic, poročila o nesrečah itd.

Zaton časopisa se je pravzaprav napovedoval že septembra 1938, ko je vzporedno z *Mitteilungen* pričel izhajati tudi *Der Bergfreund*. Šlo je za mesečnik s precej več slikovnega gradiva, ki naj bi v prihodnje oznanjal duha starega časopisa: »V čudovitih,

28 *Mitteilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 4, nepaginirano.

29 »Aufwurf!«, *Mitteilungen des deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 4, 93.

30 »Das Sudetenland deutsches Reichsgebiet«, *Mittheilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 10, nepaginirano.

31 *Mitteilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 6, 140–45.

večinoma ilustriranih poročilih in dogodkih širi prizadevanja in cilje društva na področje doživljanja, opazovanja in uživanja narave.«³²

Zadnja številka obravnavanega glasila je izšla 5. decembra 1938 in je svoj zaton naznanila na naslovnici s suhoparno izjavo, da »na podlagi zakonskih določil *Mitteilungen* morajo prenehati izhajati«. ³³ Po ustanovitvi *Avstrijskega planinskega društva* (OeAV) leta 1945 je prva številka *Mitteilungen des Oesterreichischen Alpenvereins* izšla na Dunaju, od leta 1948 dalje pa je izhajala v Innsbrucku. ³⁴

Uredništvo časopisa

Glasilo *Mitteilungen* slovenskemu prostoru ni bilo neznan, saj je njegov visoki jubilej obeležil *Planinski vestnik*.³⁵ Prvi urednik *Mitteilungen* je bil nemški kemik in alpinist dr. Theodor Peterson iz Frankfurta, sicer tudi prvi predsednik DuOeAV.³⁶ Po dveh letih ga je leta 1877 nadomestil nemški raziskovalec Alp Theodor Trautwein,³⁷ ki je časopisu dal bolj literarni značaj. Še bolj se je v to smer obrnil pod taktirko Johanesa Emmerja,³⁸ ki je urednikoval štiri leta, od leta 1885 dalje. Najpomembnejši urednik glasila pa je bil Heinrich Heß,³⁹ ki je uredništvo prevzel leta 1889 in ga vodil vse do leta 1919. Po pisanju *Planinskega vestnika* je glasilo v tem obdobju začelo »zavzemati stališče do slehernega pojava v planinstvu in alpinizmu, postalo je planinska dokumentacija, ki je tvorila osnovo sleherne planinske knjižnice«. ⁴⁰ Heß, po poklicu sicer trgovec, je bil z vsem srcem predan alpinizmu, leta 1877 je denimo brez vodnika osvojil Veliki Klek, pozneje tudi Matterhorn. Njegovo predanost alpinizmu in pisateljskemu delu s tega področja odražajo številni članki v *Mitteilungen* in tudi dopisi Heßovih kolegov ob njegovih jubilejih. Kot alpinistični pisatelj je deloval 42 let in je pri tem imel najstrožje zahteve glede jasnega izražanja in čistosti jezika. Imel je prirojen občutek, da je med prispelimi dopisi in esei vedno izbral pravega. Poleg tega je znal spretno izpolnjevati skoraj neizpolnljive želje številnih članov DuOeAV.⁴¹

32 *Mitteilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 9, nepaginirano.

33 *Mitteilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 12, nepaginirano.

34 T. O., »Stoletnica planinskega biltena,« *Planinski vestnik*, 1975, št. 10, 630.

35 Ibid.

36 Carl Theodor Petersen (*9. 4. 1836, Hamburg; +15. 12. 1918, Frankfurt am Main), kemik in alpinist. – *Frankfurter Hauptfriedhof*, pridobljeno 31. 12. 2021, <https://frankfurter-hauptfriedhof.de/index.php/start/listen-2/401-petersen-a61>.

37 Theodor Trautwein (*19. 12. 1833, Stuttgart; +2. 7. 1894, München), alpinist. – *Allgemeine Deutsche Biographie*, pridobljeno 31. 12. 2021, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd101067402.html#adbcontent>.

38 Johannes Emmer (*18. 10. 1849, Dunaj; +20. 1. 1928, Innsbruck), novinar. – *Oesterreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 31. 12. 2021, https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_E/Emmer_Johannes_1849_1928.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=emmer*.

39 Heinrich Heß (*17. 3. 1788, Dunaj; +13. 4. 1870, Dunaj), alpinist, trgovec. – *Oesterreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 31. 12. 2021, https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_H/Hess_Heinrich_1857_1944.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=Hess*.

40 T. O., »Stoletnica planinskega biltena,« 630.

41 Dr. Karl Blodig, »Heinrich Heß und die Veröffentlichungen des DuOAV (Anlässlich seiner 31-jährigen Tätigkeit als Schriftleiter und des Erscheinens des 50. Bandes der Zeitschrift,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, št. 9-12, 1920, 22.

Heßova neizmerna predanost alpskemu svetu je bila razlog, da je poleg napornih dejavnosti v društvu še našel čas za vzpeti svet tudi v neavstrijskem območju in je z vtisi od tam bogatil svoje zapise in posledično bralce.⁴² Številne noči je posvetil pisanju v gorah in pogosto ga je sivo jutro ujelo še vedno sedečega za pisalno mizo.⁴³

Leta 1916 je bil Heß imenovan za častnega člana društva.⁴⁴ Čeprav je uredniško taktirko odložil leta 1919, ga časopis ob njegovi 80-letnici leta 1937 ni pozabil. V uvodu obširnega sestavka je povzeta vsa njegova dejavnost, ki jo je na planinskem področju začel že kot desetletni deček. Od junija 1876 je bil Heß pionir na področju alpinizma, kjer je z enakimi sopotniki, pogosto pa sam in običajno brez vodnika, plezal in osvajal vrhove.⁴⁵ Zagovarjal je svobodo alpinizma v smislu, da je alpinistom treba dovoliti vse, česar so sposobni in vse, kar z neodgovornim tveganjem ne škoduje alpinizmu.⁴⁶

Leta 1920 je uredništvo časopisa prevzel alpinist Hans Barth, ki ga je vodil do njegovega zatona. Za konec morda še podatek, da se od leta 1922 časopis ni več tiskal na Dunaju, ampak v Münchnu, zadnja leta pa v Innsbrucku.

Pregled poročil iz vzpetega sveta slovenskega prostora med letoma 1875 in 1938

Glasilu *Mitteilungen* je objavljalo obvestila in novice iz celotnega takratnega slovenskega prostora. Objave so se nanašale praktično na vse podružnice, tudi na manjše, tako Goriško⁴⁷ kot Celjsko.⁴⁸ K slednji denimo sodi vest o smrti njenega dolgoletnega blagajnika Juliusa Pogatschniga.⁴⁹ Številčno najbogatejše pa so bile objave, povezane s Kranjsko podružnico, med katerimi prav tako najdemo obvestila o smrti njenih članov, denimo dolgoletnega blagajničarja Rudolfa Kirbischa.⁵⁰ Pregled prispevkov s takratnega slovenskega območja bi lahko tako kot življenje časopisa razdelili na tri dele. V prvem, najobširnejšem delu si bomo ogledali poročanja do prve svetovne vojne, v drugem delu poročanja med prvo svetovno vojno. V zadnjem delu, do začetka druge svetovne vojne, pa zaradi razpada vseh podružnic na takratnem slovenskem območju praktično ni bilo pričakovati obvestil.

42 »Personalnachrichten,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1916, št. 13-16, 43.

43 Ibid.

44 Ibid.

45 »Verschiedenes,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1937, št. 12, 322, 323.

46 Ibid., 323.

47 »Arbeiten in der S. Görz,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 6, 70.

48 »Cilli,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 5, 62.

49 »Cilli,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1887, št. 14, 172.

50 »R. Kirbis,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1891, št. 15, str. 185.

Poročanje do prve svetovne vojne

Kljub temu, da je bilo na takratnem slovenskem območju kar nekaj podružnic DuOeAV, so se v prvem obdobju in tudi sicer najpogostejše objave dotikale delovna Kranjske podružnice. Spekter novic je od prvih skromnih in precej enoznačnih prispevkov v skladu z njeno vse bolj razvejeno dejavnostjo postajal vse pestrejši. Če je bila v prvem letu izhajanja časopisa objavljena samo novica o predavanju, ki ga je podružnica pripravila na temo koliščarjev,⁵¹ se je število novic z leti od ene novice na leto povečalo in je denimo leta 1893 doseglo število dvanajst. Leta 1882 je bila večina novic v zvezi s Kranjsko podružnico povezana s predavanji, ki so bila organizirana v njenem krogu,⁵² zadnja novica pa se je nanašala na vzpon na Grintovec, ki je bil izveden v njeni organizaciji.⁵³ Potem ko je bila leta 1877 zgrajena Triglavsko koča, je bilo iz tega območja bistveno več obvestil. Nasploh se je z odpiranjem koč v Julijskih Alpah, Karavankah in Kamniških Alpah število prispevkov povečalo.

V rubriki o planinski literaturi in zemljevidih, ki je bila prisotna ves čas izhajanja časopisa, najdemo med drugim omembe planinskih vodnikov avtorjev, ki so pisali o vzpetem svetu takratnega slovenskega prostora. Na primer Johanna Sime, avtorja *Alpenwanderungen*⁵⁴ in vodnika po Polhograjskem hribovju⁵⁵ ali Ludwiga Jahneja, avtorja vodnika po Karavankah.⁵⁶

Stalna rubrika je kmalu postala tudi rubrika, v kateri so bila obvestila o nesrečah,⁵⁷ pogosto je bilo mogoče brati obvestila o novih železniških oziroma cestnih povezavah in z njimi povezanih ugodnostih za člane DuOeAV.

Med zapisi o nastanitvenih objektih v alpskih dolinah zasledimo vest o odprtju Touristenhaus ob Bohinjskem jezeru, ki je z osemnajstimi sobami od 1. avgusta 1887 dalje bila na voljo dopustnikom.⁵⁸ Tudi dobrih deset let pozneje so bili bralci obveščeni o hotelskih zmogljivostih ob omenjenem jezeru in izletniški točki v njegovi bližini, Rudnici.⁵⁹

Glasilno *Mitteilungen* je bralcem prinašalo številna kratka ali daljša obvestila o prvih pristopih, tudi o vzponih z današnjih slovenskih Alp. Pogosto so bili prvi pristopi omejeni v novicah o novih gorskih poteh.⁶⁰ Občasno je njihovim podvigom bilo name-

51 »Krain in Laibach,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1875, št. 6, 282, 283.

52 »Krain,« *Mitteilungen des deutschen und oesterreichischen Alpenvereins*, 1883, št. 1, 6–8. »Krain,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1883, št. 3, 73–75. »Bericht, Krain,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1883, št. 4, 110, 111. »Bericht, Krain,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1883, št. 5, 141, 142.

53 »Krain,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1883, št. 9, 185.

54 Johann Sima, *Alpenwanderungen* (Wien: A. Pichler's Witwe & Sohn, 1894). *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 6, 73.

55 »Jahresbesicht für 1897/1898,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1897, št. 16, 200, 201.

56 Ludwig Jahne, »Führer durch die Karawanken,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 12, 152. Več o tem gl. Marija Mojca Peternel, »Ludwig Jahne (1856–1937),« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 60, št. 1 (2020): 33–46.

57 »In Krain,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1891, št. 14, 173.

58 »Touristenhaus am Wocheiner See,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1887, št. 16, 194.

59 »Rudnica in der Wochein,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 11, 138, 139.

60 »Julische und Steiner Alpen,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 11, 137. »Steiner Alpen,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1895, št. 13, 161.

njeno več prostora. Tako denimo vzponu na Kočno Luise Schütz in njene sestre Paule iz Celja, ki sta ga v spremstvu vodnika Lorenza Potočnika opravili 21. julija 1896.⁶¹ Daljša poročila o vzponih sta na primer zapisala tudi Otto von Pfister iz Münchna,⁶² ki se je povzpел na Storžič, o vzponu na Kočno pa je pisal geograf in alpinist dr. August von Böhm.⁶³

Večinoma so bile tovrstne novice anonimne, avtorji so bili navadno navedeni le pod uvodniki. Verjetno je Roschnik avtor daljšega zapisa z naslovom *Zur Frage der Erbauung einer Alpenvereins-Hütte an der Südseite der Steiner Alpe*.⁶⁴ Kranjska podružnica je namreč z izgradnjo nove kočje južno od Grintovca in Skute na Podih želela ta del alpskega sveta približati širšemu krogu planincev, a je pri uresničitvi te namere imela precej težav. Čeprav so od lokalnih oblasti leta 1891 dobili dovoljenje in so bila dela za gradnjo kočje na tem območju že v teku, je veto na gradnjo kočje vložil tamkajšnji lovec. Po njegovi smrti leta 1893 si je Kranjska podružnica takoj prizadevala ponovno pridobiti dovoljenje, a so se lokalne oblasti že pogodile z novo pogodbo, tako da do rešitve spora ni prišlo.

Poleg obvestil, ki so se neposredno dotikala konkretnih dejavnosti Kranjske podružnice, so omembe gotovo vredni daljši prispevki Johannesa Frischaufa⁶⁵ in Juliusa Kugyja,⁶⁶ ki so bili objavljeni konec osemdesetih let in v začetku devetdesetih let v rubriki »Aufsätze«.

Prispevkov Johannesa Frischaufa⁶⁷ po letu 1890 ni več zaslediti, razlog gre verjetno iskati v njegovi nacionalni, proslovenski usmeritvi, ki se je ne nazadnje izkazala tudi v sporu v zvezi z imenom Steiner Alpen (Kamniške Alpe) ali Santhaler Alpen (Savinjske Alpe), ki se je v dolgih zapisih v začetku devetdesetih let razvil v glasilu DuOeAV. V polemiko so bili vključeni različni akademiki, na primer dr. Oscar Gratzy.⁶⁸ V skoraj tri strani dolgi znanstveni razpravi je na Frischaufovo izpodbijanje

61 Luise Schütz, »Vellacher Kočna oder Dreigipfelige Baba,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 24, 298.

62 *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, št. 23, 281–83.

63 August von Böhm, »Ami Boue und die Vellacher Kočna,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1895, št. 11, 131, 132. August von Böhm (*27. 4. 1858 Dunaj; †19. 10. 1930 Gradec), geograf in alpinist. – *Neue Deutsche Biographie*, pridobljeno 23. 12. 2021, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117609099.html#ndbcontent>.

64 Sektion des DuOeAV, »Zur Frage der Erbauung einer Alpenvereins-Hütte an der Südseite der Steiner Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, št. 2, 18.

65 Frischauf Johannes, (*17. 9. 1837, Dunaj; †7. 1. 1924, Gradec), matematik, astronom, alpinist, profesor. *Oesterreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 23. 12. 2021, <https://www.biographien.ac.at>.

66 Julij Kugy (*19. 7. 1858, Gorica; †5. 2. 1944, Trst), alpinist. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 23. 12. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si>.

67 Prof. dr. Johannes Frischauf, »Höhewinkel und Aussichtsweite,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1888, št. 6, 70. Prof. dr. Johannes Frischauf, »Vermunt vor hundert Jahren,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1888, št. 14, 165. Prof. dr. Johannes Frischauf, »Touren von der Umgebung von Karlstadt,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1889, št. 24, 297, 298. Prof. dr. Johannes Frischauf, »Die Insel Arbe in Dalmatien,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 6, 77. Prof. dr. Johannes Frischauf, »Zur Forschung der unterirdischen Wasserläufe,« *Mittheilungen des deutschen und oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 10, 131. Prof. dr. Johannes Frischauf, »Auf Cherso,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 12, 156–59.

68 Dr. Oscar Gratzy, »Santhaler oder Steiner Alpen?,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1891, št. 11, 131, 132.

imena Steiner Alpen s Sannthaler Alpen odgovoril tudi že omenjeni dr. August von Böhm.⁶⁹ Nasploh je spor bil odmeven v časopisu⁷⁰ in tudi sicer, saj so bila v dobrobit imena *Steiner Alpen* z nemške strani organizirana tudi konkretna predavanja, denimo predavanje dobrega poznavalca alpskega sveta Ludwiga Jahneja 11. februarja 1893 v Celovski podružnici.⁷¹

Prispevki Juliusa Kugyja so bili sprva krajši in jih lahko najdemo v sredini časopisa,⁷² pozneje jih zasledimo na naslovnih, ⁷³ kar odslkava njihovo pomembnost in naklonjenost avtorju. Omenimo še seizmologa Albina Belarja, ki je poročal o ljubljanskem potresu⁷⁴ in poučeval o smiselnosti uporabe aneroidnega barometra.⁷⁵

Med naslovnimi članki je bil leta 1901 objavljen prispevek davčnega strokovnjaka, sicer pa dolgoletnega predsednika Kranjske podružnice dr. Rudolfa Roschnika z naslovom *Bergfahrten zu und von der Vosschütte*.⁷⁶ Po opisu lege koč, ki ni bila le dobro zgrajena, ampak tudi zelo dobro opremljena, je avtor opisal poti, ki vodijo do in od nje na bližnje vrhove.

Če povzamemo, je v obdobju od začetka izhajanja glasila *Mitteilungen* do prve svetovne vojne število novic iz takratnega slovenskega prostora sorazmerno veliko, sploh tistih, ki se navezujejo na delovanje Kranjske podružnice. Čeprav pisci novic niso znani, lahko domnevamo, da je avtor večine predsednik dr. Rudolf Roschnik, ki je sekcijo vodil, s kratkim odmorom leta 1902, od leta 1895 do leta 1910. Znan je denimo njegov dopis o prvem vodniškem tečaju na Slovenskem, ki ga je Kranjska podružnica organizirala leta 1894 v Mojstrani.⁷⁷ Razloga za domnevo, da je večino prispevkov napisal Roschnik osebno, sta vsaj dva. Na eni strani gre za bogato ohranjeno Roschnikovo korespondenco s centralo DuOeAV, ki jo hrani arhiv Alpenverein v Innsbrucku.⁷⁸ Široka paleta na roko napisanih pisem priča o njegovi vestnosti, odgovornosti do funkcije v društvu in hkrati tudi o zvestobi DuOeAV. Druga domneva izhaja iz dejstva, da je prav v njegovem času prispevkov iz takratnega slovenskega

69 Dr. August von Böhm, »Zum Kampfe um den Namen Steiner Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1893, št. 23, 282–84.

70 »Zum Namensstreit über die Sannthaler Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1893, št. 11, 75, 76.

71 »Zum Namensstreit über die Steiner oder Sannthaler Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1891, št. 9, 142, 143.

72 Dr. Julius Kugy, »Julische Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1884, št. 9, 342, 343.

73 Dr. Julius Kugy, »Aus der Monte Rosa-Gruppe,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1889, št. 2, 17–19. Dr. Julius Kugy, »Neue Touren in den Julischen Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1886, št. 2, 13, 14. Dr. Julius Kugy, »Aus den Julischen Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 9, 113–15.

74 Albin Belar, »Beiträge zum Erdbeben in Laibach,« (Separatdruck aus den Mittheilungen des naturwissenschaftlichen Vereins an der Universität) *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 18, 227.

75 Albin Belar, »Winke zum Gebrauche der Aneroidbarometr für Touristen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, št. 22, 270, 271.

76 Rudolf Roschnik, »Bergfahrten zu und von der Vosschütte,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1891, št. 15, 176–79.

77 Rudolf Roschnik, »Führerlehkurs in Mojstrana,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, št. 7, 83, 84.

78 *Deutscher Alpenverein (DAV)*, pridobljeno 20. 10. 2021, <https://www.alpenverein.de/>.

prostora, ne le v *Mitteilungen*, ampak tudi v drugih časopisih takratnega časa, recimo v *Freie Stimmen*⁷⁹ ali *Gratzer Tagblattu*, bilo veliko.⁸⁰

Uvodoma smo že zapisali, da je bil vsakdanjik na prelomu stoletja prežet z nacionalnimi boji, kar se je odrazilo tudi v vzpetem svetu takratnega slovenskega prostora.⁸¹ Prav čas Roschnikovega predsedovanja je sovpadal z vse hujšimi konflikti s *Slovenskim planinskim društvom* (SPD). Spori so se običajno vrteli okoli gradnje poti, (pre)markiranja in postavljanja smerokazov in drugih tabel v vzpetem svetu, kar izkazuje korespondenca med Kranjsko in Avstrijsko podružnico (*Section Austria*) in kar se je končno odrazilo tudi v članku obravnavanega časopisa. V začetku leta 1896 je namreč izšel obširen dopis z naslovom *Aus den Südosten der Alpen*.⁸² Neznani avtor uvodoma naniza statistične podatke o švicarskih gorohodcih, ki so večinoma (podobno kot v Italiji) Nemci, zato so tamkajšnji prebivalci celotno ponudbo vzpetega sveta prilagodili njim. Teh povsem enostavno ugotovljivih dejstev pa po mnenju neznanega pisca v nekaterih delih monarhije ne razumejo. Opazke se nanašajo na nacionalno precej enostranske zapise o Triglavu in Slovencih, ki jih je bil objavil *Planinski vestnik*.⁸³ Avtor meni, da vse to zagotovo ne more biti v dobro takratnih gorohodcev. Kranjska in Celjska podružnica sta namreč na področju Julijskih in Savinjskih Alp od svojih začetkov do ustanovitve SPD postorile že precej. Tudi za SPD bi bilo dovolj dela, zapiše avtor prispevka, a je problem v tem, da si je delovno območje izbral prav v delovišču obeh omenjenih podružnic. Očitki so leteli na večni kamen spotike – (pre)markiranja, uničevanje nemških tabel oziroma smerokazov in postavljanje slovenskih koč poleg že obstoječih, ki so bile v lasti DuOeAV. Po mnenju pisca bi pri omenjenem društvu taka dejanja sicer lahko vzbudila jezo, a vsak pameten um pri tem le zamahne z roko. Vedoč, da se bo to norenje izpelo, se je bolje prepustiti lepotam in užitkom alpskega sveta. SPD je na dopis prav tako odgovoril javno, z objavo v dveh delih z naslovom *Slovensko planinsko društvo svojim nasprotnikom v Slovenskem narodu* v začetku marca 1896,⁸⁴ kjer očitke povsem in odločno zavrača.

Objava dopisa v nemškem glasilu ima vsaj dvojni pomen. Na eni strani gre za opozorilo gorohodcem, naj ne nasedajo oblikam nacionalizma in tako ne doprinašajo k razraščanju tega »nacionalnega športa« v vzpetem svetu. V prispevku je zaslediti pomirjujoč ton, ki kljub pereči problematiki odraža veliko mero spoštljivosti in visoko raven izražanja. Na drugi strani je prispevek reklama za ta del alpskega sveta, saj obljublja dobro postrežbo in topel sprejem v kočah nemškega društva.⁸⁵ Glede na to, da so osrednje glasilo društva brali daleč izven meja monarhije, je bil objavljen sestavek gotovo precej dober oglas za južni del Alp.

79 »Laibach,« *Freie Stimmen*, 7. 2. 1900, 4.

80 Rudolf Roschnik, »Bergfahrten zu und von der Vosschütte,« *Deutsche Stimmen aus Krain, Triest und Küstenland, Beilage zu Nr. 239 des Gratzer Tagblattes*, 30. 8. 1901, nepaginirano. *Deutsche Stimmen aus Krain, Triest und Küstenland, Beilage zu Nr. 239 des Gratzer Tagblattes*, 30. 8. 1901, nepaginirano.

81 Več o tem gl. Peter Mikša, »Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne,« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, št. 2 (2011): 62, 63.

82 »Aus den Südosten der Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* 1896, št. 2, 26.

83 »Triglavsko koča,« *Planinski vestnik*. 25. 9. 1895, 138.

84 »Slovensko planinsko društvo svojim nasprotnikom,« *Slovenski narod*, 5. 3. 1896, nepaginirano. »Slovensko planinsko društvo svojim nasprotnikom,« *Slovenski narod*, 6. 3. 1896, nepaginirano.

85 »Aus den Südosten der Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 2, 26.

Pregled novic med prvo svetovno vojno

Obdobje prve svetovne vojne ni bilo naklonjeno društvu niti *Mitteilungen*: »Zaradi pomanjkanja potrebne žice in nezmožnosti obnove rezil 'Mitteilungen' v bližnji prihodnosti ne bo več mogoče dostavljati spetih in razrezanih. Upamo, da ovire zaradi trajajoče vojne ne bodo trajale predolgo, takoj ko bodo okoliščine to omogočile, se želimo čim prej vrniti k ustaljenemu redu.«⁸⁶ Časopis se je vsebinsko posvečal zlasti vojnemu dogajanju v vzpetem svetu, običajno izpod peresa urednika. Precej monotoni in dolgočasni zapisi so bili načeloma sestavljeni iz preglednega uvoda in podrobnih opisov posameznih odsekov front. Viri poročanja so bila avstrijska poročila generalštaba, poročila različnih domačih časopisov in časopisov iz nevtralnih tujih držav (na primer *Neue Züricher Zeitung*), verodostojna zasebna sporočila, ki jih je prejelo uredništvo, in italijanska poročila, katerih verodostojnost je bila »resno« vprašljiva.⁸⁷ Glasilo je pozivalo k prostovoljnemu prispevkom za čete, ki so se bojevale v vzpetem svetu, potrebovale so predvsem kvedrovce, palice, cepine, vrvi, očala, nahrbtnike, svetilke itd.⁸⁸ V časopisu najdemo sezname članov DuOeAV, ki so padli v bojih,⁸⁹ novice, povezane s Kranjsko podružnico so bile redke, redno pa se je pojavljala v objavljenem seznamu podružnic.⁹⁰

Leta 1917 zasledimo objavo o smrti dr. Bocka, ki je podružnico vodil med leti 1891–1893. Njegovo predsedovanje je bilo za Podružnico zelo pomembno, saj je njeno življenje takrat dobilo nov zagon. V njegovem času je bil glavni del delovanja namenjen gradnji poti in koč ter urejanju vodništvu. Načelovanje društvu, tiho delo za pisalno mizo, je postalo pomembnejše kot prej in pozornost, ki jo je dr. Bock posvečal vodenju arhiva in natančnemu, jasnemu zapisovanju vseh dogodkov društva, je prinesla lepe uspehe.⁹¹ Tudi sicer je bil precej družbeno aktiven, saj ga najdemo med članstvom direkcije Filharmonične družbe.⁹² In prav na žalnem zboru omenjene družbe 17. decembra 1916 ga je ob spominskem govoru zadela srčna kap. Dr. R R (po vsej verjetnosti Rudolf Roschnik) je v spominih nanj zapisal: »Primarij dr. Bock je več kot 26 let kot dober oče vodil in skrbel za očesni oddelek kranjske bolnišnice, imel vedno odprto srce za bolnike in se je od začetka vojne pogosto žrtvoval za zdravljenje vojakov z očesnimi boleznimi. Za Nemško društvo na Kranjskem je bil dr. Bock vzor zvestobe in pripravljenosti za delo in kjer je le bilo možno vedno pripravljen pomagati.«⁹³ Poudaril je Bockova prizadevanja pri gradnji koč na Golici in pri organizaciji vodništva na Krajnskem. Tudi po prenehanju predsedniške funkcije je ostal zvest združenju in je bil pripravljen pomagati in svetovati vsem članom.⁹⁴

86 *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1917, št. 17/18, 123.

87 Gidl, *Alpenverein*, 352.

88 »Aufruf an die Mitglieder des DuOAV,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1915, št. 11/12, 128.

89 *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1917, št. 3/4, 27, 28.

90 »Mitgliederstand,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1917, št. 9/10, 69.

91 Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein, Sektion Krain, *Festschrift*, 13, 14.

92 Primož Kuret, »Kronika Ljubljanske filharmonične družbe 1899/1907,« *Muzikološki zbornik* 51, št. 1 (2015): 118.

93 »Personalnachrichten,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1917, št. 1/2, 10, 11.

94 Ibid.

Zanimiva je tudi novica o znanem vodniku Franzu Urbasu iz Mojstrane, ki se je pri 55 letih ponesrečil. S to nesrečo je bil pokopan še zadnji član iz skupine prvih vodnikov na Slovenskem, z njegovo smrtjo pa so vdova in trije majhni otroci ostali brez vira preživetja. Dodano je tudi, da je bil zgleden vodnik in vedno zvest član podružnice, za kar bo ostal v njenem častnem spominu.⁹⁵

Leta 1918 je bilo nekaj več novic s takratnega slovenskega območja, na primer obvestilo o zaprtju koč na Korošici,⁹⁶ o nasilnih vdorih v Deschmannovo kočo (današnji Dom Valentina Staniča pod Triglavom) ter kočo Maria Theresien Hütte (današnji Dom Planika pod Triglavom).⁹⁷

Če torej povzamemo, se je DuOeAV med prvo svetovno vojno bolj posvetil ohranjanju smeri kot oblikovanju novih. Društvu je uspelo preživeti vojna leta v skladu z okoliščinami, težave so se začele šele s posledicami političnega vzpona in mirovnih sporazumov po koncu vojne.⁹⁸ Objav s takratnega slovenskega prostora praktično ni zaslediti, razen redkih novic o smrti zaslužnih članov Kranjske podružnice. Po eni strani je to pričakovano, saj so vojne razmere v ospredje postavljale vse drugo kot prostočasovne dejavnosti. Po drugi strani pa so redke objave tudi odraz stanja in dejavnosti podružnic, ki so s tem tihoma že naznanjale svoj konec.

Pregled novic od 1919 do 1938

Po koncu prve svetovne vojne so bile novice, povezane s slovenskim prostorom, po pričakovanju redke, saj podružnic DuOeAV na tem območju ni bilo več. Zadnje obvestilo Kranjske podružnice v obravnavanem časopisu je bilo namenjeno članom in to prav v zvezi z *Mitteilungem*. Ker je bilo v Ljubljani nemogoče organizirati razdeljevanje časopisa, so ga člani prejeli neposredno iz Münchna.⁹⁹ V obdobju do začetka druge svetovne vojne so se v glasilu poleg že znanih rubrik pojavljale tudi rubrike o gorskem smučanju, prispevki, namenjeni mladim (na primer seznam hostlov), osebni potopisi z gora, nepogrešljive so bile tudi teme s področja varstva narave, skrbi za planinsko cvetje in drugo.

Med krajšimi zapisi iz takratnega slovenskega prostora velja omeniti leta 1933 objavljen poziv *Turistovskega kluba Skala*,¹⁰⁰ ki je z objavo v *Mitteilungen* vabil vse prvopristopnike Kamniških in Julijskih Alp ali Karavank, naj sporočijo svoje podatke in vzpon, saj bodo te informacije vključili v popravljeno izdajo alpinističnega vodnika iz leta 1933.¹⁰¹

95 »Führerwesen, Mitgliederstand,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1917, št. 15/16, 110.

96 »Verschiedenes,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1918, št. 11/12, 77.

97 »Verschiedenes,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1918, št. 19/20, 127.

98 Gidl, *Alpenverein*, 354.

99 »Allerlei,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1919, št. 17/18, 111.

100 Več o tem gl. Peter Mikša in Elizabeta Gradnik, *Trden kakor skala: kratka zgodovina Turistovskega kluba Skala* (Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2017).

101 *Mitteilungen des deutschen und oesterreichischen Alpenvereins*, 1933, št. 2, 50.

Med daljšimi zapisi o slovenskem prostoru sta pozornost še posebej pritegnila dva. Prvi je potopis nekega dunajskega hribolazca na Vrtačo.¹⁰² Drugi, verjetno atraktivnejši za takratno bralno občinstvo, je iz leta 1926 in nosi naslov *Winke für deutsche Bergsteiger in Jugoslawien (Steiner Alpen, Karawanken Julische Alpen)*.¹⁰³ Avtor, član Münchenske podružnice Adolf Wiegele, je s prispevkom želel nemškimi ljubiteljem gora orisati razmere južnega dela alpskega sveta. Predvsem pa je želel prepričati, da bi nekdanje avstrijske alpske pokrajine na Kranjskem (Slovenija), Julijske Alpe, Karavanke in Kamniške Alpe, ki so jih pred vojno odprle in urejale aktivne podružnice *Alpenvereina*, zašle v pozabo, kot se je to zgodilo po vojni. Poleg opisa lepote, ki se lahko povsem merijo s katerim koli drugim območjem Vzhodnih Alp, in natančnih geografskih opisov vzpetega sveta je navedel vse koč, izhodišča do koč in čas, potreben za hojo do koč. Navedel je cene nočitev in hrano, pri čemer je poudaril, da so cene nižje kot v Nemčiji in Avstriji, kvantiteta in kvaliteta pa precej boljši. Za bralce je za lažjo izgovarjavo zapisal tudi fonetična pravila za posamezne črke (sch = š itd.). Zanimive so tudi njegove izkušnje s prebivalci. Prebivalstvo je po njegovem večinoma slovensko, ki tudi govori pretežno slovensko, razen v Bohinju, kjer »se zdi, da ljudje bolje govorijo nemško kot slovensko«. Kljub slovenskemu poreklu prebivalstva se nemško govoreči planinec povsod lahko precej dobro znajde: »Prebivalstvo je sicer nacionalno ponosno, a prijazno in do Nemcev ni čutiti nobene sovražnosti. Predvsem do prebivalcev Münchna so bili zelo prijazni.«¹⁰⁴ Prijaznemu in vljudnemu odnosu do Nemcev navkljub pa pisec opozarja, da previdnosti ni nikoli dovolj: »Za Nemce pa tako kot drugod tudi tukaj velja: nobenega izstopajočega vedenja, nobenega nacionalno nedostojnega obnašanja, ampak opreznost na vsakem koraku!«¹⁰⁵ Zanimiva se zdi še ugotovitev o pohvalni taktosti in korektnosti srbskih uradnikov.

Iste leta je na naslovnici z dovoljenjem avtorja in založnika izšlo besedilo *Scabiosa Trenta*, del Kugyjeve knjige *Aus dem Leben eines Bergsteigers*.¹⁰⁶ Gre za rastlino, ki jo je v tem koncu Alp našel in krstil Hacquet,¹⁰⁷ a je do leta 1877 še nikoli nihče ni videl, kljub intenzivnemu iskanju številnih, tudi botanikov. Pri devetnajstih letih je Kugyja doletela prošnja njegovega botaničnega mentorja Muzia de Tommasinija,¹⁰⁸ ali bi jo lahko našel v dolini Trente. Takrat se je prvič odpravil v to dolino in obiskal vse okoliške vrhove, toda rože ni našel. Kljub temu je bil za izkušnjo hvaležen, saj je

102 »Karawanken Vertatscha,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1928, št. 7, 118.

Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins, 1926, št. 7, 80.

103 Adolf Wiegele, »Winke für deutsche Bergsteiger in Jugoslawien (Steiner Alpen, Karawanken Julische Alpen),« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen*, 1926, št. 12, 138, 139.

104 *Ibid.*, 138.

105 *Ibid.*, 139.

106 J. Kugy, »Scabiosa Trenta,« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1926, št. 12, 227–30. Gre za Kugyjevo delo *Aus dem Leben eines Bergsteigers* (München: R. Rother, 1925).

107 Belsazar de la Motte Hacquet, tudi Balthasar ali Balthazar Hacquet (*1739/1740 Le Conquet, Bretnja; †10. 1. 1815, Dunaj), naravoslovec, zdravnik, avtor. – Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 7. del (Wien: Universitäts-Buchdruckerei L. C. Zamarski (vormals J. P. Sollinger), 1861), 163–65. *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 22. 7. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si>.

108 Muzio de Tommasini, (*7. 6. 1794 Trst; †31. 12. 1879, Trst), botanik in upravni uradnik. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 22. 12. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si>.

zaradi nje našel pravljični zaklad gora. Glede na Hacquetove zapiske in študije botanika Wilhelma Voßa,¹⁰⁹ gre za rastlino trentavski grintavec.¹¹⁰

V tem obdobju je bil časopis tudi sicer naklonjen Kugyju, kar dokazujejo objave čestitk ob njegovi 70-letnici¹¹¹ in 80-letnici. Slednja je izšla pod pomenljivim z naslovom, ki pove vse *Ein Klassiker des Alpinismus*.¹¹² Precej obsežen zapis bavarskega učitelja in bibliotekarja dr. A. Dreyerja¹¹³ se začne z znanim Kugyjevim citatom: »Vsa bogastva in globino duše gore lahko pokažejo le iskreni ljubezni. Od človeka zahtevajo popolno predanost, pogum in iskreno navdušenje.«¹¹⁴ Avtor piše o Kugyjevi nepojasnjeni notranji sili, ki ga je neustavljivo gnala v vzpeti svet, in o njegovih alpinističnih in pisateljskih uspehih. Dreyer je bil med obema vojnama avtor številnih člankov in zapisov, ki so se nanašali na znane osebnosti gorskega sveta¹¹⁵ ali opise različnih knjižnih razstav.¹¹⁶

Število novic iz alpskega sveta s slovenskega območja se je po prvi svetovni vojni po pričakovanjih precej zmanjšalo, dokler niso skoraj popolnoma usahnile. To je povsem razumljivo, saj so praktično vse podružnice po prvi svetovni vojni v takratnem slovenskem prostoru prenehale delovati. Redki zapisi iz omenjenega prostora so poučni in vabljivi za takratne bralce časopisa in planinske navdušence. Prav tako pa so zanimivi za sodobne raziskovalce, saj odlično odslikavajo podobo tega dela slovenskega prostora pred drugo svetovno vojno.

Zaključek

Časopis *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* je bil ena izmed dveh publikacij društva DuOeAV, ki je za njun tisk in izdajo namenil tudi največ denarnih sredstev. Sprva izrazito nepolitičen časopis je pod vplivom družbenopolitičnih sprememb, tako kot delovanje društva, postajal vse bolj političen. Prva svetovna vojna je v življenje društva in s tem tudi časopisa zarezala globoko rano. Glasilo *Mitteilungen* je poslej sicer želelo ostati zvesto starim načelom, a po taki globoki in tragični družbenopolitični preizkušnji poti nazaj ni bilo več. Dokončno se je časopis

109 Wilhelm Voss (*31. 12. 1849, Dunaj; †30. 3. 1895, Dunaj), botanik, mikolog, mineralog. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 21. 12. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si>. Več o tem gl. Jernej Jogan, »Flora Ljubljanskega gradu stoletja po Vossu«, *Hladnikia*, št. 32 (2013), 53–66.

110 J. Kugy, »Scabiosa Trenta«, *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1926, št. 12, 230. Več o tem gl. Pier Luigi Nimis, Nada Praprotnik, Irena Kodele Krašna, »Spoznajmo 100 rastlin alpskega botaničnega vrta Juliana (Slovenija)«, *Universita degli Studi di Trieste (Dipartimento di Scienze della Vita)*, pridobljeno 23. 12. 2021, http://dryades.units.it/online_books/Juliana_Book_slo/files/assets/basic-html/page1.html.

111 »Personalnachrichten«, *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1928, št. 7, 118.

112 Dr. A. Dreyer, »Ein Klassiker des Alpinismus. Zum 80. Geburtstag Julius Kugy«, *Mitteilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 7, 170, 171.

113 Aloys Dreyer (*3. 9. 1861 Straubing; †17. 9. 1938 München), učitelj, bibliotekar. – *Literaturportal Bayern*, pridobljeno 30. 12. 2021, <https://www.literaturportal-bayern.de/autorinnen-autoren?task=lpbauthor.default&pnd=116220473>.

114 Dr. A. Dreyer, »Ein Klassiker des Alpinismus. Zum 80. Geburtstag Julius Kugy«, 170.

115 Dr. A. Dreyer, »Theodor Petersen«, *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1916, št. 5/6, 48, 49.

116 Dr. A. Dreyer, »Literatur der Alpenvereinsbücherei zu den 'Neuen Reisezielen' des D. u. Ö. Alpenvereins«, *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1916, št. 13/14, 121, 122.

spolitiziral po priključitvi Avstrije k Nemčiji leta 1938, po kateri sta društvo in njegovo glasilo dobili novo ime. Po tem dogodku je časopis *Mitteilungen* izšel samo še devetkrat, dokler ni konec leta 1938 dokončno prenehal izhajati.

Pogostnost in vrsta novic ali daljših objav iz slovenskega prostora v času izhajanja glasila je odraz delovanja zlasti Kranjske podružnice. Od skromnih, enoznačnih objav so skladno z akcijami podružnice zavzemale vse širši spekter krajših novic, od gradnje koč, urejanja poti, vodništva, obeleženj pomembnejših predstavnikov društva itd. Večino je po vsej verjetnosti napisal dolgoletni predsednik podružnice Rudolf Roschnik. Daljši prispevki so bili objavljeni tudi na naslovnica, kar kaže na njihovo pomembnost. Med njihovimi avtorji omenimo Johannes Frischaufa in Juliusa Kugyja, do katerega je časopis imel izrazito pozitiven odnos.

Za naš slovenski prostor je časopis zanimiv predvsem z dveh vidikov. Prvi se nanaša na dejstvo, da časopis, tako kot društvo, sprva ni bil politične narave. V prvi vrsti je šlo pri prizadevanjih društva in posledično časopisa za geografsko povezovanje in alpsko stvar, ne pa za politično pehanje, kar dokazujejo tudi objavljene novice. Zaradi družbenopolitičnih sprememb pa sta zlasti tik pred začetkom druge svetovne vojne društvo in s tem tudi njegovo glasilo postala sredstvo v rokah velikonemške politike.

Drugi vidik je povezan s široko razširjenostjo društva in s tem tudi časopisa. Pregled novic s takratnega slovenskega vzpetega sveta namreč kaže, da je poznavanje tega prostora segalo v geografsko široko območje. Če vemo, da je glasilo pokrivalo praktično ves nemško govoreči srednjeevropski prostor in sta ga dobivali tudi podružnici v Angliji in Egiptu, je poznavanje takratnega slovenskega sveta precej presegalo okvire današnjega skupnega evropskega prostora.

Viri in literatura

Časopisni viri

- Belar, Albin. »Beiträge zum Erdbeben in Laibach. (Separatdruck aus den 'Mittheilungen des naturwissenschaftlichen Vereins an der Universität'.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 18, 227.
- Belar, Albin. »Winke zum Gebrauche der Aneroidbarometr für Touristen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, št. 22, 270, 271.
- Blodig, Dr. Karl. »Heinrich Heß und die Veröffentlichungen des DuOAV (Anlässlich seiner 31 jährigen Tätigkeit als Schriftleiter und des Erschienenens des 50. Bandes der Zeitschrift.« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1920, št. 9-12, 22.
- Böhm, August von. »Ami Boue und die Vellacher Kočna.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1895, št. 11, 131, 132.
- Böhm, August von. »Zum Kampfe um den Namen Steiner Alpen.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1893, št. 23, 282–84.
- *Deutsche Stimmen aus Krain, Triest und Küstenland, Beilage zu Nr. 239 des Grätzer Tagblattes*, 30. 8. 1901, nepaginirano.
- Dreyer, Dr. A. »Ein Klassiker des Alpinismus Zum 80. Geburtstag Julius Kugy.« *Mitteilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 7, 170.

- Dreyer, Dr. A. »Ein Klassiker des Alpinismus Zum 80. Geburtstag Julius Kugy.« *Mitteilungen des Deutschen Alpenvereins*, 1938, št. 7, 170, 171.
- Dreyer, Dr. A. »Literatur der Alpenvereinsbücherei zu den „Neuen Reisezielen“ des D. u. Ö. Alpenvereins.« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1916, št. 13/14, 121, 122.
- Dreyer, Dr. A. »Theodor Petersen.« *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1916, št. 5/6, 48, 49.
- Frischauf, Prof. Dr. Johannes. »Auf Cherso.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 12, 156–59.
- Frischauf, Prof. Dr. Johannes. »Die Insel Arbe in Dalmatien.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 6, 77.
- Frischauf, Prof. Dr. Johannes. »Höhewinkel und Aussichtsweite.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1888, št. 6, 70.
- Frischauf, Prof. Dr. Johannes. »Touren von der Umgebung von Karlstadt.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1889, št. 24, 297, 298.
- Frischauf, Prof. Dr. Johannes. »Vermunt vor hundert Jahren.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1888, št. 14, 165.
- Frischauf, Prof. Dr. Johannes. »Zur Forschung der unterirdischen Wasserläufe.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 10, 131.
- Gratzy, Dr. Oscar. »Santhaler oder Steiner Alpen?« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1891, št. 11, 131, 132.
- Jahne, Ludwig. »Führer durch die Karawanken.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 12, 152.
- Kugy, Dr. Julius. »Aus den Julischen Alpen.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1890, št. 9, 113–15.
- Kugy, Dr. Julius. »Aus der Monte Rosa-Gruppe.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1889, št. 2, 17–19.
- Kugy, Dr. Julius. »Julische Alpen,« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1884, št. 9, 342, 343.
- Kugy, Dr. Julius. »Neue Touren in den Julischen Alpen.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1886, št. 2, 13, 14.
- Kugy, Dr. Julius. »Scabiosa Trenta.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1926, št. 12, 227–30.
- Roschnik, Rudolf. »Bergfahrten zu und von der Vosschütte.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1891, št. 15, 176–79.
- Roschnik, Rudolf. »Bergfahrten zu und von der Vosschütte.« *Deutsche Stimmen aus Krain, Triest und Küstenland, Beilage zu Nr. 239 des Gratzner Tagblattes*, 30. 8. 1901, nepaginirano.
- Roschnik, Rudolf. »Führerlehrcurs in Mojstrana.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, št. 7, 83, 84.
- Schütz, Luise. »Vellacher Kočna oder Dreigipfelige Baba.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 24, 298.
- Sektion des DuOAV, »Zur Frage der Erbauung einer Alpenvereins-Hütte an der Südseite der Steiner Alpen.« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, št. 2, 8.
- T.O. »Stoletnica planinskega biltena.« *Planinski vestnik*, 1975, št. 10, 630.
- Wiegele, Adolf. »Winke für deutsche Bergsteiger in Jugoslawien (Steiner Alpen, Karawanken Julische Alpen).« *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1926, št. 12, 138, 139.

Spletni viri

- *Alpenverein Österreich*. Pridobljeno 20. 10. 2021. <https://www.alpenverein.de/>.
- *Alpenverein Villach*. Pridobljeno 10. 1. 2022. C:/Users/UPORAB~1/AppData/Local/Temp/2020-01-AV-Magazin-Beilage-Geschichte-Web.pdf.
- *Avstria Forum*. Pridobljeno 2. 11. 2021. <https://austria-forum.org>.
- *Avstrian literature online*. Pridobljeno 20. 10. 2021. <http://www.literature.at>.
- *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Pridobljeno 23. 12. 2021. <https://www.biographien.ac.at>.
- *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si>.
- *Neue Deutsche Biographie*. Pridobljeno 23. 12. 2021. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117609099.html#ndbcontent>.
- *Literaturportal Bayern*. Pridobljeno 30. 12. 2021. <https://www.literaturportal-bayern.de/autorinnen-autoren?task=lpbauthor.default&pnd=116220473>.
- *Frankfurter Hauptfriedhof*. Pridobljeno 31. 12. 2021. <https://frankfurter-hauptfriedhof.de/index.php/start/listen-2/401-petersen-a61>.
- *Universita degli Studi di Trieste (Dipartimento di Scienze della Vita)*. Pridobljeno 23. 12. 2021. http://dryades.units.it/online_books/Juliana_Book_slo/files/assets/basic-html/page1.html.

Marija Mojca Peternel

MITTEILUNGEN DES DEUTSCHEN UND OESTERREICHISCHEN ALPENVEREINS (1875-1938)

SUMMARY

The *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins* was one of the publications of the German - Austrian mountain society *Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein* and as such reflected its activities and its development. Initially a distinctly non-political newspaper, it became increasingly political under the influence of socio-political changes, just like the work of the Association. The First World War cut a deep wound in the life of the Society and thus also in the life of the newspaper. The *Mitteilungen* wanted to remain faithful to the old principles, but there was no turning back after such a profound and tragic socio-political ordeal. The newspaper was finally politicised after the annexation of Austria to Germany in 1938, after which the association and thus its newsletter were given a new name.

The frequency and type of news or longer publications from the Slovenian area during the period of the newsletter's publication reflects the activities of the Kranj branch in particular. From modest, one-liners, in line with the branch's actions, they covered an increasingly broader spectrum of shorter news items, from hut building, trail maintenance, guiding, commemorations of important representatives of the Society, etc. Most of it was probably written by Rudolf Roschnik, the long-time president of the Kranj branch. Among the authors of longer articles, we should mention Johannes Frischauf and Julius Kugy, towards whom the newspaper had a very positive attitude.

For our Slovenian context, the newspaper is interesting mainly from two points of view. The first refers to the fact that the newspaper, like the Association, was not originally a political newspaper. The efforts of the association and, consequently, the newspaper was primarily about geographic integration and the Alpine cause, not about political grandstanding, as the publication of the news also proves. The second fact is related to the widespread distribution of the Association and thus of the newspaper. If we know that the newspaper covered practically the entire German-speaking Central European area and that the Society also included branches from England and Egypt, then we can say that the Slovenian ascended world went beyond the present-day common European area.

Anton Žabkar* in Marjan Malešič**

Vojaški avanturizem: napad Kraljevine Italije na Kraljevino Grčijo leta 1940

IZVLEČEK

Prispevek analizira italijanski oboroženi napad na Grčijo 28. oktobra 1940, saj gre za eksemplarični vojaški in tudi politično-diplomatski avanturizem. Študija primera razkrije več usodnih napak, ki jih je ob napadu na Grčijo zagrešilo italijansko politično vodstvo ob podpori dela vojaškega poveljstva in se kažejo v razpršeni uporabi oboroženih sil na različnih vojskovališčih (Francija, Albanija, severna Afrika in Grčija), v arogantnem odnosu do zaveznice Nemčije, v precenjevanju lastnih zmogljivosti in podcenjevanju nasprotnika ter v neupoštevanju časovnih (jesen in prihajajoča zima), prostorskih (gorato območje Epira) in vremenskih (dež, sneg in ekstremno nizke temperature) dejavnikov.

Ključne besede: vojaški avanturizem, Italija, Grčija, oborožene sile, italijansko-grška vojna, vojaška operacija, poraz

ABSTRACT

MILITARY ADVENTURISM: KINGDOM OF ITALY'S ATTACK AGAINST THE KINGDOM OF GREECE IN 1940

The article draws attention to the phenomenon of military adventurism. The analysis reveals certain fatal mistakes committed by the Italian political leadership, leading to military and political-diplomatic adventure. The most crucial of these included the simultaneous engagement of the limited Italian military forces on several battlefields (France, Albania, North Africa and

* red. prof. v pok., Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana; anton.zabkar@guest.arnes.si

** red. prof., Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana; marjan.malesic@fdv.uni-lj.si

Greece); the Italian arrogance towards Germany, its key ally; Italy's overestimation of its forces' capabilities and its underestimation of the enemy; and Italy's disregard for the season (autumn and the coming winter), terrain (the mountainous area of Epirus), and weather (rain, snow, and extremely low temperatures) at the time of its attack against Greece.

Keywords: military adventurism, Italy, Greece, armed forces, Italian-Greek war, military operation, defeat

Uvod

Analiza primerov vojaškega avanturizma v novejši zgodovini je smiselna, saj bi njeni izsledki s svojim poučnim sporočilom lahko imeli vpliv na sodobne politične odločevalce in vojaške poveljnike, da ne bi ponavljali napak svojih predhodnikov. Znan je primer vojaškega avanturizma v rusko-japonski vojni v letih 1904–1905. V tej vojni je Rusija na kopnem in v Tihem oceanu doživljala zaporedne poraze. Ruski car Nikolaj II. je kljub pomislekom admiralštaba, ki pa carja očitno ni posvaril dovolj odločno, kot zadnje sredstvo uporabil rusko eskadro z Baltiškega morja. Ni se oziral na kritike vojaških izvedencev, ki so pred pohodom obvestili javnost, da ruska flota ni pripravljena za vojno, da so njene ladje in oborožitev zastarele ter da posadke niso dovolj izurjene.¹ Epilog je bil popoln poraz eskadre z Baltiškega morja v bitki z japonsko floto leta 1905 pri Cušimi, s čimer je bila ruska flota dokončno uničena.²

Drugi poučen primer je vstop Romunije v prvo svetovno vojno leta 1916 na strani antante. Ruski generalštab je opozarjal francosko in britansko zavezniško poveljstvo, da bo romunska vojska »nekoristen zaveznik«. V analizi je upošteval, da je sicer številna, vendar popolnoma nepripravljena za vojskovanje, in da bo zato njen vstop v vojno avantura, ki bo poslabšala položaj antante. Kljub temu so zahodni zavezniki vztrajali. Po začetnem prodoru glavnine sil romunske vojske v Transilvanijo in proti Budimpešti je že po enem mesecu prišlo do njenega poraza in razpada ter do izstopa Romunije iz vojne.³

Primeri vojaškega avanturizma po drugi svetovni vojni so prav tako številni in zgovorni. Med njimi izstopajo ameriško vojaško posredovanje v Vietnamu v letih 1955–1975,⁴ napad Sovjetske zveze na Afganistan leta 1979,⁵ napad ameriških in koalicijskih sil na Irak leta 2003,⁶ ruska aneksija Krima leta 2014 in vojna v ukrajinskem Donbasu

1 S. E. Zakharov, *Istoriia voennogo iskusstva* (Moskva: Voenizdat, 1969), 90–98.

2 »Rusko-japonski rat,« *Vojna enciklopedija (Drugo izdanje)* (Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1974).

3 »Rumynskaja noša. Samyj bespoleznyi sojuznik Rossii v pervoj mirovoj vojne,« pridobljeno 9. 2. 2020, <https://www.livejournal.com/media/680308.html>.

4 Michael J Sullivan, *American Adventurism Abroad: Invasions, Interventions, and Regime Changes Since World War II* (Oxford: Blackwell Publishing, 2008).

5 *Soviet invasion of Afghanistan | Summary & Facts | Britannica*, pridobljeno 30. 6. 2020, <https://www.britannica.com/event/Soviet-invasion-of-Afghanistan>.

6 Noam Chomsky, »The Case Against U. S. Adventurism in Iraq,« *Star Tribune*, 13. 3. 2003, pridobljeno 11. 4. 2020, <https://chomsky.info/20030313/>.

ter rusko vojaško posredovanje v Siriji.⁷ Vojaški avanturizem pa ni zgolj domena velikih sil, o čemer priča vojaško posredovanje koalicije pod vodstvom Savdske Arabije leta 2015 v Jemnu.⁸

V članku pa obravnavamo enega najbolj tipičnih primerov vojaškega avanturizma 20. stoletja: oborožen napad Kraljevine Italije na Kraljevino Grčijo 28. oktobra 1940, ki je znan kot nepremišljen, pomanjkljivo pripravljen in tvegan napad, ki je podcenjeval sovražnika, njegov izid za napadalca pa je bil precej nepredvidljiv. Vojaška avantura se je končala z bridkim porazom italijanske vojske, ki je imel pomemben vpliv na potek druge svetovne vojne v Sredozemlju in na Balkanu, v omejenem obsegu pa tudi širše.

Članek prinaša konceptualno opredelitev vojaškega avanturizma in oris ključnih metod načrtovanja vojaških operacij, kar je podlaga za empirično analizo vojaškega avanturizma v praksi. Sledi poglobljena študija primera oboroženega napada Italije na Grčijo. V njej poudarimo napačne politično-diplomatske presoje in avanturistično vojno strategijo italijanskega vodstva, ki jo utemeljimo na analizi stanja italijanskih oboroženih sil pred izbruhom druge svetovne vojne, na vplivu poteka vojne na italijansko vojaško angažiranje ter na analizi oboroženega spopada med italijanskimi in grškimi silami. V luči izhodiščnih teoretičnih nastavkov v zaključku nanizamo in komentiramo ključne značilnosti italijanske politične in vojaške avanture v Grčiji ter postavimo več iztočnic za nadaljnje raziskovanje vojaškega avanturizma.

Interdisciplinarno analizo, ki vključuje zgodovino, politične vede (obramboslovje) in vojaške vede ter išče odgovor na raziskovalno vprašanje o temeljnih značilnostih italijanske vojaške avanture v Grčiji, smo izvedli s triangulacijo naslednjih družboslovnih metod: a) analize izbranih znanstvenih knjig, člankov in dokumentov o italijanski invaziji na Grčijo, b) analize zgodovinskih spletnih strani in enciklopedij, ki omogočajo vpogled v kronologijo in dejstva o dogajanju neposredno pred in med drugo svetovno vojno, c) analize vojaške operacije, ki jo je italijanska vojska izvedla v Epiru v letih 1940–1941, in protiudara grških sil, č) analize statističnih podatkov o vojskujočih se straneh, njihovih silah, oborožitvenih sistemih, orožju in vojaški opremi ter o smrtnih žrtvah in drugih posledicah oboroženih spopadov ter d) primerjave in izbora zbranega pisnega gradiva, podatkov in primerov vojaškega avanturizma.

Teoretični nastavki vojaškega avanturizma in načrtovanje vojaških operacij

Avanturizem je lahkomišelnost ali tvegano dejanje, ki ne upošteva sprejetih norm in standardov vedenja. Pridevnik avanturističen najpogosteje uporabljamo za pustolovska, lahkomišelnost, špekulativna in drzna dejanja, ki praviloma vključujejo visoko tveganje za izvajalca. Pogosto se uporablja v političnem kontekstu in se nanaša na

7 Fiona Hill, »Russian adventurism and the U. S. long game,« *The Brookings Institution*, 3. 3. 2016, pridobljeno 21. 4. 2020, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2016/03/03/russian-adventurism-and-the-u-s-long-game/>.

8 Ginny Hill, *Yemen Endures: Civil War, Saudi Adventurism and the Future of Arabia* (Oxford: Oxford University Press, 2017).

zaletavo in brezbrizno politiko ali vojaško posredovanje. Vojaški avanturizem je oznaka vojaških akcij, ki so neodgovorne, slabo načrtovane, nepremišljene in brez dolgoročne strategije, hkrati pa je zanje značilen negotov izid.⁹ Vojaški avanturizem predpostavlja, da se pri pripravi in izvedbi vojaškega angažiranja ne upoštevajo ustaljene norme in pravila, ki veljajo za vojskovanje. V strategiji vojskovanja pojem avanturizem vrednotimo negativno in ga povezujemo z neznanjem tistih politikov in vojskovodij, ki odločajo o vojni in v vojni, ne da bi poznali ali upoštevali realne zmogljivosti sprtih strani ter omejitve vojaške strategije.

Pri načrtovanju vojaških dejavnosti je namreč izhodišče za odločitve o uporabi lastnih sil metoda ocene razmerja sil. Ključna predpostavka je, da je napad na nasprotnika, ki se brani, lahko uspešen le, če je nad njim zagotovljena premoč ali pa ga presenetimo. Pozorno se analizirajo: a) zmogljivosti lastnih sil, b) zmogljivosti sovražnikovih sil, c) vpliv vojskovališča, č) vpliv vremenskih razmer, d) vpliv časa ter e) drugi dejavniki, ki učinkujejo na potek in končni rezultat bojnega delovanja. Uporabljajo se štiri osnovne metode: a) ocena po prvinah situacije (s to metodo se posebej analizirajo lastne sile, sovražnik, vreme, razpoložljivi čas in vojskovališče), b) ocena s povezovanjem prvih situacije (pri kateri se pri ocenjevanju združita po dve prvini, na primer lastne sile in čas, ki je potreben za doseg cilja, sovražnik in prostor ipd.), c) ocena razmer po problemih (najprej se denimo reši problem razvoja sil, nato se reši problem priprave napada, sledi rešitev problema izvedbe glavnega in pomožnega udara ter na koncu problem eksploatacije obeh udarov) ter č) preigravanje več različic bojnega delovanja na zemljevidu ali maketi, da bi na podlagi doseženih rezultatov igre izbrali optimalno rešitev.¹⁰

Pri vojaških dejavnostih, ki so zaradi sovražnikovih ukrepov in obojestranske uporabe orožja same po sebi vedno tvegane, se oznaka avanturizem najpogosteje uporablja za drzna dejanja posameznikov in manjših vojaških enot, zelo redko pa jo vojaški izvedenci uporabljajo za večje združene enote, na primer v operativni veščini, še redkeje pa pri angažiranju glavnine sil v vojaški strategiji in kampanjah, ki povezujejo in združujejo več operacij. Razlog za to je prepričanje, da se operacije večjih enot in uporaba oboroženih sil kot celote praviloma zelo temeljito pripravljajo ter da jih načrtujejo najbolj izurjeni in izkušeni vojaški izvedenci, ki se zavedajo, da bi v primeru neuspeha načrtovane dejavnosti lahko prišlo do visokih izgub ali celo do poraza in popolnega vojaškega zloma lastnih sil ter s tem do hudih političnih in strateških posledic. Čeprav je vse to znano že od začetkov razvoja vojaške strategije, so v zgodovini vojn znani primeri načrtovanja in izvedbe avanturističnih vojnih in vojaških strategij, v katerih so tisti, ki so jih uporabili, doživeli popolne polome.¹¹

Poudariti moramo, da je treba v analizah konkretnih primerov ugotoviti, kdaj je bil določen poraz na strateški ravni posledica napačne vojaške odločitve poveljstva in štaba ter kdaj je bil posledica zgrešenih zahtev državnega političnega vodstva, ki je poveljstvu in štabu vsilila prezahtevno nalogo, ki je z razpoložljivimi silami nista mogla uspešno izpeljati.

9 Prirejeno po *Adventurism Definition*, pridobljeno 2. 3. 2020, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/adventurism>.

10 V informacijski dobi vojaški strategji v tem procesu uporabljajo interaktivno računalniško simulacijo.

11 Uvodoma smo omenili nekatere primere.

Oboroženi napad Italije na Grčijo

Napad Italije na Grčijo 28. oktobra 1940 je bil epizoda druge svetovne vojne, ki je imela pomemben vpliv na potek vojne, zlasti na Balkanu in v osrednji sredozemski regiji. Benito Mussolini je na tem območju videl življenjski prostor (*spazio vitale*) fašistične Italije oziroma možnost širitve italijanskega političnega in ekonomskega prostora.¹² Mussolinijeve izjave in dnevniški zapisi njegovih najožjih političnih in vojaških sodelavcev kažejo, da je italijansko vodstvo podcenjevalo grške oborožene sile in si ni predstavljalo, kako silovito se lahko uprejo sicer na papirju premočni italijanski vojski. Italijansko vodstvo je pričakovalo, da bo vojna zelo hitro in enostavno uspešno zaključena.¹³

Mussolini je zavidal Adolfu Hitlerju, ki je v letih 1939–40 hitro osvojil Poljsko, prisilil Francijo v kapitulacijo in osamil Veliko Britanijo. V tistem času so bili italijanski uspehi bistveno skromnejši. Italija je sicer 7. aprila 1939 napadla Albanijo in jo okupirala v treh dneh, nekaj malega je pridobila v južni Franciji, ki jo je napadla 10. junija 1940, in imela določene uspehe v severni Afriki, predvsem v Egiptu, ki ga je napadla septembra 1940.¹⁴ Za Mussolinija to ni bilo dovolj, zato se je odločil napasti Grčijo, ki se je zdelo zelo ranljiva in lahka tarča. Vojno v Grčiji je dojemal kot »vzporedno vojno«.¹⁵ Mussolinijeve ocene, ki so bile odraz njegove strateške megalomanije,¹⁶ so bile popolnoma zgrešene, zato je italijanska vojska v spopadu z grškimi silami doživela hud poraz¹⁷ oziroma, kot je zapisal Rodogno,¹⁸ pravo katastrofo (*un vero e proprio disastro*).

Grčijo je 6. aprila 1941 iz Bolgarije napadla še Nemčija. Nemške sile so hitro vkorakale v Solun, od tam pa so prodrle do Aten in jih zavzele že 27. aprila. Ta učinkoviti zlom grške obrambe je na neuspešno italijansko vojaško avanturo vrgel še dodatno senco.¹⁹ Mussolinijev poskus, da bi z zavzetjem Grčije pridobil ugodnejši položaj med močnimi državami, se je izjalovil, hkrati pa je razkril njegove voditeljske pomanjkljivosti in nepripravljenost vojaških struktur.

12 Davide Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940–1943)* (Torino: Bollati Boringhieri, 2003), 53.

13 Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo*, 52.

14 Darragh O'Herlihy, »A Slippery Road: Mussolini's Disastrous Invasion of Greece,« *War History Online*, 13. 3. 2019, pridobljeno 10. 3. 2020, <https://www.warhistoryonline.com/instant-articles/invasion-of-greece.html>. »Greece's entry into World War II,« pridobljeno 12. 4. 2020, <https://clintonwhitehouse4.archives.gov/WH/New/Europe-9911/background/greece.html>. »Italy Invades Greece, 1940,« pridobljeno 12. 1. 2020, <https://www.history.com/this-day-in-history/italy-invades-greece>.

15 R. J. B. Bosworth, *Mussolini* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016), 360.

16 Mussolinijev značaj sta v biografiji podrobno opisala Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883–1920* (Torino: Giulio Einaudi, 1995) in Bosworth, *Mussolini*. O njem je pisal tudi MacGregor Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941: Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

17 Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato 1940–1945. I. L'Italia in guerra 1940–1943. Tomo Primo. Dalla guerra 'breve' alla guerra lunga* (Torino: Giulio Einaudi, 1990), 141.

18 Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo*, 53.

19 John W. Osborn, »Greek Tragedy,« *The Quarterly Journal of Military History* 21, št. 4 (2009): 85.

Politično-diplomatski avanturizem

Nepremišljenost in aroganca sta se najprej in najizraziteje pokazali na diplomatskem področju in v italijanskih presojah političnega razpoloženja v Grčiji. Vojna proti Grčiji je povzročila prvo resno razpoko v italijansko-nemških odnosih, saj je bil napad na Grčijo odmik od Hitlerjeve želje, da Italija nadaljuje vojaško aktivnost v Afriki, predvsem pa je pričakoval dodatno italijansko vojaško angažiranje v Egiptu in tudi desant na Malto. Knox²⁰ je poročal, da je »Mussolini hotel Aleksandrijo in Atene«, operaciji pa naj bi bili sinhronizirani. Mussolini naj bi z napadom na Grčijo presenetil vse, tudi Hitlerja, ki ga je celo zavajal, da nima takega namena. Knoxova analiza²¹ sicer sugerira, da presenečenja ne bi smelo biti, saj so nemški obveščevalni viri to možnost nakazovali, vendar so v Berlinu menili, da gre zgolj za govorice. Mussolinija je nemško nasprotovanje vsakršnemu vojaškemu delovanju na Balkanu zelo motilo, predvsem je v tem videl namero Nemčije, da mu prepreči dostop do poštenega deleža vojnega plena. Hitler je namreč julija 1940 Mussoliniju preprečil invazijo na Jugoslavijo, ki je bila pomemben vir surovin za nemško industrijo.²² Ta preprečitev je bila za Mussolinija velika frustracija.²³ *Priprave na napad na Grčijo so se kljub temu nadaljevale, bile pa so »hitre in kaotične«.*²⁴

Mussolini je menil, da ga Hitler vedno postavi pred *fait accompli* in ga nikoli nič ne vpraša.²⁵ Tako je bilo ob napadu na Norveško, ob začetku ofenzive v zahodni Evropi in ob dogovorih z nekaterimi balkanskimi državami. Tokrat pa je Mussolini pričakoval, da bo za njegovo zasedbo Grčije Hitler izvedel iz medijev, zato je najprej zavrnil nasvet maršala Pietra Badoglia, načelnika združenega generalštaba, ki je svetoval, da o napadu obvestijo Hitlerja. Tik pred napadom je Mussolini Hitlerju vendarle napisal pismo in ga obvestil o svoji nameri. Hitler naj ne bi mogel verjeti in naj bi bil ves iz sebe. Z Mussolinijem se je dogovoril za sestanek, vendar je že med potjo v Italijo izvedel za napad. Ko je 28. oktobra 1940 ob 10. uri z vlakom prispel v Firence, ga je Mussolini pričakal z besedami: »Firer, mi napadamo. Ob zori so naše sile zmagovito prestopile albansko-grško mejo.«²⁶ Hitler je neuspešni italijanski napad na Grčijo označil za veliko strateško napako, saj je bil zaradi njega prisiljen del svojih sil premestiti in z napadom na Grčijo zaščititi svoje južno krilo.²⁷

Italijanski zunanji minister in Mussolinijev zet grof Galeazzo Ciano je v svojem dnevniku zapisal, da Mussolini načrtuje napad na Grčijo, ki bo veliko presenečenje. Grčijo je štel za idealen in lahek plen: ububožano prebivalstvo, petkrat manjše od italijanskega, zastarela vojska, globoke politične razpoke v državi in prezirani kralj Jurij

20 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 212.

21 *Ibidem*, 224.

22 Bosworth, *Mussolini*, 359.

23 Aristotle Kallis, *Fascist Ideology, Territory and Expansionism in Italy and Germany 1922–1945* (London: Routledge, 2000).

24 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 217.

25 Bosworth, *Mussolini*, 360.

26 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 190, 230.

27 »Greece's entry into World War II.«

II. En močan udarec in Grčija bo padla. Mussolini je trdil, da je o napadu na Grčijo razmišljal mesece pred začetkom druge svetovne vojne, celoten Balkan pa si je predstavljal kot italijansko interesno sfero. Besnel naj bi nad dejstvom, da je oktobra 1940 romunska vlada prosila Nemčijo za vojaško pomoč v primeru napada Sovjetske zveze, medtem ko je Italijo, šele po njenem protestu, prosila le za nekaj pilotov.²⁸ K Hitlerju se je nagibala tudi Bolgarija, zato je Grčija za Mussolinija postala še privlačnejša tarča. Knox²⁹ je poročal, da je bil Ciano naklonjen napadu, saj je menil, da je bil politično gledano zaradi izoliranosti Grčije to idealen trenutek.

Fašistični tisk je objavil zapisnik sestanka med Mussolinijem, Ciano, namestnikom načelnika generalštaba generalom Mariem Roatto³⁰ in generalom Sabastianom Viscontijem Prasco, ki je bil po odstavitvi generala Carla Gelosa postavljen za poveljnika italijanskih sil v Albaniji, kar je avtomatično pomenilo, da bo vodil bojno delovanje proti Grčiji. V zapisniku piše, da je Ciano na Mussolinijevo vprašanje poročal o stanju duha grškega prebivalstva. Ciano je menil, da obstaja jasna ločnica med plutokratičnim vladajočim razredom in prebivalstvom, ki je apatično in indiferentno do vsega, tudi do morebitne italijanske invazije.³¹ Tudi italijanske obveščevalne službe so poročale, da v Grčiji potekajo intenzivni frakcijski boji med pristaši monarha in pronacističnega diktatorja Ioannisa Metaxasa ter da je grška politična in vojaška elita močno skorumpirana, kar bo bistveno zmanjšalo grško obrambno moč. Vojaška obveščevalna služba je poročala, da so poveljniki grških enot večinoma intelektualno primerni, vendar bodo težko vzdrževali raven volje in duha, ki sta potrebna za boj. Usposobljenost podčastnikov ni prav visoka, vojakom pa je težko poveljevati.³² Obveščevalna služba in zunanje ministrstvo sta napovedala, da bo Grčija ob italijanskem napadu zato hitro poražena.³³ Izkazalo se je, da so bili obveščevalni podatki neverodostojni.³⁴ Na sestanku sta generala Mussoliniju poročala o nekaterih geografskih in vojaških vidikih načrtovanih smeri napada. General Prasca je menil, da je operacijo načrtoval do najmanjših podrobnosti in da je načrt napada popoln.³⁵ Mussolini jima je svetoval, naj se ne ozirata na morebitne velike izgube in naj za vsako ceno napredujeta. K porazu so pripomogle servilnost in visoke ambicije nekaterih častnikov, ki so prišle do izraza na tem sestanku.³⁶

V fašističnih medijih se je silovita protigrška propaganda začela že maja 1940. V njej so grško oblast prikazovali kot marioneto v rokah tujcev, hkrati pa so jo obtoževali, da

28 Osborn, »Greek Tragedy«, 1.

29 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 215.

30 Kot zanimivost omenimo, da je bil general Roatta v okupirani Kraljevini Jugoslaviji poveljnik višjega poveljstva italijanske vojske za Slovenijo in Dalmacijo.

31 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 211.

32 Ibid., 20.

33 Maj. Stefano Catania, »The Italian Invasion of Greece in 1940: When Operational Art Does Not Close the Gap Between Tactical Engagements and Strategic Objectives«, magistrska naloga (Fort Leavenworth: General Staff College, School of Advanced Military Studies, 2019), pridobljeno 10. 2. 2020, <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1083206.pdf>.

34 Peter Neville, *Mussolini (second edition)* (London: Routledge Historical Biographies, 2015), 179.

35 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 212.

36 Giorgio Rochat, *Le guerre italiane 1935–1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta* (Torino: Giulio Einaudi, 2005), 261.

britanskim vojnimi ladjami dovoljuje plutje po grških ozemeljskih vodah.³⁷ Načrtovani napad je bil paradoks, saj je bila vlada premierja Metaxasa naklonjena nacistični Nemčiji, obetala pa se ji je invazija Italije, najbolj vnete nemške zaveznice. Nemški izvedenci in diplomati so med kopičenjem italijanskih enot v Albaniji grškim sogovornikom zagotavljali, da Hitler nikakor ne bo dovolil napada na Grčijo in da naj zato Grki ne izzivajo Italijanov z mobilizacijo.³⁸ Italijanska javnost je pozdravila napad na Grčijo, ni pa bila izrazito navdušena. Po prvih zastojih v napredovanju, grškem protitudaru in poročilih o žrtvah so Italijani v zasebnih pogovorih vojno v Albaniji poimenovali »drugi in še hujši Kobarid«.³⁹ Podobo Mussolinija v filmskih zbornikih naj bi javnost tedaj spremljala s kritičnim molkom in osuplostjo.⁴⁰

Sedem ur pred napadom je italijanski veleposlanik v Grčiji premierju Metaxasu izročil zahtevo, da Grčija v zameno za zagotavljanje svoje nevtralnosti Italiji dovoli zasedbo določenih strateških točk (natančno število točk ni bilo opredeljeno) ali pa bo napadena. Metaxas je zahtevo zavrnil. Sledil je napad, vendar italijanske sile zaradi močnega grškega odpora niso napredovale. Ravno nasprotno, že po dobrem tednu bojevanja so grške sile prevzele pobudo in pod vodstvom načelnika generalštaba generala Alexandrosa Papagosa izvedle protiofenzivo. Italijanski generali so kljub temu upali na preobrat, nezadovoljni Mussolini, ki je pred napadom ignoriral in zavajal nemško vodstvo, pa je bil 4. decembra prisiljen prositi Hitlerja za vojaško pomoč.

Po zastojem in nazadovanju na fronti je Mussolini še vedno upal, da bo zmagal, in je napovedal uspešno pomlad.⁴¹ Ofenziva se je dejansko začela, in sicer 9. marca 1941. Prisoten je bil tudi Mussolini, vendar so grške oborožene sile zadržale svoje položaje, zato se je po enajstih dneh vrnil domov, a je kljub temu dovolil, da se je ta jalovi napad nadaljeval še nadaljnjih pet dni, kar je veliko prispevalo h končnemu številu žrtev na italijanski strani (Tabela 1). Konec marca je Mussolini prejel Hitlerjevo pismo, v katerem ga je prosil, naj v naslednjih dneh z albanskega ozemlja ne izvaja nikakršnih operacij. 6. aprila je Hitlerjeva vojska napadla Grčijo in po enaindvajsetih dneh so v Atene vkorakali prvi nemški vojaki. Mussolini se je še dodatno osmešil v mednarodni skupnosti, saj je zahteval, da sodeluje v zmagoviti paradi nemške vojske v Atenah, kar mu je bilo tudi omogočeno.⁴²

Neuspešna vojaška avantura Italije proti Grčiji je prvi poraz sil osi v Evropi v drugi svetovni vojni, ki je negativno vplival na samozaupanje italijanskega državnega političnega in vojaškega vodstva ter na nadaljnji potek vojne.

37 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 238, 239.

38 Alexandre Papagos, *Grška u ratu 1940–1941* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1954), 80.

39 Aurelio Lepre, *Le illusioni, la paura, la rabbia: il fronte interno italiano 1940–1943* (Napoli: Edizioni scientifiche Italiane, 1989), 119.

40 Bosworth, *Mussolini*, 359, 360.

41 Osborn, »Greek Tragedy«, 83.

42 *Ibid.*, 86.

Avanturistična vojna strategija

Poglejmo podrobneje vojaški vidik napada Italije na Grčijo. Analiza italijanske vojaške operacije proti Grčiji ter grške obrambe in protiudara se osredotoča na stanje italijanskih oboroženih sil neposredno pred drugo svetovno vojno, na vpliv začetnega poteka druge svetovne vojne na delovanje italijanskega političnega vodstva ter na značilnosti vojaškega napada na Grčijo in njegove posledice.

Stanje italijanskih oboroženih sil pred izbruhom druge svetovne vojne

Kmalu po fašističnem prevzemu oblasti leta 1922 je Italija začela razvijati obo- rožene sile v skladu z ekspanzionistično geostrateško in geopolitično doktrino *Mare nostrum*, ki je postopoma prerasla v doktrino vzpostavitve novega rimskega imperija 20. stoletja.⁴³ Sprva je bil poudarek namenjen razvoju bojne flote in povečanju šte- vila letal, nato tudi povečanju števila pripadnikov kopenske vojske. Zaradi zaostajanja industrije in tehnologije ter pomanjkanja surovin je Italija na področju oborožitve, letal in druge vojaške tehnike občutno zaostajala za svetovnimi silami. Vojaški vrh se je zavedal, da Italija nima surovin za vodenje dolgotrajne vojne, na kar je Mussolinija zaman opozarjal general Federico Baistrocchi, ki je vztrajal pri tem, da bo prihodnja vojna dolgotrajna in da se zato Italija mora ustrezno pripraviti.⁴⁴ Rešitev problema oskrbe s surovinami je vojaški vrh videl v opori na balkanske države, in sicer na Jugoslavijo (rudnine železa, premoga, aluminija, bakra), Romunijo (predvsem nafta in tekoči energenti) in Grčijo.⁴⁵ To je postalo očitno 22. maja 1939, ko je Italija postala članica jeklenega pakta in zaveznica Nemčije. Vendar pa to dejstvo ni bistveno vplivalo na odločitve fašističnega režima, ki je zapostavil pravočasni razvoj vojaškega industrij- skega kompleksa, skupaj z vojnimi zalogami tekočih goriv in rudnin. Vojaški izvedenci in izkušeni kadri iz prve svetovne vojne, ki so to stanje kritizirali, so bili odstranjeni iz vojske ali pa zamenjani z nekaterimi zvestimi častniki, ki so na ključnih položajih vse do kapitulacije Italije 3. septembra 1943 karieristično podpirali politiko Mussolinija in fašistične stranke.⁴⁶

Italija je v severni Afriki okupirala Libijo (1911), nato je želela okupirati Krf (1923), kar ji ni uspelo, zatem je v vzhodni Afriki okupirala Abesinijo (1935–1936), nato z močnimi silami posredovala na strani generala Franca v Španiji (1936–1939) ter

43 Simon Gonsalves, »The Italian Army in the Second World War: A Historiographical Analysis,« *The Great Lakes Journal of Undergraduate History* 5, št. 1 (2017): 8, 9, pridobljeno 10. 2. 2020, <https://scholar.uwindsor.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1054&context=gljuh>.

44 »Il generale coraggioso che avvertì Mussolini,« *La Stampa*, pridobljeno 12. 2. 2020, <https://www.lastampa.it/cultura/2017/06/02/news/il-generale-coraggioso-che-avverti-mussolini-1.34576857>.

45 John Gooch, *Mussolini's War: Fascist Italy from Triumph to Collapse, 1935–1943* (London: Penguin books, 2020), 204, 205.

46 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 209–11.

napadla in zasedla še Albanijo (1939). Zato je morala svoje oborožene sile pregrupirati tako, da so se njihove medsebojno ločene grupacije nahajale v severni Italiji (zaradi napetih odnosov s Francijo in Jugoslavijo) ter na Rogu Afrike, v severni Afriki in na Balkanu. Takšna geostrateška razpršitev oboroženih sil je Italiji kot članici jeklenega pakta na prvi pogled omogočala zelo dobro temeljišče za morebitne napade vojne operacije proti Veliki Britaniji in Franciji. Vendar je bilo obenem popolnoma jasno, da bo bojno delovanje italijanske vojske v morebitni vojni povsem odvisno od možnosti njene oskrbe iz baz na Apeninskem polotoku. Kritične so bile predvsem razvlečene pomorske komunikacije.

Pred izbruhom druge svetovne vojne so bile italijanske oborožene sile zelo številne. Imele so 2,5 milijona pripadnikov, 2950 letal, 1500 tankov in 16.400 topniških orožij. Maja 1940 je imela kopenska vojska 73 divizij: 53 na Apeninskem polotoku, 14 v Afriki, pet v Albaniji in eno na otokih v Egejskem morju. Le 19 divizij je bilo popolnoma bojno opremljenih in preskrbljenih z zalogami streliva, goriva ter popolnjenih s častniki, podčastniki in vojaki.⁴⁷ Sredozemska flota je imela v svoji sestavi štiri bojne ladje, 21 križark, 52 rušilcev in 106 podmornic.⁴⁸ Bila je sodobnejša od letalstva in kopenske vojske, vendar je bila več kot polovica njene oborožitve in opreme iz časa prve svetovne vojne. Kljub temu si je Mussolini s pritiski na italijanski generalštab, ki se je tega zaostajanja v glavnem zavedal, prizadeval, da bi italijanska vojska uporabljala podobno doktrino, kot je bil nemški *Blitzkrieg* (v Italiji so jo imenovali *la guerra lampo*).⁴⁹

Za primerjavo dodajmo, da so imele grške oborožene sile po opravljeni mobilizaciji pet armadnih korpusov. Maršal Papagos⁵⁰ navaja, da je I. korpus imel tri pehotne divizije in pehotno brigado, sledili so II. korpus z dvema divizijama in tremi brigadami, III. korpus s štirimi divizijami, IV. korpus z dvema divizijama, strateška rezerva z dvema divizijama in konjeniško divizijo ter šest utrjenih odsekov (vsak je imel posadko od enega do dveh bataljonov). V vsakem grškem korpusu so bile torej v povprečju dve do tri pehotne divizije, skupaj štirinajst divizij. Približno tretjina je bila uporabljena v Epiru, tretjina v Makedoniji, tretjina pa je bila v strateški rezervi.

Vpliv začetnega poteka druge svetovne vojne na uporabo italijanskih oboroženih sil

Februarja 1939 je Mussolini na zasedanju Velikega fašističnega sveta o italijanski zunanji politiki spregovoril o ovirah, ki preprečujejo ozemeljsko širitev Italije, in ob tem Grčijo označil za ključno oviro.⁵¹ Ko se je septembra istega leta začela druga

47 Pierluigi Bertinaria, »Il comando supremo e la guerra. Preparazioni e ritardi,« v: *L'Italia in guerra. Il primo anno 1940*, ur. R. H. Rainero in A. Biagini (Roma: Commissione italiana di storia militare, 1991), 81.

48 *Italian Navy at War*, pridobljeno 19. 5. 2020, <https://www.naval-history.net/WW2CampaignsItalianNavy.htm>.

49 Neville, *Mussolini (second edition)*, 178.

50 Papagos, »Grčka u ratu«, 223, 224.

51 Alan Cassels, »Mussolini and the Myth of Rome,« v: *The Origins of the Second World War Reconsidered*, ur. Gordon Martel (London: Routledge, 1999), 67.

svetovna vojna v Evropi, je italijansko vojaško in politično vodstvo sprva pozorno spremljalo potek začetnih vojaških operacij, naslednje leto pa še bliskovite nemške zaključne operacije na zahodni fronti. Vojaško poveljstvo se je zavedalo, da Italija zaradi predhodnega vojaškega angažiranja ni pripravljena na novo vojno. Edina italijanska vojaška akcija v prvem letu druge svetovne vojne je bila zasedba Albanije, ki naj bi bila odskočna deska za napad na Grčijo. Šele ko so se leta 1940 nemške operacije na severu Francije končale z uničenjem glavnine francoskih sil, umikom ostanka britanskih sil v Anglijo in umikom francoske vlade iz Pariza v Bordeaux, se je Mussolini zbal, da Italija, če ne bo takoj vstopila v vojno, ne bo mogla sodelovati pri delitvi plena. Spremljajoč te dogodke, je italijanski državni vrh pod njegovim vplivom začel razmišljati, da se vključi v vojno proti Franciji in da iz Albanije začne vojaške operacije na Balkanu.

Dogodki na fronti v Franciji so se odvijali tako hitro, da je bilo inertno poveljstvo italijanskih oboroženih sil povsem presenečeno in nepripravljeno na vojno. Na osebni pritisk Mussolinija se je stanje spremenilo. Vztrajal je namreč, da mora Italija za vsako ceno izkoristiti priložnost, da si pred kapitulacijo Francije s prelito krvjo svojih vojakov na francoski fronti zagotovi sodelovanje v mirovnih pogajanjih. Tako je Italija 10. junija 1940 Veliki Britaniji in Franciji napovedala vojno ter Francijo napadla na alpski fronti. Italijanska vojska je zavzela trinajst vasi v južnih francoskih Alpah, pri tem pa doživela velike izgube, saj je padlo 631 vojakov, 2631 je bilo ranjenih, 616 pogrešanih, skoraj 4000 pa je bilo zajetih, kar je bilo ponižujoče glede na to, da so bili Italijani napadalci. Francija je imela 120 padlih in ranjenih vojakov ter 150 pogrešanih.⁵² V tej operaciji in tudi pozneje se je pokazalo, da so bile italijanske enote praviloma slabše izurjene in vodene, da so imele nižjo bojno moralo in da so pretrpele večje izgube od sovražnika. Maršal Pietro Badoglio, zmagovalec vojne proti Etiopiji, je Mussoliniju in fašističnim veljakom pripisoval odgovornost tako za nepripravljenost Italije za vojno kot za vstop nepripravljene vojske v vojno. Mussolinija je opisal kot vojaškega amaterja, ki se je ves čas agresivno vmešaval v vojaške zadeve. Ocenjeval ga je kot narcisoidnega tirana, popolnoma nekompetentnega na področju strategije. Ker z Mussolinijem ni mogel sodelovati, je maršal Badoglio 4. decembra 1940 odstopil s položaja načelnika združenega generalštaba.⁵³

Vojaški napad na Grčijo in njegove posledice

Značaj orisanih operacij italijanske vojske v letu 1940 je bil v močnem nasprotju z nemškimi uspehi, Italija pa je vse bolj zaostajala in postajala podrejena Nemčiji.⁵⁴ Obenem se je zbala, da bosta po italijanski vojni napovedi Veliki Britaniji in Franciji britanska flota in letalstvo začela delovati na cilje v Italiji iz baz v Jonskem, Egejskem in Jadranskem morju. Mussolini se je zato odločil, da s samostojno hitro vojaško akcijo na

52 Osborn, »Greek Tragedy«, 76.

53 Pietro Badoglio | Italian general and statesman | Britannica, pridobljeno 5. 2. 2020, <https://www.britannica.com/biography/Pietro-Badoglio>. Gonsalves, »The Italian Army in the Second World War«, 8, 9.

54 Dennis Showalter, »Book Review«, recenzija *Mussolini and His Generals, 1922–1940*, avt. John Gooch, *World War II Magazine* 22, št. 9 (2008): 67.

južnem krilu evropskega vojskovališča dokaže, da Italija v prihodnje ne bo zaostajala za Nemčijo. Pri tem so ga vodili politični, strateški in ideološki motivi. Njegova zamisel o vojni proti Grčiji je bila v nasprotju z nemškimi načrti za napad na Sovjetsko zvezo, ker je Nemčija takrat želela za vsako ceno ohraniti mir na južnem krilu Evrope in obenem v vojno na zahodu pritegniti Španijo.

Kot že omenjeno, je bil Mussolini glede napada na Grčijo zelo optimističen, vrhovno poveljstvo italijanskih oboroženih sil pa je bilo v svojih ocenah veliko previdnejše,⁵⁵ saj je imelo spoznanja iz preigravanja vojnega načrta »Nujna izvedba G« (G kot Grčija), ki je bil izdelan za primer napada.⁵⁶ To previdnost je bilo čutiti tudi na štabnih konferencah, na katerih so sodelovali tudi Mussolini, guverner Albanije Francesco Jacomoni in zunanji minister Ciano.⁵⁷ Načelnik združenega generalštaba maršal Badoglio in general Roatta, namestnik načelnika generalštaba kopenske vojske maršala Rodolfa Grazianija, sta ocenila, da bi moralo težišče italijanske ofenzive biti v severni Afriki, in ne na Balkanu. Vztrajala sta, da bo za uspešen napad na Grčijo potrebnih 20 divizij, za prevoz teh sil iz Italije v Albanijo pa bi bili potrebni trije meseci,⁵⁸ kar je bilo predvideno v načrtu iz leta 1939. Izračuni in ocene, ki so jih na konferenci trinajst dni pred napadom razkrili maršal Badoglio, general Roatta ter predstavniki kopenske vojske, letalstva in mornarice, so pokazali, da bo fronta v Epiru dolga okoli 150 km in bo imela globino 50 km, da vojskovališče ne bo prehodno za težko oborožitev, da na njem ni dobrih cest ter da bodo surove podnebne in vremenske razmere močno oteževale uporabo italijanskega letalstva in mehanizacije kopenske vojske.⁵⁹

Poudarili so, da bodo italijanske enote v Albaniji povsem odvisne od oskrbe prek jadranskih prekomorskih komunikacij (med Apeninskim in Balkanskim polotokom), pri čemer bodo težave z dostavo streliva, goriva in hrane ter z evakuacijo ranjencev zelo velike, ker v Albaniji ni bilo sodobnih pristanišč.⁶⁰ Razložili so, da se bodo glavni boji odvijali na težko prehodnem visokogorskem terenu in še proti nasprotniku, ki bo zelo motiviran pri obrambi samostojnosti in neodvisnosti države.⁶¹ Ker so imeli Grki v Epiru 27.000 vojakov,⁶² so najvišji predstavniki italijanske vojske vnovič izhajali iz

55 General Quirino Armellini je v dnevniških zapisih opozoril na Mussolinijevo nepoznavanje razlik med bojevanjem na ravnini ali v gorah, poleti ali pozimi in na pomanjkanje orožja, streliva, opreme, živali in surovin. – Osborn, »Greek Tragedy«, 76. Rochat, *Le guerre italiane 1935–1943*, 264.

56 Pomenljivo pa je, da je ta načrt, ki je bil izdelan septembra 1940, najprej predvideval le napad na Epir in Krf, kasneje pa so ga iz strateških razlogov razširili na celotno Grčijo, kar pa je skladno z načrtom Piano Guzzoni-Geloso-Pariani iz leta 1939 (cilj je bil popolna okupacija države). To kaže na značilno Mussolinijevo nedoslednost. Prim. Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 209.

57 *Mussolini – l'attacco alla Grecia*, pridobljeno 5. 1. 2020, <http://www.storiologia.it/mussolini/grecia.htm>.

58 »Pietro Badoglio.«

59 Mario Roatta, *Otto milioni di baionette – L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944*, pridobljeno 12. 6. 2020, <http://www.znaci.net/00003/482.pdf>.

60 Kasneje se je pokazalo, da je italijanski vojski primanjkovalo tovrnjakov, konj in mul, albanski pristanišči Valona in Drač pa sta bili ozko grlo oskrbe in prevoza okrepitev v silah, medtem ko so z letali v Tirano lahko prevažali zgolj enote, ne pa tudi težkega orožja in opreme.

61 »Italy Invades Greece, 1940.«

62 Grčija je morala upoštevati tudi obrambo meje z nemško zaveznico Bolgarijo, za katero se ni vedelo, kako se bo odločila (*Sovetskaia voennaja enciklopedija* (3. zvezek) (Moskva: Voennizdat, 1977), 650). Mussolini je namreč Bolgarijo spodbujal k napadu na Grčijo v smeri Trakije in Egejskega morja, vendar je kralj Boris pobudo zavrnil (Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 218).

tega, da bodo morali poleg dveh korpusov, ki ju je Italija oktobra dejansko že imela na epirski fronti, zagotoviti še vsaj deset dodatnih divizij.⁶³

Mussolini pa je nasprotno napad na Grčijo obravnaval kot »vojaški sprehod«⁶⁴ in pričakoval hiter uspeh.⁶⁵ Četudi je maršal Badoglio Mussolinija vztrajno in argumentirano seznanjal z naštetimi težavami take operacije, se je samozavestni Mussolini, ki se je imel za velikega stratega in ga je kralj Viktor Emanuel III. predtem imenoval za vrhovnega poveljnika oboroženih sil, odločil za napad na Grčijo s samo dvema korpusoma. Menil je, da bo napad z majhnimi silami uspešen, če bodo delovali odločno in hitro ter prehiteli grško mobilizacijo.⁶⁶ Ves čas poročanja vojaških predstavnikov, ki so zagovarjali uporabo močnejših sil, sta se Mussolini in Ciano vmešavala in pogosto spreminjala stališča ter nenehno dodajala nova vprašanja.⁶⁷ Vztrajala sta pri tem, da morajo napad na Grčijo izvesti do 26. oktobra, a so ga morali zaradi slabega vremena prestaviti na 28. oktober. Datum je sovpadal z glavnim fašističnim praznikom t. i. triumfalnega pohoda na Rim.⁶⁸ Struktura režima je Mussoliniju omogočala, da je odločitev sprejel praktično sam.⁶⁹

Italija je želela Grčijo spremeniti v satelitsko državo, tako da bi imela popoln nadzor nad Egejskim morjem in otoki, skupaj z dostopom do Dardanel. Italijanske enote so invazijo izvedle z albanskega ozemlja, glavni napad je v dveh smereh potekal proti prelazu Metsovon, pomožni pa ob obali Jadranskega morja proti Arti (Slika 1). Poveljnik italijanskih sil v Albaniji, general Prasca, v nasprotju z maršalom Badogliem, generalom Roattom in drugimi starejšimi generali, ni dvomil o uspešnosti napada na Grčijo in je pričakoval, da bo po pričakovanem uspehu povišan v maršala. Po njegovi presoji, v kateri je tako kot Mussolini in Ciano močno podcenjeval grško vojsko, naj bi Epir zavzel v samo petnajstih dneh.⁷⁰

Napadu je sledilo veliko presenečenje. Grčija je hitro izvedla mobilizacijo in premestila del enot z bolgarske meje, tako da je italijanska vojska naletela na močan odpor grških sil, ki so na goratem območju in v izredno hladni zimi zaustavile italijanski prodor. Mussolini je 10. novembra ustavil ofenzivo, ki naj bi jo nadaljeval 5. decembra, ko bi svoje sile okreпил. Verjel je, da so grške sile izčrpane in bodo popustile.⁷¹

63 Italijanska korpusa na epirski fronti sta imela na začetku 87.000 vojakov. Osnovna prednost italijanske vojske je bila, da je imela v Albaniji 380 letal (Grki so jih na svojem ozemlju imeli samo 36), 103 tanke in 686 topov. – *Sovetska voennaja enciklopedija* (3. zvezek), 650, 651.

64 John Thomas Malakasis, »The Significance of the Greek Resistance Against Axis in World War II,« magistrska naloga (University of Kansas, 1966), pridobljeno 16. 5. 2020, <https://krex.k-state.edu/dspace/bitstream/handle/2097/26102/LD2668T41966M236.pdf?sequence=1>.

65 Rochat, *Le guerre italiane 1935–1943*, 259.

66 V začetku italijanskega napada so Grki neuspešno prosili Veliko Britanijo, naj v Albaniji posreduje z lovskimi letali, kar bi grško mobilizacijo zavarovalo pred napadi italijanskega letalstva. – Robin Higham, *Diary of Disaster – British Aid to Greece 1940–1941* (Kentucky: Kentucky University, 1986), 21, 22.

67 *The Greco-Italian War*, pridobljeno 15. 1. 2020, <https://warfarehistorynetwork.com/2017/07/20/benito-mussolinis-failed-greco-italian-war/>.

68 O razhajanju med Mussolinijem in generali glede odločanja o napadu na Grčijo gl. Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 209–217. Osborn, »Greek Tragedy,« 77, 78.

69 Rochat, *Le guerre italiane 1935–1943*, 259.

70 Ian Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941* (London: Allen Lane, 2007), 170, 171.

71 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 235.

Slika 1: Smeri napada Italije na Grčijo leta 1940 in smeri protiudara grške vojske

Vir: »Italy Invades Greece, 1940.«

Sredi novembra pa so grške sile izvedle protiudar in italijanske enote v dveh tednih potisnile nekaj deset kilometrov nazaj v globino albanskega ozemlja (Slika 1). Da bi ustavilo grški prodor v Albanijo, je bilo italijansko vrhovno poveljstvo prisiljeno zamenjati generala Prasca ter pod poveljstvom starejšega generala Ubalda Sodduja formirati armadno skupino *Albania*, ki sta jo sestavljali dve armadi. Armadna skupina je zamenjala oba korpusa, vendar je tudi sama obtičala v Epiru. Zaradi hude zime so se vojaške aktivnosti ustavile. Nadaljevale so se marca 1941, ko je Mussolini celo s svojo prisotnostjo želel dodatno motivirati vojake v novem napadu, ki pa ni prinesel uspeha, čeprav je imel napadalec dvakratno premoč v številu vojakov, letalsko podporo, zadostno količino topniškega streliva in možnost menjave svojih utrujenih enot in enot z izgubami.⁷²

Mussolini se je vrnil v Rim poražen in jezen.⁷³ Potek dogodkov je torej pokazal, da so maršal Badoglio, general Roatta in štabni častniki, ki so med pripravami na vojno preigravali vojni načrt Nujna izvedba G, imeli prav.⁷⁴ Ne generalu Sodduju ne generalu

72 Papagos, *Grčka u ratu 1940–1941*, 298.

73 Kershaw, *Fateful Choices*, 175.

74 Bosworth (*Mussolini*, 360) opozarja, da je bilo italijansko vojaško načrtovanje v tistem času razdrobljeno, za napad na Grčijo pa so imeli generali le dva tedna neposrednih priprav. Neville, *Mussolini (second edition)*, 179, 180, omenja nekoherentno vojaško strategijo brez mehanizma, ki bi omogočal sodelovanje med kopensko vojsko, letalstvom in mornarico.

Prasci pred njim ni uspelo doseči zmage z doktrino *la guerra lampo*, ki jo je v svojih fantazijah od njiju zahteval Mussolini.

Uspeh grške vojske je vplival na to, da je Velika Britanija v začetku leta 1941 Grčiji poslala vojaško pomoč. Možna premestitev britanskih bombnikov na grška letališča, s katerih bi lahko bombardirali naftna polja v Romuniji, je vplivala na to, da se je Hitler v začetku leta 1941, med pripravami za napad na Sovjetsko zvezo, odločil za hiter napad na Grčijo. Operacija *Marita*, ki se je začela 6. aprila, naj bi z bolgarskega temeljišča s silami prodrla do Egejskega morja in tako ogrozila zaledje grških sil v Epiru; po vojaškem puču v Jugoslaviji 27. marca 1941 je bila operacija modificirana tako, da je del nemških sil napadel iz Bolgarije proti zahodu, v smeri Skopja in Kosova, del pa proti jugu, v smeri Grčije.

Šele po nemškem napadu na Grčijo so italijanske oborožene sile lahko zavzele Epir, iz katerega so se bili prisiljeni premestiti grški branilci. Šestmesečna »predrzna« italijanska vojaška avantura v Grčiji se je takrat končala,⁷⁵ pri čemer so bile izgube na obeh straneh zelo velike (Tabela 1).

Tabela 1: Izgube vojskujočih se strani

Vrsta izgube	Italijanska stran	Grška stran
Mrtvi	13.755	13.408 ali 14.420
Ranjeni	50.874	42.485 ali 61.600
Ozeblane	12.368	10.000 ali približno 25.000
Pogrešani (večinoma ubiti v akciji)	25.067	4.253 ali 1.237
Hospitalizirani	52.108	Ni podatka
Vojni ujetniki	23.000	2.392

Vir: Prirejeno po Zacharias N. Tsirpanlis, »The Morale of the Greek and Italian Soldiers in the 1949–41 War,« *Balkan Studies* 33, št. 1, (1992): 130. Grški viri pri večini postavk navajajo različne podatke, zato avtor ponuja alternativne izračune, katerih verodostojnost pa je *ipso facto* vprašljiva.

Leta 1965 je italijanski diplomat in profesor mednarodnih odnosov Mario Toscano povzel, da se je vojna proti Grčiji za Italijo končala kot popoln neuspeh, h kateremu je izdatno prispevalo Mussolinijevo prepričanje, ki je temeljilo na namigih nekaterih njegovih sodelavcev, da bo vojna odločena na političnem in ne na vojaškem področju. Rezultat te napake je bil popoln vojaški poraz.⁷⁶ Drugi zgodovinarji so kot razlog za poraz omenjali neustrezno vodenje italijanskih oboroženih sil, nekompetentnost generalov in izjemno pomanjkljivo načrtovanje, dezorganizacijo v operativnem poveljstvu na fronti in še Mussolinijevo »kriminalno« lahkomišelnost.⁷⁷ Posledice so

75 Neville, *Mussolini (second edition)*, 178.

76 Zacharias N. Tsirpanlis, »The Italian View of the 1940–41 War. Comparisons and Problems,« *Balkan Studies* 23, št. 1 (1982): 43, 44.

77 Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, 214. Kershaw, *Fateful Choices*, 175.

bile tako hude, da je morala Italija že v prvem letu druge svetovne vojne svojo nadaljnjo politično in vojaško usmeritev popolnoma podrediti Nemčiji,⁷⁸ ali kot je zapisal Bosworth, »delovati je morala kot (nečastni) sekundant nacistični Nemčiji«. ⁷⁹ Na koncu študije primera dodajmo še dejstvo, da se je zaradi izsiljenega nemškega posega na Balkanu celotna nemška invazija na Sovjetsko zvezo začela tri tedne pozneje, kot je bilo sprva načrtovano, kar je imelo v jesenskih in zimskih bitkah leta 1941 na vzhodni fronti zelo negativne strateške posledice za sile osi.

Zaključek

Vojaški avanturizem lahko opredelimo kot neodgovorno, pomanjkljivo načrtovano in tvegano angažiranje oboroženih sil v vojni, ki zanemari ali v celoti zanika sprejete standarde delovanja na področju vojaške strategije. Tako vojaško angažiranje ni plod temeljite in poglobljene uporabe metodologije, ki omogoča presojo zmogljivosti lastnih in nasprotnikovih sil ter drugih dejavnikov, ki vplivajo na potek oboroženega spopada (prostor vojskovališča, vreme in čas), ampak je posledica premalo premišljenih političnih in vojaških odločitev.

Prepričanje vojaških strategov, da je vojaški avanturizem redok pojav in še takrat domena posameznika ali manjših vojaških enot, je vprašljivo utemeljeno, saj primeri iz zgodovine in sodobnosti dokazujejo, da je ta fenomen sorazmerno pogost. Res pa je, da je bil vojaški avanturizem praviloma posledica odločitev političnih voditeljev, ki pa jih vojaški poveljniki s strokovnimi argumenti niso mogli ali znali prepričati o tveganosti njihovih odločitev ali pa so bili konformistični in so se, tudi zaradi kariernih ambicij, podredili politični volji.

V novejši zgodovini je očitno primer vojaškega in politično-diplomatskega avanturizma napad Italije na Grčijo 28. oktobra 1940. Analiza načrtovanja in izvedbe tega primera razkrije večje število usodnih napak, ki jih je zagrešilo italijansko politično vodstvo z Mussolinijem na čelu in ob podpori dela vojaškega poveljstva. Šlo je za precenjevanje zmogljivosti lastnih sil in podcenjevanje nasprotnika, za nepremišljenost in aroganco v odnosu do Nemčije, tj. ključne italijanske zaveznice, za hkratno angažiranje omejenih vojaških zmogljivosti na različnih vojskovališčih (Francija, Albanija, severna Afrika in Grčija) ter za neupoštevanje časovnih (jesen in prihajajoča zima), prostorskih (gorato območje Epira) in vremenskih (dež, sneg in skrajno nizke temperature) dejavnikov. Poveljstvo italijanskih oboroženih sil je izvedlo potrebno analizo stanja, načrtovalo napad in preigravalo njegove različice. Mussolinija je opozorilo, da del vojske ni pripravljen na napad, da zanj potrebujejo močnejše sile, da je načrtovani čas napada neprimeren ter da bodo nasprotnikovi vojaki in prebivalstvo zelo motivirani za obrambo ozemeljske celovitosti in neodvisnosti države. Mussolini in njegovi

78 De Felice, *Mussolini l'alleato 1940–1945*, 215. Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo*, 56. Tsirpanlis, »The Italian View of the 1940–41 War. Comparisons and Problems«, 44.

79 Bosworth, *Mussolini*, 363.

najožji sodelavci, med njimi zunanji minister grof Ciano, so opozorila izkušenih vojaških poveljnikov ignorirali, njih pa zaobšli in poveljevanje v operaciji zaupali mlajšemu častniku, ki je verjel v uspeh in je v njem videl priložnost za karierno napredovanje. Pri napadu Italije na Grčijo gre torej za napačno odločitev političnega vodstva, ki mu je asistiral manjši del vojaškega poveljstva. Epilog je bil sramoten poraz italijanske vojske, z velikimi izgubami v moštvu in tehniki, ki je v veliki meri zamajal njeno samozavest in vplival na potek druge svetovne vojne v Sredozemlju in na Balkanu, imel pa je tudi širše strateške implikacije. Po italijanskem polomu in vse večji vojaški navzočnosti Velike Britanije na grškem ozemlju in v teritorialnih vodah je bila namreč Nemčija prisiljena napasti Grčijo in si zavarovati južno krilo, kar je povzročilo zakasnitev načrtovanega napada na Sovjetsko zvezo.

Rezultati analize odgovarjajo na nekatera ključna vprašanja vojaškega avanturizma in odpirajo nova: zakaj je vojaški avanturizem v novejši zgodovini in tudi v sodobnosti sorazmerno pogost pojav; ali so politične in vojaške presoje res lahko tako nepremišljene in zgrešene, kot kažejo nekateri primeri; ali je fenomen povezan s psihosocialnimi značilnostmi političnih voditeljev in vojaških poveljnikov (megalomanstvo, patološka identiteta, paranoja ipd.); ali je ključni dejavnik napačnih presoj agresorja volja do boja in odpora v napadeni državi, ki je v strateških preigravanjih težko izmerljiva; ter ali so v ozadju interesi vojaško-industrijskega kompleksa, ki manipulira z ogroženostjo države in se osredotoča na lastne interese. Iskanje odgovorov na ta vprašanja je lahko tema nadaljnjega raziskovanja vojaškega avanturizma.

Viri in literatura

- Bertinaria, Pierluigi. »Il comando supremo e la guerra. Preparazioni e ritardi.« V: *L'Italia in guerra. Il primo anno-1940*, ur. R. H. Rainero in A. Biagini, 69–140. Roma: Commissione italiana di storia militare, 1991.
- Bosworth, R. J. B. *Mussolini*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.
- *Britannica*. »Pietro Badoglio.« Pridobljeno 13. 1. 2020. <https://www.britannica.com/biography/Pietro-Badoglio>.
- *Britannica*. »Soviet invasion of Afghanistan.« Pridobljeno 30. 6. 2020. <https://www.britannica.com/event/Soviet-invasion-of-Afghanistan>.
- Cassels, Alan. »Mussolini and the Myth of Rome.« V: *The Origins of the Second World War Reconsidered*, ur. Gordon Martel, 61–79. London, Routledge, 1999.
- Catania, Maj Stefano. »The Italian Invasion of Greece in 1940: When Operational Art Does Not Close the Gap Between Tactical Engagements and Strategic Objectives.« Magistrska naloga. Fort Leavenworth: General Staff College, School of Advanced Military Studies, 2019. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1083206.pdf>.
- Chomsky, Noam. »The Case Against U.S. Adventurism in Iraq.« *Star Tribune*, 13. 3. 2003. Pridobljeno 11. 4. 2020. <https://chomsky.info/20030313/>.
- Clinton White House 4. »Greece's entry into World War II.« Pridobljeno 12. 4. 2020. <https://clintonwhitehouse4.archives.gov/WH/New/Europe-9911/background/greece.html>.
- De Felice, Renzo. *Mussolini il rivoluzionario 1883-1920*. Torino: Giulio Einaudi, 1995.
- De Felice, Renzo. *Mussolini l'alleato 1940-1945. I. L'Italia in guerra 1940-1943. Tomo Primo. Dalla guerra 'breve' alla guerra lunga*. Torino: Giulio Einaudi, 1990.

- *Dictionary.com*. »Adventurism.« Pridobljeno 2. 3. 2020. <https://www.dictionary.com/browse/adventurism>.
- Gonsalves, Simon. »The Italian Army in the Second World War: A Historiographical Analysis« *The Great Lakes Journal of Undergraduate History* 5, št. 1 (2017): 8, 9. Pridobljeno 10. 2. 2020. <https://scholar.uwindsor.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1054&context=gljuh>.
- Gooch, John. *Mussolini's War: Fascist Italy from Triumph to Collapse, 1935–1943*. London: Penguin books, 2020.
- Higham, Robin. *Diary of Disaster – British Aid to Greece 1940–1941*. Kentucky: Kentucky University, 1986.
- Hill, Fiona. »Russian adventurism and the U.S. long game.« *The Brookings Institution*, 3. 3. 2016. Pridobljeno 21. 4. 2020. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2016/03/03/russian-adventurism-and-the-u-s-long-game/>.
- Hill, Ginny. *Yemen Endures: Civil War, Saudi Adventurism and the Future of Arabia*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- History. »The Pact of Steel is signed; the Axis is formed.« Pridobljeno 15. 2. 2020. <https://www.history.com/this-day-in-history/the-pact-of-steel-is-signed-the-axis-is-formed>.
- *HistoryNet.com*. »Italy Invades Greece, 1940.« Pridobljeno 12. 1. 2020. <https://www.history.com/this-day-in-history/italy-invades-greece>.
- *Italian Navy at War*. Pridobljeno 19. 5. 2020. <https://www.naval-history.net/WW2CampaignsItalianNavy.htm>.
- Kallis, Aristotle. *Fascist Ideology, Territory and Expansionism in Italy and Germany 1922–1945*. London: Routledge, 2000.
- Kershaw, Ian. *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941*. London: Allen Lane, 2007.
- Knox, MacGregor. *Mussolini Unleashed 1939–1941: Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- La Stampa. »Il generale coraggioso che avvertì Mussolini« Pridobljeno 12. 2. 2020. <https://www.lastampa.it/cultura/2017/06/02/news/il-generale-coraggioso-che-avverti-mussolini-1.34576857>.
- Lepre, Aurelio. *Le illusioni, la paura, la rabbia: il fronte interno italiano 1940–1943*. Napoli: Edizioni scientifiche Italiane, 1989.
- Livejournal. »Rumynskaja noša. Samyj bespoleznyj sojuznik Rossii v pervoj mirovoj vojne.« Pridobljeno 9. 2. 2020. <https://www.livejournal.com/media/680308.html>.
- Malakasis, John Thomas. »The Significance of the Greek Resistance Against Axis in World War II.« Magistrska naloga, University of Kansas, 1966. <https://krex.k-state.edu/dspace/bitstream/handle/2097/26102/LD2668T41966M236.pdf?sequence=1>
- *Mussolini l'attacco alla Grecia*. Pridobljeno 5. 1. 2020. <http://www.storiologia.it/mussolini/grecia.htm>.
- Neville, Peter. *Mussolini (second edition)*. London: Routledge Historical Biographies, 2015.
- O'Herlihy, Darragh. »A Slippery Road: Mussolini's Disastrous Invasion of Greece.« *War History Online*, 13. 3. 2019. Pridobljeno 10. 3. 2020. <https://www.warhistoryonline.com/instant-articles/invasion-of-greece.html>.
- Osborn, John W. »Greek Tragedy.« *The Quarterly Journal of Military History* 21, št. 4 (2009): 76–87.
- Papagos, Alexandre. *Grčka u ratu 1940-1941*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1954.
- Roatta, Mario. *Otto milioni di baionette – L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944*. Pridobljeno 12. 6. 2020. <http://www.znaci.net/00003/482.pdf>.
- Rochat, Giorgio. *Le guerre italiane 1935-1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta*. Torino: Giulio Einaudi, 2005.
- Rodogno, Davide. *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940–1943)*. Torino: Bollati Boringhieri, 2003.
- Showalter, Dennis. »Book Review.« *Recenzija Mussolini and His Generals, 1922–1940*, avt. John Gooch. *World War II Magazine* 22, št. 9 (2008): 67–69.
- *Sovetskaia voennaja enciklopedija* (3. zvezek). Moskva: Voennizdat, 1977.
- Sullivan, Michael J. *American Adventurism Abroad: Invasions, Interventions, and Regime Changes Since World War II*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.

- Tsirpanlis, Zacharias N. »The Italian View of the 1940–41 War. Comparisons and Problems.« *Balkan Studies* 23, št. 1 (1982): 27–79.
- Tsirpanlis, Zacharias N. »The Morale of the Greek and Italian Soldiers in the 1949-41 War.« *Balkan Studies* 33, št. 1, (1992): 111–41.
- *Vojna enciklopedija (Drugo izdanje)*. Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1974.
- Warfare History Network. »Benito Mussolini's failed Greco-Italian War.« Pridobljeno 15. 1. 2020. <https://warfarehistorynetwork.com/2017/07/20/benito-mussolinis-failed-greco-italian-war/>.
- *Warfare History Network*. »Italy Tried to Invade Greece in World War II. It Was a Disaster.« Pridobljeno 13. 2. 2020. <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/italy-tried-invade-greece-world-war-ii-it-was-disaster-21699>.
- Zakharov, S. E. *Istoriia voennogo iskusstva*. Moskva: Voenizdat, 1969.

Anton Žabkar in Marjan Malešič

MILITARY ADVENTURISM: KINGDOM OF ITALY'S ATTACK AGAINST THE KINGDOM OF GREECE IN 1940

SUMMARY

The article draws attention to the phenomenon of military adventurism. It integrates the following social scientific methods: analysing the selected scientific works and documents, historical websites, and encyclopaedic materials; analysing the military operations and data; and selecting and comparing the collected written materials.

The analysis reveals certain fatal mistakes committed by the Italian political leadership, leading to military and political-diplomatic adventure. The most crucial of these included the simultaneous engagement of the limited Italian military forces on several battlefields (France, Albania, North Africa, and Greece); the Italian arrogance towards Germany, its key ally; Italy's overestimation of its forces' capabilities and its underestimation of the enemy: and Italy's disregard for the season (autumn and the coming winter), terrain (the mountainous area of Epirus), and weather (rain, snow, and extremely low temperatures) at the time of its attack against Greece.

Having analysed the situation while planning the military operation, the Italian Armed Forces command cautioned Benito Mussolini that a part of the armed forces was not ready to attack. The commanders told him that more forces were needed, that the timing for the attack was inappropriate, and that the enemy forces, together with the population, would be highly motivated to defend the territorial integrity and sovereignty of their state.

Mussolini and his closest associates ignored the warnings of experienced military commanders, which resulted in a disgraceful defeat of the Italian forces and a heavy toll on human lives and technics. This greatly undermined the self-confidence of Italy and influenced the course of the Second World War in the Mediterranean and the Balkans, as well as resulted in broader strategic implications.

Dunja Dobaja*

Bil/-a sem ukradeni otrok, bil/-a sem pozabljeni otrok**

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na dve skupini oseb v Sloveniji, ki sta jih dve različni ideologiji nasilno ločili od staršev in jima ukradli otroštvo. Prva skupina je žrtev nemškega okupatorja, druga žrtev povojnih obračunavanj zmagovalca. Prispevek osvetli posledice tega nasilnega dejanja in življenje otrok po ločitvi, hkrati pa predstavi njihova prizadevanja za ureditev pravnega statusa in v okviru tega odstira posamezne zgodbe/spomine odraslih ukradenih in pozabljenih otrok. Njihov pravni status je uredila šele samostojna država Slovenija.

Ključne besede: ukradeni otroci, okupacija, Odbor ukradenih otrok, pozabljeni otroci, Teharje

ABSTRACT

I WAS A STOLEN CHILD, I WAS A FORGOTTEN CHILD

The following article focuses on two groups of people in Slovenia who were forcibly separated from their parents and had their childhood stolen from them by two different ideologies. The first group consists of the victims of the German occupiers, while the second one involves the post-war retaliation of the victorious side. The contribution at hand sheds light on the consequences of these acts of violence and the lives of the children affected by them after the separation from their parents while presenting their efforts to regulate their legal status. In this context, it reveals the individual stories/memories of stolen and forgotten children. Their legal status was finally regulated in the independent state of Slovenia.

Keywords: stolen children, occupation, Committee for Stolen Children, forgotten children, Teharje

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; dunja.dobaja@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Gospodarska in socialna zgodovina*, ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Uvod

Izraz »ukradeni otroci« je prvi uporabil Stane Terčak v svoji knjigi z istim naslovom.¹ To so bili otroci, mlajši od osemnajst let, borcev in aktivistov narodnoosvobodilne borbe (NOB) na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem v letih 1941 in 1942, ki so jih nacisti avgusta 1942 odvzeli staršem. Otroke so odpeljali v taborišča v Nemčiji na prevzgojo in prisilno delo. Ločevanje otrok od njihove matične družine je potekalo v skladu z navodili šefa nemške policije Heinricha Himmlerja z dne 25. junija 1942.² Navodila so bila del povelja za izvedbo akcij proti partizanom in njihovim podpornikom na Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem. Starši so bili predvideni za uničenje: matere so bile poslone v uničevalno taborišče Auschwitz, očete pa so večinoma postrelili kot talce ali pa prav tako poslali v uničevalno taborišče. V dveh avgustovskih akcijah so nacisti nasilno odvzeli približno 600 otrok, mlajših od osemnajst let. Po rasnem pregledu so jih poslali v predhodno taborišče Frohnleiten pri Gradcu.³ Najmlajše so poslali v domove organizacije Lebensborn, katere osnovni namen – poleg vodenja ustanov za prevzgojo »rasno čistih otrok« drugih narodnosti – je bila tudi skrb za čistost arijske rase in pospeševanje rojstva nemških otrok. Pravo identiteto ukradenih dojenčkov so vseskozi skrbno varovali, zato se je za mnogimi izgubila sled. Starejši otroci so bili poslani v posebna taborišča za prevzgojo. V taboriščne kartoteke so bili otroci vpisani kot »Elternlos«, otroci brez staršev.⁴

Tisti ukradeni otroci, ki so se po vojni vrnili v Jugoslavijo, so s seboj prinesli svoje zgodbe, čustvene rane in zdravstvene težave zaradi prestanega trpljenja v otroških taboriščih. Vrnili so se na porušene domove, takoj poprijeli za delo in dali svoj prispevek družbi. Tisti, ki so po starših podedovali kmetijo, so morali namreč že prvo leto po vojni prispevati t. i. obvezno oddajo.⁵ Država je na različne načine sicer poskušala blažiti njihovo nadaljnjo pot, vendar je sredstev primanjkovalo in so se večinoma morali zanesti le nase. Vse to pa je postalo tudi del (ne)reševanja njihovega statusa. Vsi poskusi izenačitve njihovega statusa s statusom borcev NOB pred 9. septembrom 1943 glede socialno-zdravstvenih pravic so bili neuspešni.⁶ Na začetku sedemdesetih let so nekdanji ukradeni otroci začeli pravni boj za priznanje omenjenega statusa in razkrivali svoje boleče izkušnje iz otroštva. Njihov pravni status je uredila šele samostojna država Slovenija.

Živi so tudi spomini »pozabljenih otrok – žrtev vojnih in povojnih pobojev«,⁷ za katere je širša javnost izvedela šele po osamosvojitvi Slovenije. To so bili do štirinajst

1 Stane Terčak, *Ukradeni otroci* (Ljubljana: Zavod Borec v Ljubljani, 1973), 5.

2 »Himmlerjev odlok«, v: *Taboriščniki ukradeni otroci: 60-letnica nacističnega genocida*, ur. Janez Žmavc (Celje: Društvo taboriščnikov ukradenih otrok Slovenije, 2002), 12, 13. Več o ločevanju otrok od njihovih matičnih družin na Gorenjskem, kjer je bila situacija drugačna kot na Spodnjem Štajerskem, gl. Dunja Dobaja in Vladimir Prebilič, »Ukradeni otroci in na silo odpeljani otroci«, *Studia Historica Slovenica* 16 (2016): 499–525.

3 Ibidem, 502.

4 Ibid.

5 Janko Kostnapfel, »Pretrsljivi kriki mater«, v: *Taboriščniki ukradeni otroci: 60-letnica nacističnega genocida*, ur. Janez Žmavc (Celje: Društvo taboriščnikov ukradenih otrok Slovenije, 2002), 51.

6 Dobaja in Prebilič, »Ukradeni otroci«, 524.

7 Uporabljam termin iz vira (op. avtorice). SI ZAC/0981, SIG. 9, Dopisi civilne družbe Celje Državnemu zboru RS v zvezi z reševanjem zahtev Teharskih otrok, Zahteve pozabljenih otrok – žrtev vojnih in povojnih pobojev, 26. 4. 1994.

let stari otroci, katerih starši so bili zaprti in pobiti v taboriščih Teharje, Strnišče in drugod po Sloveniji, ki so jih poslali v različne (pre)vzgojne domove.⁸ Tem otrokom so bili v mnogih primerih prikrojena imena, priimki in rojstni podatki. Njihove življenjske usode so različne. Nekatere so kasneje posvojili sorodniki ali tuje družine, nekateri pa sploh ne vedo svojega izvora.⁹ Redkim srečnejšem je ostal eden od staršev. Takšne družine so bile brez socialnih in drugih pravic.¹⁰

Leta 1993 se je na pobudo Civilne družbe Celje prvič zbrala skupina oseb, katerih starše so od 10. maja 1945 dalje izvensodno usmrtili pripadniki oboroženih sil nekdanje Jugoslavije na Teharjih in drugod po Sloveniji.¹¹ Od države so pričakovali oddolžitve za prestane krivice in ureditev svojega pravnega statusa.

Posledice nasilne ločitve od staršev in življenje otrok po ločitvi

Zaradi hudih vojnih preizkušenj so mnogi otroci, in seveda tudi odrasli, ostali travmatizirani. Takoj po vojni o svojih travmah niso govorili in tudi niso bili deležni psiholoških obravnav, ki bi jim pomagale predelati vojne izkušnje. O otrocih današnjih vojn beremo v časopisih, na televiziji prikazujejo uničena otroška življenja. Seznanjeni smo s travmatskimi posledicami vojne, ki so lahko prisotne skozi vse življenje. Tako so otroci današnjih vojn prisotni v naši zavesti, otroci preteklih vojn pa skoraj ne. Ti preprosto niso prodrli v zavedanje družbe, ki je po drugi svetovni vojni zgolj zavzdihnila in rekla sama sebi, »[m]i smo še enkrat dobro prišli skozi, ter potem zavihala rokave, da bi počistila vojne ruševine.«¹² Po drugi svetovni vojni je bilo veliko dejanskih ruševin, ki jih je bilo treba pospraviti, tako da za duševne bolečine tedanje mlade generacije ni bilo občutka in tudi ne potrebe, da bi se vanje poglobljali. Po koncu druge svetovne vojne pri velikem delu vojnih otrok ni bilo mogoče zaznati, kakšno breme jim je bilo naloženo pri vstopu v življenje. Ko so odrasli, so se posvetili svojim poklicem, po večini so bili zanesljivi, delavni in v nemajhni meri uspešni. Z odhodom v pokoj so ti travmatizirani ljudje dobili čas za razmišljanje in rekapitulacijo mladostnih dogodkov. Zdravniki, psihologi, psihoanalitiki, zgodovinarji in sociologi so postopoma spoznavali, da ta tiha generacija, ki o sebi ni skoraj nikoli govorila, prenaša breme, ki ji ga ni nihče odvezal in za katero se ni nihče zanimal.¹³

8 SI ZAC/0981, SIG. 8, Dopisi poslanskemu klubu SLS in komisiji za proučitev povojnih izvensodnih pobojev pri DZ RS, Janez Črnej, 12. 10. 1994. Navajam tērmin (pre)vzgojni domovi, saj sem med raziskovalnim delom prišla do zaključka, da je v teh domovih potekal tudi prevzgojni proces, ne le vzgojni (op. avtorice).

9 SI ZAC/0981, SIG. 8, Dopisi poslanskemu klubu SLS in komisiji za proučitev povojnih izvensodnih pobojev pri DZ RS, Janez Črnej, 12. 10. 1994.

10 Ibid.

11 SI ZAC/0981, SIG. 7, Zabeležka pogovora med predstavniki države in predstavniki Civilne družbe Celje z dne 23. 11. 1994.

12 Ivan Ott, *Otroci, žrtve vojne: trpljenje otrok v Jugoslaviji od 1942 do 1948* (Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2009), 19.

13 Ibid., 20, 21.

Ukradeni otroci so ena izmed skupin vojnih otrok, pozabljeni otroci pa so žrtve povojnih obračunavanj zmagovalca in, lahko bi rekli, žrtve posrednega vpliva vojne. Nemško združenje »Kriegskinder e.V.«¹⁴ pojem vojni otrok formulira takole: »To so tisti otroci, ki zaradi posrednega ali neposrednega vpliva vojne trajno trpijo psihične in fizične posledice. Takšne vojne travme pogosto leta dolgo niso v polju zavesti, vendar so delujoče in povzročajo zapletene duševne in psihosomatske bolezenske slike. Življenjska pot tako prizadetega človeka je zaznamovana in ostane pod vplivom vojnih doživetij, ki se lahko prenesejo na naslednjo generacijo in še naprej.«¹⁵ Uporabila bi misel strokovnjakinje za duševno zdravje otrok, dr. Anice Mikuš Kos, da je otrokovo okrevanje od vojnih izkušenj odvisno od okoliščin, v katerih živi med vojno. Izredno pomembne pa so tudi življenjske okoliščine po končani vojni. Če po končani vojni živi v varnem in ugodnem okolju, je verjetnost okrevanja mnogo večja.¹⁶

Sodobni strokovnjaki, ki se ukvarjajo z razvojem otrok, opozarjajo na ključne trenutke v posameznih fazah otrokovega razvoja. Prvo leto otrokovega življenja je posebno občutljivo, saj se v tem obdobju na podlagi ponavljajočih se interakcij razvije navezanost na primarno figuro navezanosti, kar vpliva na posameznikove kasnejše zveze z drugimi ljudmi. Od najzgodnejših izkušenj je odvisno, katere izkušnje posameznik kasneje išče oziroma katerih se izogiba in kako izkušnje zaznava in si jih razlaga, od najzgodnejših zvez z materjo pa je odvisno tudi to, kako bo posameznik sprejemal sebe in kaj bo od sebe pričakoval.¹⁷

Najmlajši ukradeni in pozabljeni otroci so bili še dojenčki. Njihov normalni razvoj je bil grobo prekinjen. V otroških vojnih in povojnih taboriščih so starejši otroci prevzeli skrb za mlajše, čeprav so bili še sami otroci in potrebni starševske ljubezni. Petnajstletna A. B. je bila leta 1942 poslana v taborišče Seligenporten. Skrbeti je morala za devet otrok, starih od sedem mesecev do treh let. Otroci so bili polni uši in hrast. Mnogi niso komunicirali, čeprav so doma že govorili. Mnogi so močili posteljo. Nemci so jim rekli »Betnasserji« (močilniki).¹⁸ Ivan Doberšek je po ločitvi od mame skupaj s starejšimi brati skrbel za najmlajšega brata, starega štiri leta. Spominja se, da so poskušali bratu olajšati bivanje v otroškem taborišču, a niso imeli s čim. Najmlajši brat se je po osvoboditvi vrnil iz taborišča »zelo podivjan, nismo ga mogli krotiti, bil je bolan, in to dolgo.«¹⁹

Do maja 1943 so bili ukradeni otroci razporejeni po taboriščih po abecedi, zato so bratje in sestre ostajali skupaj, le dojenčke so večinoma že v zbirnem taborišču Frohnleiten ločili in jih v košarah odpeljali v Leipzig, v Sonnenwiese, torej v dom

14 Združenje je bilo registrirano leta 2003 v nemškem mestu Kiel. Ukvarja se z raziskovanjem problematike po vojni travmatiziranih otrok. Več o tem v Ott, *Otroci, žrtve vojne*, 21, 22.

15 Ibid.

16 Anica Mikuš Kos, »Otrok lahko razume,« pridobljeno 15. 1. 2019, <https://www.24ur.com/servisi/klepetalnice/anica-mikus-kos-otrok-lahko-razume-kaj-je-vojna.html>.

17 Zlatka Cugmas, *Bodi z menoj, mami: razvoj otrokove navezanosti* (Ljubljana: Produktivnost, Center za psihodiagnostična sredstva, 1998), 126.

18 Kostnapfel, »Pretresljivi kriki mater,« 49.

19 Alenka Kraigher-Gregorc, *Ukradeni otroci*. Radijska oddaja dne 27. 11. 1979, 7 (podatke mi je posredoval dr. Jože Dežman, za kar se mu zahvaljujem).

programa Lebensborn.²⁰ Ingrid von Oelhafen, s pravim imenom Erika Matko, je bila kot ukradeni otrok poslana v dom Sonnenwiese v Kohren-Sahlisu. Na poti iskanja svoje identitete v zrelejših letih je obiskala še živečo takratno uslužbenko Lebensborna Anneliese Beck. Pogovor z njo ji je pomagal zapolniti eno zadnjih vrzeli na njeni poti iskanja lastne identitete.²¹ Ingrid von Oelhafen se je kot Erika Matko rodila v Rogaški Slatini. Posvojila jo je premožna nemška družina. Na vprašanje novinarke, kdo je Ingrid oziroma Erika, je odgovorila: »Erika Matko je bila otrok Lebensborna, ukradena iz Jugoslavije, ki je izginil v norosti programa Lebensborn. Ingrid von Oelhafen je Nemka, fizioterapevtka, ki je prinesla olajšanje generacijam otrok. Ingrid je Nemka, Erika je iz Jugoslavije. Obe sta jaz.«²² Ingrid oziroma Erika je na poti iskanja lastne identitete razmišljala o tem, kako so dogodki v otroštvu vplivali na njeno nadaljnje življenje. Odsotnost starševske ljubezni (krušni starši so imeli do nje hladen odnos) je vplival na njene značajske značilnosti, kot so zadržanost, pomanjkanje samozavesti in želja pomagati drugim, predvsem otrokom. Hkrati pa jo je njena pot iskanja lastne identitete pripeljala do spoznanja, da so njeno osebnost oblikovale tudi lastne odločitve. Identiteta mora torej vsebovati tudi element svobodne volje. Ingrid oziroma Erika se je odločila posvetiti svoje življenje delu z invalidnimi otroki, odločila se je, da se ne bo poročila in si ustvarila družine. Kot zapiše: »To so moje odločitve – ne neizogibni rezultati programa Lebensborn.«²³

Tisti ukradeni otroci, ki so bili od maja 1943 po letih razporejeni po otroških taboriščih, se spominjajo, da so bila vsakemu otroškemu taborišču dodeljena dekleta, starejša od štirinajst let. Delala so v kuhinji, čistila, pomivala, šivala in skrbela za mlajše otroke.²⁴ Sicer pa so bili mladostniki, starejši od štirinajst let, razporejeni v taborišču Seligenporten, uporabljali so jih za delovno silo. Delali so na kmetijah, v tovarni vojaške opreme, krpali so perilo in nahrbtnike. Delali so ves dan in zvečer dobili skromno večerjo. Za vsak prekršek so bili strogo kaznovani. Spomladi 1944 so jih premestili v taborišče Neumarkt. Bili so v barakah, polnih sten. Na delo so hodili v tovarno razstreliva, zaradi česar so bili v stalni nevarnosti, v nevarnosti pa so bili tudi zaradi bombnih napadov in bližajoče se fronte. Fantje so morali po mestu čistiti ruševine po napadih ameriških letal.

Žalost zaradi izgube staršev je trajala nekaj mesecev, nato je sledilo stanje otopelosti. Čustva so bila zatrta. Zvonka Weinberger je bila stara sedemnajst let, ko so jo ločili od staršev in poslali v taborišče Kastl.²⁵ Tudi ona pripoveduje o otopelosti. Ko se je po osvoboditvi vrnila v domovino, ni znala jokati. Stanje otopelosti se je preneslo tudi v kasnejša leta, ko je bila že poročena. Na vprašanje moža, ali sploh zna jokati, je

20 Stanislava Završnik, *Preveč je bilo solza: napisane usode »ukradenih otrok« iz časa okupacije naše domovine v letih 1941–1945* (Kamnik: samozaložba, 1998), 50.

21 Ingrid von Oelhafen in Tim Tate, *Hitlerjevi pozabljeni otroci: moje življenje v Lebensbornu* (Ljubljana: Modrijan, 2016), 204, 205.

22 Špela Kuralt, »Ingrid je Nemka, Erika iz Jugoslavije. Obe sta jaz,« pridobljeno 31. 12. 2018, <https://www.delo.si/kultura/knjiga/ingrid-je-nemka-erika-iz-jugoslavije-obe-sta-jaz.html>.

23 Oelhafen in Tate, *Hitlerjevi pozabljeni otroci*, 203, 204.

24 Završnik, *Preveč je bilo solza*, 50, 51.

25 Kraigher-Gregorč, *Ukradeni otroci*, 11.

odgovorila: »Ne, nisem se znala jokati, toliko smo mi pretočili solz v taborišču. In kdor tega ni doživel, si tega ne more predstavljati.«²⁶

Ko so se otroci po osvoboditvi vračali v domovino, vedoč, da staršev ni več, se je »vsak zaprl kot školjka v svoje razmišljanje ... Vsak zase se je znašel pred novim vprašanjem, kako zdaj naprej. Te dileme, ki so nastale pri posameznikih, so bile precej hude.«²⁷

Konec vojne pa je prinesel novo nasilno ločevanje otrok od staršev, ki so bili zaprti v taboriščih Teharje, Strnišče ali drugod po Sloveniji in jih je nova oblast imela za nasprotnike. Mestni ljudski odbor Celje, socialnozdravstveni odsek, je v svojem poročilu iz leta 1946 o stanju mladinskega skrbstva opozoril tudi na »veliko število« otrok, katerih starši so »zbežali pred našo vojsko ali bili od naših oblasti internirani.«²⁸ Do meseca maja 1946 je omenjeni odsek oskrboval dom pri Petričku za otroke, mlajše od šestega leta starosti, in dom na tedanji Ljubljanski cesti (Štigerjeva vila) v Celju za šolsko mladino. V obeh domovih je bilo od 60 do 90 otrok.²⁹ Omenjena navedba socialnozdravstvenega odseka o preskrbi doma pri Petričku do maja 1946 postane nerazumljiva, saj Ivan Ott navaja, da so otroci jeseni 1945 zapustili posestvo Petriček in se preselili, ker pozimi na posestvu ni bilo ustreznih razmer za življenje.³⁰ Ločili so dečke in deklice. Okrog dvajset dečkov, med njimi tudi Ivan Ott, je dobilo novo bivališče na omenjeni Ljubljanski cesti v Celju, kjer je bilo že prej deset otrok, starih od osem do deset let. Deklice so bile nameščene drugje. Prav tako so bili s Petrička že predhodno odpeljani dojenčki in mali otroci.³¹ Sirote iz otroškega taborišča Petriček so novembra 1945 razselili po raznih otroških domovih v Sloveniji, tako denimo v Mladinski dom Miha Pintar na Dobrni pri Celju, v Mladinski dom na Polzeli, v Kajuhov dom v Celju, v Laško, največ starejših otrok pa so namestili v omenjeno Štigerjevo vilo v Celju.³²

Glede na povedano sklepam, da so pri Petričku ostali predšolski otroci. V poročilu mladinskega referenta za obdobje 1945–1946 je za Dečje zavetišče v Liscah, torej Petriček, navedeno, da ima v oskrbi 37 otrok do drugega leta starosti.³³ Njihovo zdravstveno stanje je bilo zadovoljivo, nekaj časa so bile sicer razširjene garje, ki pa so jih zatrli. Pojavili so se tudi primeri ošpic, a so jih s pravočasnim zdravljenjem prav tako zatrli.³⁴ Šolski otroci so bili očitno nameščeni v različne domove. Mladinski dom na Ljubljanski cesti v Celju, v Štigerjevi vili, je v obdobju 1945–1946 oskrboval 74 otrok

26 Ibid.

27 Ibid, 14.

28 SI ZAC/0197, a. š. 137, MLO Celje – socialno-zdravstveni odsek, 1946, SIG.: 1043, Problematika socialnega skrbstva in zdravstva, Mladinsko skrbstvo.

29 SI ZAC/0197, a. š. 137, MLO Celje, 1946, SIG.: 1042, Poročilo socialno-zdravstvenega odseka, Poročilo o delovanju socialno-zdravstvenega odseka od 22. 8. do 31. 12. 1946.

30 Ivan Ott, *Otroci s Petrička: ukradeno otroštvo* (Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2008), 330, 331.

31 Ibid, 331, 334–38.

32 Ott, *Otroci, žrtve vojne*, 256–57. Ott navaja podatek, da je bilo na Petričku okoli 80 otrok.

33 SI ZAC/0197, a. š. 137, MLO Celje – soc. zdravstveni odsek, 1945–1946, SIG.: 1045, Poročila, Poročilo mladinskega referenta (dokument ni točno datiran, op. avtorice). Območje današnjega Petrička se je pred prvo svetovno vojno imenovalo Freienberg, navadno v povezavi z Laisberg (Lisce). Kasneje se je uveljavilo ime družine, ki ga je imela v lasti, Petritschek, poslovenjeno Petriček. V: Eva Ratajc, *Od trpljenja do kamenja – zgodba o Petričku* (Celje: Mestna občina Celje, Mladi za Celje, 2018), 33.

34 Ibid.

med sedmim in sedemnajstim letom.³⁵ Od tega je bilo v domu 39 bosanskih partizanskih sirot, ostali otroci so bili po večini žrtve okupatorja, ki so se vrnil iz koncentracijskih taborišč, »nekaj je pa tudi otrok fašističnih pripadnikov«. ³⁶ Poročilo z dne 20. julija 1946 navaja podatek, da se je število otrok v mladinskem domu na Ljubljanski cesti znižalo s 70 na 31 zaradi odhoda bosanskih sirot.³⁷ V domu je ostalo 25 dečkov in šest deklic. To so bili, upoštevajoč vir, otroci, katerih starši so umrli v nemških taboriščih, bili ustreljeni kot talci, »nekaj pa tudi takih, ki se starši nahajajo sedaj v zaporu«. ³⁸ Okrožni ljudski odbor je konec julija 1946 obvestil Okrajni ljudski odbor Celje - mesto o prenehanju delovanja mladinskega doma v vili Štiger na Ljubljanski cesti s 5. avgustom 1946 in premestitvi otrok v Okrožni mladinski dom na Polzeli.³⁹ Konec julija 1946 je bilo v domu na Ljubljanski cesti 35 slovenskih sirot, in sicer 25 dečkov in deset deklic.⁴⁰

Navedeni arhivski viri govorijo o le »nekaj« otrocih v omenjenem domu, katerih starše je komunistični režim smatral za svoje nasprotnike in jih ločil od njih. Ivan Ott navaja, da je bilo 25 dečkov in deset deklic žrtev partizanskega terorja.⁴¹

Kakorkoli, žrtve dveh ideologij so bivale skupaj. Ko je Ivan Ott junija 1946 zapuščal mladinski dom v Štigerjevi vili, so bili ob njem tudi, kot zapiše, »partizančki«, ki so postali zanj »samo otroci brez staršev, sirote, izgubljene v času in prostoru. Prav toliko mi jih je bilo žal kot Teharčanov. Prvič sem dojel, da med njimi ni razlike in da so vsaj v nečem imeli prav tisti, ki so nas prevzgjajali: bili smo otroci, žrtve vojne«. ⁴²

Okrožni odbor OF (Osvobodilna fronta) Maribor, oddelek za socialno politiko, je 6. septembra 1945 prevzel otroško bazo v gradu Ormož s 500 otroki iz taborišča Strnišče.⁴³ Stanje je bilo, kot navaja vir, »obupno«. Grad je bil prenapolnjen, 135 otrok je bilo bolnih.⁴⁴ Omenjeni oddelek sprva ni razpolagal z zadostnimi finančnimi sredstvi, zato je bilo njegovo delo oteženo. »S požrtvovalnim delom« tamkajšnjih uslužbencev, zdravniške pomoči in pošiljk Rdečega križa se je stanje po nekaj dneh izboljšalo.⁴⁵ Težko bolne otroke so poslali v bolnišnico na Ptuj in v Ormož, otroke, ki pa so bili potrebni okrevanja (160 otrok), so poslali, po predhodnem zdravniškem pregledu, na grad Turnišče.⁴⁶ Starejši dečki so morali čistiti ruševine v mestu, starejše deklice pa pomagati na družbenem posestvu.⁴⁷

35 Ibid.

36 Ibid.

37 SI ZAC/0197, a. š. 137, MLO Celje, Pov. za soc. skrbstvo, 1946, SIG.: 1050, Poročila mladinskega skrbstva, Poročilo, 20. 7. 1946. Število slovenskih sirot se je v vmesnem času znižalo. Morda je vzrok temu zmanjšanju odhod posameznih otrok iz doma zaradi posvojitve ali pa so jih v skrb prevzeli sorodniki (op. avtorice).

38 Ibid.

39 SI ZAC/0197, a. š. 137, OLO Celje – okolica, Socialno skrbstvo 1946, SIG: 1051, Mladinski dom na Ljubljanski cesti, likvidacija, dokument št. 2830-VI/1-1946, 31. 7. 1946.

40 Ibid.

41 Ott, *Otroci, žrtve vojne*, 257.

42 Ott, *Otroci s Petrička*, 404.

43 SI AS 228, t. e. 1, a. e. 1/II/13, Okrožni odbor OF Maribor, Oddelek za socialno skrbstvo, Poročilo o delu oddelka za čas od 26. 9. do 28. 10. 1945, Maribor, 28. 10. 1945.

44 Ibid.

45 Ibid.

46 Ibid.

47 Rajko Topolovec, *Ormoški Petriček* (Ptuj: samozaložba, 2012), 89.

27. septembra 1945 je bila otroška baza v Ormožu razpuščena, prav tako tudi okrevališče v gradu Turnišče. Kljub temu je v Turnišču ostalo še enajst otrok, predvsem dojenčkov, saj zanje v tistem trenutku še niso našli primerne namestitve.⁴⁸ Starejše otroke so prevzeli v skrb sorodniki ali znanci, vendar so morali najprej izposlovati odpustnico v taborišču Strnišče pri komandi taborišča.⁴⁹ Nekateri otroci so imeli celo to srečo, da so starši preživeli taborišče. Tisti, ki so ostali brez obeh staršev, so bili vključeni v sistem (pre)vzgojnih domov.

Ločevanje otrok od staršev, ki so bili ubiti v povojnih pobojih, je bil splošen slovenski problem. Poleti 1945 še ni bilo doma za otroke »pobeglih belogardistov«, zato so jih namestili skupaj z drugimi sirotami, a se je, po poročilu vodstva Prehodnega dečjega doma pri uršulinkah, skupno bivanje pokazalo kot negativno, »ker otrok ni mogoče ukrotiti, da ne bi takih tovarišev zasramovali, pljuvali vanje in metali vanje kamenja«. ⁵⁰ Oddelek za socialno skrbstvo Mestnega odbora OF, Okrožno mesto Ljubljana, je zato Narodni vladi Slovenije, Ministrstvu za socialno politiko, predlagalo, naj se dečki začasno namestijo v zavod na Selu, deklice pa v dom za moralno ogrožena dekleta, ki naj se čim prej ustanovi.⁵¹ Deško vzgajališče na Selu pri Ljubljani je delovalo že v obdobju med obema vojnama in je bilo namenjeno vzgojno težavnejšim dečkom. Prvotno bivanje otrok »državnih sovražnikov« v omenjenih domovih priča o miselni usmeritvi povojnega sistema, ki je vsak drugačen koncept razmišljanja smatral za vzgojno in moralno odklonilnega.

Omenjeni otroci so bili postopoma vključeni v različne (pre)vzgojne domove po Sloveniji. Ministrstvo za prosveto LRS (Ljudske republike Slovenije) je novembra 1947 Ministrstvu za socialno skrbstvo posredovalo podatke o številu sirot v vzgojnih domovih v oktobru 1947, med njimi tudi sirot »umrlih ali pobeglih belogardistov«. ⁵² V vseh vzgojnih domovih je bilo takšnih sirot 430.⁵³ Drugih sirot, to je otrok padlih borcev NOV, otrok, katerih starši so bili žrtve okupatorja, in otrok, katerih starši so umrli naravne smrti, je bilo 2063.⁵⁴

Ločevanje otrok od staršev, »nasprotnikov« obstoječega režima, so po koncu vojne izvajali zmagovalci. V romanu *Otroci s Petrička – ukradeno otroštvo*⁵⁵ je opisan pretresljiv prizor ločevanja otrok od mater v taborišču Teharje: »Partizani planejo na matere in pričnejo brutalno vleči kričeče otroke. Nosili so jih enega ali dva pod roko, odvisno od starosti, in jih potiskali v avtobus. Otroci so se upirali, vreščali, klicali

48 SI AS 228, t. e. 1, a. e. 1/II/13, Okrožni odbor OF Maribor, Oddelek za socialno skrbstvo, Poročilo o delu oddelka za čas od 26. 9. do 28. 10. 1945, Maribor, 28. 10. 1945.

49 Topolovec, *Ormoški Petriček*, 37.

50 SI AS 228, t. e. 1, a. e. 1/II/11, Poročila in zapisniki Odseka za socialno skrbstvo Okrožnega odbora OF za Ljubljansko okrožje, Poročilo o zavodnem skrbstvu, Mestni odbor OF, Okrožno mesto Ljubljana, Odsek za soc. skrbstvo, Poročilo odseka, 19. 7. 1945.

51 Ibid.

52 SI AS 228, t. e. 3, a. e. 3/IV/32, Vojne sirote, Ljudska Republika Slovenija, Ministrstvo za prosveto, Sirote v vzgojnih domovih MP, 14. 11. 1947. Med raziskovalnim delom nisem zasledila omenjenih številnih podatkov za leto 1946, zato navajam te podatke za stanje v oktobru 1947 (op. avtorice).

53 Ibid.

54 Ibid.

55 Ott, *Otroci s Petrička*, 216–20.

na pomoč in iskali zavetje ... Matere so se borile z ugrabitelji in poskušale obdržati otroke. Trpele so surove udarce partizanov«. ⁵⁶

Nič manj brutalen ni bil sprva režim v otroškem taborišču Petriček, kjer je voditeljica taborišča otrokom jasno povedala, naj pozabijo preteklost in ljudi, ki so povezani z njo. Iz njih naj bi naredili dobre državljane nove socialistične družbe in jim iz glav izbili sovražne misli. ⁵⁷ Tako kot so v nemških otroških taboriščih starejši otroci skrbeli za mlajše, je bilo tudi na Petričku, saj jim je bilo že prvi dan jasno povedano: »Za svoje mlade pankrte boste skrbeli sami«. ⁵⁸

Albina Podkoritnik, rojena Rajer, je kot štirinajstletno dekle skrbela za dojenčke. Ti so se pogosto menjali, ⁵⁹ verjetno so bili posvojeni ali odpeljani v drug dom. ⁶⁰ Inge Matela pripoveduje, da so bili otroci do treh let odpeljani v Kodelijevo vilo, tako tudi njen devetmesečni bratec. ⁶¹ Nekateri otroci so bili dejansko posvojeni. Helena Osterman, rojena leta 1942, je bila posvojena septembra 1949 s privoljenjem svoje skrbnice, upravnice Mladinskega doma Vere Šlandrove na Polzeli. S posvojitvijo je seveda dobila nov priimek ⁶² in možnost za materialno ugodnejše življenje, saj sta se posvojitelja zavezala, da ji bosta nudila možnost strokovne izobrazbe v skladu z njenimi sposobnostmi. ⁶³ V oči zbode starost posvojiteljev. Ne gre za mlade ljudi, še polne energije, ampak za osebe, ki niso več na vrhuncu svojih delovnih moči. Upoštevajoč pričevanja nekdanjih otrok s Petrička v istoimenskem dokumentarnem filmu, so nekateri posvojitelji otroke uporabljali tudi kot pomoč pri hišnih delih. ⁶⁴

Helena Osterman je ena izmed maloštevilnih znanih posvojenih otrok, saj se je za mnogimi zaradi spremembe identitete, primka in datuma rojstva izgubila sled. ⁶⁵ Otroke pa so posvojili tudi še živeči sorodniki. Če je bilo več bratov in sester, je vsak odšel k enemu izmed sorodnikov, kar je seveda pomenilo, da je bila družina dokončno razbita. Bratje in sestre so živeli ločeno. Nekateri so imeli srečo, da so se že v času šolanja ponovno srečali vsaj z enim od bratov oziroma sester. Sorodnikom, ki so prevzeli otroke v skrb in preživljanje, oblast ni pomagala s socialnimi transferji. Iz dela okrožnih komisij za podeljevanje podpor je razvidno, da so se zavedale problema »belogardističnih družin«, katerih »hranilci so bili ubiti ali pa so pobegnili«. ⁶⁶ Osnovne

56 Ibid, 217.

57 Ibid., 229.

58 Ibid.

59 SI ZAC/0981, SIG. 6, Spomini in pričevanja »Teharskih otrok«, Spomini na otroško taborišče na Petričku, Albina Podkoritnik roj. Rajer, 20. 6. 1994.

60 SI ZAC/0981, SIG. 6, Spomini in pričevanja »Teharskih otrok«, Spomini na otroško taborišče na Petričku, Spomini Inge Matela, Maribor, 24. 11. 1993.

61 Ibid. Lokacijo Kodelijeve vile mi med raziskovalnima delom ni uspelo odkriti, zato navajam zgolj navedbo iz vira (op. avtorice).

62 SI ZAC/0981, Zapisnik o sklenitvi posvojitvene pogodbe, Celje, 12. 9. 1949.

63 Ibid.

64 *Otroci s Petrička 4/7*, pridobljeno 24. 12. 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=W4Un84XqWdA>. V občini Šmarje pri Jelšah je socialna služba organizirala skupen sestanek z rejniki in rejenci. Po pogovoru z rejniki se je želela pogovoriti tudi s samimi otroki glede življenja v novi družini (kako jih rejniki obravnavajo, ali jih fizično kaznujejo, ali imajo dovolj časa za učenje ipd.). Nihče od otrok se ni pritožil. Pri vseh je bil prisoten strah zapustiti ta dom, kakršen koli je že bil. V: Ratajc, *Od trpljenja do kamenja*, 57.

65 Ott, *Otroci, žrtve vojne*, 258.

66 SI AS 228, t. e. 1, a. e. 1/II/11, Poročila in zapisniki Odseka za socialno skrbstvo Okrožnega odbora OF za Ljubljansko okrožje, Zapisnik 4. redne seje oddelka za socialno skrbstvo, ki se je vršila dne 28. 11. 1945.

podpore takšnim družinam takrat niso mogli priskrbeti, saj je bila pomoč v prvi vrsti namenjena družinam borcev in aktivistov. Družinam »nasprotnikov« oblasti naj bi se nakazala le doklada za otroke.⁶⁷ V dejanskem življenju so bile take družine izločene iz sistemov pomoči, zlasti če so bili pokojni starši nemškega porekla.⁶⁸

Nasilna ločitev od staršev in nadaljnji dogodki so pustili posledice tudi na tej skupini otrok. Seveda je bilo odvisno od posameznika, kako je predelal dogodke po vojni. Nekaterim je to uspelo in ustvarili so si svoje družine, drugim pa ne, zato so celo življenje bili iskanci izgubljenega. Bolečina teh otrok je bila še toliko večja, ker o njej dolga leta niso smeli govoriti. Postali so odrasli ljudje, a z ranjeno otroško dušo. Otroci, žrtve povojnih obračunov, trpijo trajne psihične in fizične posledice. Če se vrnemo k začetnim mislim tega poglavja, ko je bil govor o vojnih otrocih, lahko za otroke, žrtve povojnih obračunov, prav tako trdimo, da doživete travme pogosto dolgo niso v polju zavedanja, a so delujoče in povzročajo zapletene duševne in psihosomatske bolezenske slike.⁶⁹

Prizadevanja za ureditev pravnega statusa

Prvo srečanje ukradenih otrok je bilo leta 1962 v Celju,⁷⁰ kjer je bila avgusta 1942 v Deški okoliški šoli izvedena nasilna ločitev otrok od staršev, ki so se priključili odporu proti okupatorju na Spodnjem Štajerskem ali so ga podpirali. Drugo srečanje je bilo šele leta 1972, prav tako v Celju,⁷¹ nato pa so srečanja postala tradicionalna in potekajo še danes, čeprav število še živčih »ukradenih otrok« pada.⁷²

Nekdanji ukradeni otroci so se v letu 1972 tudi organizacijsko povezali. Tega leta je bil v Celju oblikovan Odbor ukradenih otrok pod pokroviteljstvom Občinskega odbora ZZB NOV (Zveza združenj borcev narodnoosvobodilne vojne) Celje.⁷³ Na ustanovni seji so sprejeli program dela in poudarili zahtevo po pravni ureditvi njihovega statusa. Zahtevali so, da se jim kot neposrednim udeležencem v NOV priznajo vse tiste socialne in zdravstvene pravice, ki so jih imeli borci pred 9. septembrom 1943. Zavedali so se, da ne morejo pridobiti statusa borca NOV v smislu zveznih predpisov, zahtevali pa so, da se dopolni republiški zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, in sicer tako, da se natančno opredeli kategorija ukradeni otrok ter prizna posebna doba v dvojnem štetju za čas odtujenosti in ostale pravice, ki so jih imeli udeleženci NOV s statusom borca pred 9. septembrom 1943.⁷⁴ S tem bi nekdanjim

67 Ibid.

68 SI ZAC/0981, SIG. 6, Spomini in pričevanja »Teharskih otrok«, Kratek zapis dogodkov odnosno pričevanj iz otroškega prevzgojnega zavoda odnosno taborišča za otroke pri Petričku v Celju, Spomini Kurta Kindlhoferja.

69 Ott, *Otroci, žrtve vojne*, 21, 22.

70 »Srečanje ukradenih otrok v Celju«, *Celjski tednik: glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva okraja Celje*, 10. 8. 1962, 1.

71 *Ukradeni otroci* (Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2014), 27.

72 V letu 2015 je bilo živih okoli 170 nekdanjih ukradenih otrok. V: Mojca Grušovnik, »Ukradeni otroci taboriščniki: spomini še živijo, samo njihovih »lastnikov« je vse manj«, pridobljeno 5. 8. 2021, <https://www.dnevnik.si/1042721278>.

73 Dobaja in Prebilič, »Ukradeni otroci«, 519.

74 SI AS 537, t. e. 784 (253), Republiški komite za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov, Zabeležka razgovora predstavnikov odbora »Ukradenih otrok« s predsednikom RK SZDL Slovenije tovarišem Mitjem Ribičičem in sekretarjem predsedstva CK ZKS tovarišem Francem Šetincem dne 22. 5. 1978.

ukradenim otrokom omogočili predčasno upokožitev, če zaradi bolezni ne bi mogli dopolniti polne delovne dobe. Vsa ostala socialnozdravstvena vprašanja, kot na primer zdravstveno varstvo, stanovanjski problemi, šolanje otrok, ki jih zakon ne bi zajel, naj bi urejale pristojne samoupravne interesne skupnosti. Prav tako so predlagali, da se problematika različnih skupin mladoletnikov, ki so bili prizadeti zaradi sodelovanja staršev s partizanskim gibanjem, obravnava ločeno ob upoštevanju vseh specifičnosti.⁷⁵

Razumevanje specifične situacije ukradenih otrok in podporo njihovim predlogom za ureditev pravnega statusa sta izrazila predsednik RK SZDL (Republiškega komiteja Socialistične zveze delovnega ljudstva) Mitja Ribičič in sekretar predsedstva CK ZKS (Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije) France Šetinc na skupnem razgovoru s predstavniki Odbora ukradenih otrok 22. maja 1978.⁷⁶ Obljubila sta, da bosta pospešila razpravo o omenjenem problemu na Republiški konferenci SZDL in v Republiškem odboru ZZB NOV Slovenije. Podporo zahtevam ukradenih otrok so že pred omenjenim razgovorom dali posamezni občinski odbori ZZB, od koder so ukradeni otroci izhajali.⁷⁷ Odbor ukradenih otrok je torej dobival podporo že od svoje ustanovitve dalje, a pregled arhivskega gradiva pokaže, da so občinski odbori ZZB trdno stali na svojih stališčih podpore,⁷⁸ republiški organi pa so prelagali odgovornost drug na drugega in ustvarjali časovni zamik. Republiški odbor ZZB NOV Slovenije je imel namreč do zahtev ukradenih otrok negativno mnenje, ki ga je utemeljeval s tem, da ukradeni otroci niso upravičeni do statusa borca, ker v času svoje mladosti to niso bili.⁷⁹ Omenjeni republiški organ si je zahteve ukradenih otrok očitno razlagal zelo enostransko, saj so nekdanji ukradeni otroci tudi na javnih srečanjih poudarjali, da ne zahtevajo istovetenja z borci NOV in POJ, ker kot ukradeni otroci to niso mogli biti. Želeli pa so, da se uredi njihov pravni status, ker so bili otroci borcev, sodelavcev in podpornikov odpora proti okupatorju v letih 1941/42.⁸⁰

Konec sedemdesetih let se je Odbor ukradenih otrok s pismom obrnil na predsednika Jugoslavije Josipa Broza - Tita in ga prosil, da »sklene epilog o ukradenih otrocih«.⁸¹

Odbor ukradenih otrok je odgovor na pismo prejel šele leta 1982. Na pismo je odgovorilo Predsedstvo CK ZKJ (Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije), dve leti po Titovi smrti, in Odbor obvestilo, da je za reševanje pravnega statusa ukradenih otrok pristojna Republika Slovenija.⁸² Republiški organi so sprejeli odločitev o individualnem reševanju; se pravi, da se problemi ukradenih otrok obravnavajo posamično

75 Ibid.

76 Ibid.

77 SI AS 537, t. e. 784 (253), Republiški komite za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov, Zveza združenj borcev NOV SR Slovenije, Občinski odbor Žalec, 27. 2. 1976.

78 ZZB NOV SR Slovenije, Občinski odbor Maribor je podprl zahteve ukradenih otrok, a je hkrati Odbor ukradenih otrok spomnil, da obstajajo še druge kategorije mladoletnih udeležencev NOB, za katere si občinski odbor prizadeva urediti njihov status. V: SI AS 537, t. e. 784 (253), Republiški komite za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov, Zveza združenj borcev NOV, Občinski odbor Maribor, 1. 6. 1878.

79 Dobaja, Prebilič, »Ukradeni otroci,« 521.

80 Franjo Hovnik, »Da nikoli več ne bi bilo vojne,« *Tednik: glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva*, 10. 7. 1980, 3.

81 SI AS 537, t. e. 784 (253), Republiški komite za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov, Spoštovani tovariš predsednik!, 26. 12. 1979.

82 Dobaja, Prebilič, »Ukradeni otroci,« 521.

po občinah v skladu z veljavno zakonodajo.⁸³ Praksa pa je pokazala, da pristojni upravni organi v posameznih občinah niso reševali vlog ukradenih otrok, in sicer z obrazložitvijo, da nimajo ne zakonske osnove ne navodil pristojnega Republiškega komiteja za vprašanja borcev. Ta naj bi celo izrecno opozoril občinske upravne organe, naj ukradenim otrokom pojasnijo, da nimajo nekih posebnih pravic, ampak le tiste v okviru obstoječe zakonodaje.⁸⁴ Tudi stališče RO ZZB (Republiškega odbora Zveze združenj borcev) NOV, da se lahko nekdanji ukradeni otroci včlanijo v organizacijo, je v praksi doživljalo ravno nasproten učinek. Občinski odbori ZZB NOV so namreč posameznim ukradenim otrokom ob zahtevi za članstvo v borčevski organizaciji odgovorili, da nimajo pogojev za sprejem na podlagi določil statuta ZZB NOV.⁸⁵ V tem krogu prelaganja odgovornosti je Odbor ukradenih otrok ponovil svoje zahteve.⁸⁶

Konec osemdesetih let je Odbor ukradenih otrok ugotavljal določene pozitivne premike pri individualnem reševanju problemov ukradenih otrok, zlasti v občini Žalec.⁸⁷ V omenjeni občini so imeli ukradeni otroci vse tiste pravice, ki jih je bilo mogoče doseči z individualnim reševanjem. Vsi so bili člani ZZB NOV, z občinskim odlokom so imeli urejene pravice do priznavalnine borcev NOV, v okviru posebnega pravilnika pa so si v letu 1987 pridobili pravico do zdravljenja. Druge občine naj bi sledile omenjenemu zgledu, zlasti glede zdravstvenih ugodnosti. Za druge pravice, ki bi jih ukradeni otroci uveljavili na republiški ravni s spremembami in dopolnitvami ustreznih zakonov, pa je bilo glede na slabšanje gospodarskih razmer konec osemdesetih let precej manj možnosti.⁸⁸

Pravni status ukradenih otrok je rešila šele samostojna država Slovenija z Zakonom o žrtvah vojnega nasilja (ZZVN), ki je pričel veljati leta 1996. Žrtvam vojnega nasilja – ukradenim otrokom – je bila po 13. členu ZZVN priznana pokojninska doba v dejanskem trajanju do vrnitve v domovino, po 16. členu ZZVN pa jim je bila priznana tudi mesečna renta.⁸⁹

Ko so bila prizadevanja ukradenih otrok za ureditev pravnega statusa v zaključni fazi, se je pravni boj pozabljenih otrok za ureditev njihovega statusa šele začel. Pobudo za srečanje otrok je dal Janez Črnej kot predsednik komisije Demos (Demokratske opozicije Slovenije) iz Celja. V časopisih je objavil oglas, naj se javijo vsi tisti, ki so bili kot otroci zaprti v otroškem taborišču Petriček.⁹⁰ Javilo se je 22 oseb.⁹¹ S pomočjo

83 SI AS 537, t. e. 784 (253), Republiški komite za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov, Problematika ukradenih otrok iz leta 1942 na Štajerskem – prošnja za stališče RK SZDL, 23. 12. 1982. SR Slovenija je leta 1968 sprejela Zakon o varstvu nekaterih kategorij žrtev fašističnega nasilja, civilnih žrtev vojne, žrtev vojnega materiala in njihovih družinskih članov. Zakon je leta 1971 dopolnila. Ukradeni otroci se nekako niso videli v obstoječi zakonodaji, ki je obravnavala pravni status vseh žrtev fašističnega nasilja in ni konkretizirala posameznih skupin žrtev. V: Dobaja in Prebilič, »Ukradeni otroci«, 518.

84 SI AS 537, t. e. 784 (253), Republiški komite za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov, Problematika ukradenih otrok iz leta 1942 na Štajerskem – prošnja za stališče RK SZDL, 23. 12. 1982.

85 Ibid.

86 Ibid.

87 SI AS 537, t. e. 784 (253), Republiški komite za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov, Zabeležka razgovora s predstavnikoma »ukradenih otrok« v Žalcu, 10. 2. 1988 v prostorih OO ZZB NOV Žalec.

88 Ibid.

89 Dobaja in Prebilič, »Ukradeni otroci«, 524.

90 SI ZAC/0981, leto 1994, SIG. 11, Korespondenca med teharskimi otroki in dr. J. Črnejem.

91 Ivo Žajdela, »Pretrsljive zgodbe otrok s Petrička«, pridobljeno 28. 12. 2018, <https://druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/all/BA3E4F5C5D6B5815C12573840038B857?OpenDocument>.

komisije Demos Celje so se tisti, katerih starši so bili od 10. maja 1945 dalje izvenodno usmrčeni na Teharjih in drugod po Sloveniji, prvič sestali 27. novembra 1993 v Celju. Oblikovali so odbor, ki jih je organiziral in javnosti predstavil njihovo zgodbo.⁹² Odbor se je 2. decembra 1993 z dopisom obrnil na Državni zbor Republike Slovenije, na Komisijo za preiskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki ji je predsedoval Jože Pučnik.⁹³ V dopisu je odbor predstavil problematiko omenjenih otrok in predsednika komisije zaprosil za sprejem in pomoč pri popravi krivic, ki so jim bile storjene neposredno po koncu vojne.

Za učinkovitejši nastop pred državnimi organi in organizacijo je nekdanje otroke s Petrička pod svoje okrilje vzelo Društvo civilna družba Celje pod starešinstvom Aleša Demšarja.⁹⁴ Osmi člen pravilnika društva je namreč to obvezoval, da podpira, sodeluje in svetuje pri urejanju problemov in oblikovanju stališč civilne družbe.⁹⁵ Društvo civilna družba Celje je 14. junija 1994 naslovalo na državni zbor in njegovega takratnega predsednika Hermana Rigelnika prošnjo za sprejem in zahteve pozabljenih otrok, ki naj bi jih v prihodnjih razgovorih zastopali štirje nekdanji otroci s Petrička, in sicer Lotka Pirc, Leon Turnšek, Lidija Simonič in Helmut Kindlhofer.⁹⁶ Zahteve pozabljenih otrok – žrtev vojnih in povojnih pobojev so bile sledeče:

1. Vsakdo ima pravico izvedeti, zakaj, kdaj in kje so bili pobiti starši in kje so pokopani. Navedeno naj bi ugotovili sodni organi.
2. Usmrtitve brez sodnih postopkov so po mednarodnih konvencijah neupravičene, zato je treba žrtve sodno rehabilitirati ali izvesti redne sodne postopke.
3. Država Slovenija je dolžna vrniti zaplenjeno premoženje po vojni pobitih oseb njihovim dedičem.
4. Potomci in svojci žrtev morajo prejeti odškodnino za moralno in psihično trpljenje ter zdravstvene posledice.⁹⁷
5. Zahtevali so povsem enakopravno vključitev v dva zakona, v Zakon o žrtvah vojne in v Zakon o popravi krivic, ter izenačitev z upravičenci iz teh dveh zakonov z vsemi socialnimi posledicami, ki izhajajo iz njih.⁹⁸

Navedene zahteve so predstavniki nekdanjih otrok s Petrička ponovili na srečanju s predsednikom državnega zbora, Hermanom Rigelnikom. Rigelnik je predstavnike pozabljenih otrok sprejel na pobudo poslanca Jožeta Pučnika in v razgovoru obljubil pomoč vlade pri popravi krivic. Pred odhodom s svojega položaja je o tem pismeno obvestil predsednika vlade Janeza Drnovška, ki je za reševanje omenjene problematike pooblastil svetovalca vlade Andreja Malavašiča. V razgovorih, ki so sledili, je

92 SI ZAC/0981, leto 1994, SIG. 8, dopisi poslanskemu klubu SLS in komisiji za proučitev povojnih izvansodnih pobojev pri DZ RS, Komisija »Demos« Celje, Otroci teharskih žrtev, 2. 12. 1993.

93 Ibid.

94 SI ZAC/0981, ovoj Društvo Teharski otroci.

95 SI ZAC/0981, leto 1994, SIG.: 9, Dopisi Civilne družbe Celje Državnemu zboru RS v zvezi z reševanjem zahtev teharskih otrok, Zahteve pozabljenih otrok – žrtev vojnih in povojnih pobojev, 26. 4. 1994.

96 SI ZAC/0981, ovoj Društvo Teharski otroci, Državnemu zboru Republike Slovenije – v roke predsedniku Hermanu Rigelniku, 14. 6. 1994.

97 Ibid.

98 SI ZAC/0981, leto 1994–1995, SIG.: 5, Izrezki časopisnih člankov o teharskih otrocih, J. M., Prizadeti otroci staršev, pobitih v Teharjih: Zahteve po enakopravni vključitvi v zakon o žrtvah vojne in popravi krivic, 22. 6. 1994.

bilo predstavnikom pozabljenih otrok obljubljeno, da bo vlada pripravila dopolnilo osnutka zakona o popravi krivic v dogovoru s tremi ministrstvi, z Ministrstvom za ekonomske odnose, z Ministrstvom za pravosodje in Ministrstvom za delo, družino in socialne zadeve.⁹⁹

V okviru reševanja zahtev pozabljenih otrok je ministrica za delo Rina Klinar povabila predstavnike otrok in Društva civilna družba Celje na razgovor, ki je potekal 23. novembra 1994 na sedežu ministrstva v Kotnikovi ulici.¹⁰⁰ Razgovora se je na pobudo Društva civilna družba Celje udeležil tudi vodja poslanskega kluba SLS (Slovenske ljudske stranke) Franc Zagožen, saj je bila SLS nosilka predloga zakona o popravi krivic. Njegova udeležba naj bi dodatno prispevala k reševanju pravnega statusa pozabljenih otrok. Sestanka so se udeležili tudi poslanec državnega zbora Jože Pučnik, Janko S. Stušek kot državni sekretar za veterane in žrtve vojnega nasilja ter Petra Čibej kot višja svetovalka, predstavnica Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve.¹⁰¹ Državni sekretar Stušek je opravičil odsotnost ministrice Klinar in prisotnim pojasnil, da je zaradi neseznanjenosti z dogodki po vojni in zahtevami prizadetih oseb potreben določen čas za primerno zakonsko ureditev. Predstavnike Društva civilna družba Celje je pozval, naj se o problematiki pogovorijo tudi s predstavniki parlamentarnih strank. Poudaril je, da problematika glede na čas dogodkov sodi v zakon o popravi krivic. Obljubil je, da bo ministrico Klinar seznanil z rezultati sestanka in ji predlagal, da bi skupaj z državnim sekretarjem Tratnikom, ki je bil zadolžen za pripravo vladnega predloga zakona o popravi krivic, in pristojnim Ministrstvom za finance oblikoval pobudo za rešitev statusa pozabljenih otrok.¹⁰² Vlada se je torej zavedala nujnosti rešitve pravnega statusa pozabljenih otrok, a za končni uspeh je bila potrebna predvsem angažiranost Društva civilna družba Celje, ki je naslovilo prošnjo za podporo na vse klube parlamentarnih strank, s problematiko seznanilo tudi varuha človekovih pravic, ki je obljubil podporo in se zavzel, da bodo zahteve pozabljenih otrok ustrezno obravnavane v zakonu,¹⁰³ in bilo v rednih stikih z Jožetom Pučnikom, ki je društvo decembra 1995 obvestil, da predlog zakona o popravi krivic, tretje branje, še vedno ni prišel v državni zbor.¹⁰⁴ Pomoč v prizadevanjih za rešitev pravnega statusa pozabljenih otrok je obljubila tudi poslanka Demokratske stranke Slovenije Danica Simšič, ki se je zavedala občutljivosti in pomembnosti problematike.¹⁰⁵ Društvo civilna družba Celje ji je posredovalo predlog amandmaja k 2. členu predloga zakona o popravi krivic, ki se je glasil: »Otroci pobitih staršev, ki so ostali brez doma in so prisilno bivali v raznih otroških in vzgojnih zavodih in domovih, se štejejo za politične

99 SI ZAC/0981, leto 1994, SIG.: 8, Dopisi poslanskemu klubu SLS in Komisiji za proučitev povojnih izvensodnih pobojev pri DZ RS, Poslanski klub SLS, DZ RS, 12. 10. 1994.

100 SI ZAC/0981, leto 1994, SIG.: 8, Dopisi poslanskemu klubu SLS in Komisiji za proučitev povojnih izvensodnih pobojev pri DZ RS, Gospod dr. Franc Zagožen, poslanski klub SLS, 14. 11. 1994.

101 SI ZAC/0981, leto 1994, SIG.: 7, Zabeležka pogovora med predstavniki države in predstavniki Civilne družbe Celje z dne 23. 11. 1994, Zabeležka pogovora s predstavniki Civilne družbe Celje, 24. 11. 1994.

102 Ibid.

103 SI ZAC/0981, ovoj Društvo Teharski otroci, Varuh človekovih pravic, 19. 5. 1995.

104 SI ZAC/0981, ovoj Društvo Teharski otroci, Preiskovalna komisija o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, 11. 12. 1995.

105 SI ZAC/0981, ovoj Društvo Teharski otroci, Poslanska skupina Demokratske stranke Slovenije, Danica Simšič, 10. 4. 1996.

preganjance.«¹⁰⁶ Danica Simšič je obljubila, da bo predlog posredovala komisiji v okviru stranke ter nanj opozorila tudi pri obravnavi zakona, v okviru matičnega delovnega telesa in tudi v okviru razprave v državnem zboru.¹⁰⁷

25. oktobra 1996 je bil končno sprejet Zakon o popravi krivic, objavljen v Uradnem listu RS v številki 59/96.¹⁰⁸ Imel pa je bistveno pomanjkljivost. Ni navedel kategorije »otrok umorjenih« staršev.¹⁰⁹ Zakon priznava status in pravice žrtvam komunističnega nasilja za obdobje od 15. maja 1945 do 2. julija 1990, torej nekdanjim političnim zapornikom in njihovim svojcem ter svojcem žrtev povojnega protipravnega odvzema življenja.¹¹⁰ V skladu z zakonom je bila ustanovljena Komisija Vlade Republike Slovenije za izvajanje Zakona o popravi krivic. Upravičenci so lahko začeli vlagati zahteve za uveljavitev ustreznega statusa in odškodnine.

Zaključek

Nasilna ločitev od staršev je dejanje, ki ga posameznik ne more ne oprostiti ne pozabiti, saj povzroči prehude čustvene rane. Od posameznika je odvisno, kako izkušnjo razumsko predela in se sooči z njo. Osebe, ki so predmet obravnave, niso bile deležne nikakršne podpore družbe v smislu psihološkega pristopa. Po vojni so bili vsi prizadeti. Treba je bilo zavihati rokave in pričeti odstranjevati dejanske ruševine, hkrati pa so se takoj po vojni pričele ustvarjati nove čustvene bolečine, saj so v povojnih obračunih številni otroci izgubili starše in bili vključeni v sistem (pre)vzgojnih domov. Tu so se srečali otroci »zmagovalcev« in otroci »poražencev«, oboji brez staršev in lačni starševske ljubezni. Družba jih je vzgojila in jim omogočila pot do lastnega poklica. Naprej je bil posameznik pripuščen sebi.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 228 Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije.
 - SI AS 537 RK SZDL.
- SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:
 - SI ZAC/0981, II 20A Društvo Teharskih otrok.
 - SI ZAC/0197, Mestni ljudski odbor Celje.

¹⁰⁶ SI ZAC/0981, ovoj Društvo Teharski otroci, Predlog zakona o popravi krivic amandma k 2. členu, 4. 2. 1996.

¹⁰⁷ SI ZAC/0981, ovoj Društvo Teharski otroci, Poslanska skupina Demokratske stranke Slovenije, Danica Simšič, 10. 4. 1996.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Majda Pučnik Rudl, »Žrtve komunističnega nasilja,« pridobljeno 31. 12. 2018, <http://oddaje.ognjisce.si/mojaz-godba/2012/04/19/rtrve-komunisti-nega-nasilja-se-lahko-ujeljavijo-status-iz-zakona-o-popravi-krivic>.

Literatura

- Cugmas, Zlatka. *Bodi z menoj, mami: razvoj otrokove navezanosti*. Ljubljana: Produktivnost, Center za psihodiagnostična sredstva, 1998.
- Dobaja, Dunja in Vladimir Prebilič. »Ukradeni otroci in na silo odpeljani otroci.« *Studia Historica Slovenica* 16 (2016): 499–525.
- »Himmlerjev odlok.« V: *Taboriščniki ukradeni otroci: 60-letnica nacističnega genocida*, ur. Janez Žmavc, 10–13. Celje: Društvo taboriščnikov ukradenih otrok Slovenije, 2002.
- Kostnapfel, Janko. »Pretresljivi kriki mater.« V: *Taboriščniki ukradeni otroci: 60-letnica nacističnega genocida*, ur. Janez Žmavc, 43–56. Celje: Društvo taboriščnikov ukradenih otrok Slovenije, 2002.
- Kraigher-Gregorc, Alenka. *Ukradeni otroci*. Radijska oddaja dne 27. 11. 1979 (avtorici podatke posredoval dr. Jože Dežman).
- Oelhafen, Ingrid von in Tim Tate. *Hitlerjevi pozabljeni otroci: moje življenje v Lebensbornu*. Ljubljana: Modrijan, 2016.
- Ott, Ivan. *Otroci s Petrička: ukradeno otroštvo*. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2008.
- Ott, Ivan. *Otroci, žrtve vojne: trpljenje otrok v Jugoslaviji od 1942 do 1948*. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2009.
- Ratajč, Eva. *Od trpljenja do kamenja – zgodba o Petričku*. Celje: Mestna občina Celje, Mladi za Celje, 2018.
- Terčak, Stane. *Ukradeni otroci*. Ljubljana: Zavod borec v Ljubljani, 1973.
- Topolovec, Rajko. *Ormoški Petriček*. Ptuj: samozaložba, 2012.
- *Ukradeni otroci*. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2014.
- Završnik, Stanislava. *Preveč je bilo solza: napisane usode »ukradenih otrok« iz časa okupacije naše domovine v letih 1941–1945*. Kamnik: samozaložba, 1998.

Spletni viri

- Grušovnik, Mojca. »Ukradeni otroci: spomini še živijo, samo njihovih ‚lastnikov‘ je vse manj.« Pridobljeno 5. 8. 2021. <https://www.dnevnik.si/1042721278>.
- Kuralt, Špela. »Ingrid je Nemka, Erika iz Jugoslavije. Obe sta jaz«. Pridobljeno 31. 12. 2018. <https://www.delo.si/kultura/knjiga/ingrid-je-nemka-erika-iz-jugoslavije-obe-sta-jaz.html>.
- Mag. Pučnik Rudl, Majda. »Žrtve komunističnega nasilja še lahko uveljavijo status iz Zakona o popravni krivic.« Pridobljeno 31. 12. 2018. <http://oddaje.ognjisce.si/mojazgodba/2012/04/19/rtve-komunisti-nega-nasilja-se-lahko-ujeljavijo-status-iz-zakona-o-popravni-krivic>.
- Mikuš Kos, Anica. »Otrok lahko razume, kaj je vojna.« Pridobljeno 15. 1. 2019. <http://www.24ur.com/naslovnica/interaktivno/klepetalnice/>.
- »Otroci s Petrička 4/7.« Pridobljeno 24. 12. 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=W4Un84XqWdA>.
- Žajdela, Ivo. »Pretresljive zgodbe otrok s Petrička.« Pridobljeno 28. 12. 2018. <https://druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/all/BA3E4F5C5D6B5815C12573840038B857?OpenDocument>.

Tiskani viri

- »Srečanje ukradenih otrok v Celju.« *Celjski tednik: glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva okraja Celje*, 10. 8. 1962.
- Hovnik, Franjo. »Da nikoli več ne bi bilo vojne.« *Tednik: glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva*, 10. 7. 1980.

Dunja Dobaja

I WAS A STOLEN CHILD, I WAS A FORGOTTEN CHILD

SUMMARY

The article at hand highlights the issues regarding two groups of children in Slovenia who were forcibly separated from their parents. The first group is known as the “stolen children”, while the second is referred to as the “forgotten children – victims of wartime and post-war killings”. The former were separated from their parents by the German occupiers and the latter by the victors after the end of the war in the camps in Teharje, Strnišče, and elsewhere in Slovenia. The wartime and post-war events left these children with traumas that were not processed with appropriate professional assistance. When they grew up, they mostly focused on their professions, but retirement gave these traumatised people time to reflect and recapitulate the events of their youth. Doctors, psychologists, psychoanalysts, historians, and sociologists gradually realised that this silent generation, which hardly ever talked about itself, was carrying a burden that no one had ever relieved it from and that no one was even interested in.

After the war, the stolen children organised themselves and strived to regulate their legal status, revealing their stories of living in the German children’s camps. As direct participants in the National Liberation Army, they demanded that they be granted all the health and welfare rights enjoyed by those who had become combatants before 9 September 1943. They were aware that they could not acquire the status of combatants in the National Liberation Army within the meaning of the federal regulations, but they demanded that the Pension and Disability Insurance Act of the Republic of Slovenia be amended in such a manner as to precisely define the category of “stolen children” and recognise the special double-counting period for the time of their absence and the other rights enjoyed by the participants in the National Liberation Army with the status of combatants before 9 September 1943. They were not successful in their efforts. Their legal status was then finally regulated in the independent state of Slovenia.

As far as the forgotten children were concerned, it was only after the attainment of Slovenian independence that they could reveal their stories publicly. They expected the state of Slovenia to provide them with moral satisfaction for their suffering and separation from their parents and to regulate their legal status. To be more effective before the state authorities and to organise better, the former children from Petriček were taken under the wing of the Celje Civil Society Association under the leadership of Ales Demšar. They demanded full equal inclusion in two laws – the Victims of War Act and the Redressing of Injustices Act – as well as equal treatment as the beneficiaries of these two Acts with all the relevant social consequences. Their legal status

was regulated by the 1996 Redressing of Injustices Act. In accordance with this Act, a Government Commission for the Implementation of the Redressing of Injustices Act was established. The beneficiaries could now start applying for the relevant status and compensation.

The independent state of Slovenia thus regulated the legal status of both groups of children. However, nobody can take away their pain.

Žarko Lazarevič*

Jugoslovansko ekonomsko zgodovino- pisje med nacionalnim in mednarodnim prostorom po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

*Članek obravnava konstituiranje ekonomskega zgodovino-
pisja v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni v kontekstu institucionalnega razvoja, metodoloških izhodišč, druž-
benopolitične ureditve, ideoloških predpostavk, nadzora zgodovino-
pisja, načel znanstvene
politike in mednarodnega sodelovanja.*

*Ključne besede: ekonomsko zgodovino-
pisje, Jugoslavija, hladna vojna, mednarodno
znanstveno sodelovanje*

ABSTRACT

YUGOSLAV ECONOMIC HISTORIOGRAPHY BETWEEN THE NATIONAL AND INTERNATIONAL CONTEXT AFTER WORLD WAR II

The article discusses the establishment of economic historiography in Yugoslavia after World War II in the context of institutional development, methodological tools and concepts, socio-political organisation, ideological assumptions, control over historiography, principles of scientific policy, and international cooperation.

*Keywords: economic historiography, Yugoslavia, the Cold War, international scientific
cooperation*

* Dr., redni profesor, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana;
zarko.lazarevic@inz.si.

Uvod

Jugoslavija je po letu 1945 postala komunistična država, kar je dolgoročno zaznamovalo njeno podobo, tudi podobo znanosti, zgodovinopisja in ekonomskega zgodovinopisja. Poleg tega so državo reorganizirali v federacijo šestih republik, ki so z izjemo Bosne in Hercegovine temeljile na etničnem načelu. S procesi decentralizacije je to postalo pomembno tudi za znanstvene dejavnosti. Leta 1968 je reviji *Nature* izšel članek, ki je mednarodno javnost informiral o organiziranosti, politiki in strukturi znanstvene dejavnosti v Jugoslaviji. »Postwar changes in Yugoslav science policy reflect the changing social structure of the country.«¹ S temi besedami je avtor zelo nazorno opisal razvojne stopnje znanstvene politike. Zasnove in prakse so bile odvisne od reformnih procesov, mednarodno sodelovanje pa od mednarodne politične usmeritve države. Znanstvena politika po drugi svetovni vojni je šla skozi več razvojnih obdobj. Vsako je vključevalo spremembe v znanstveni politiki in decentralizacijo v znanosti, ko so bile pristojnosti prenesene s federacije na posamezne republike. Ta obdobja se ujemajo z jugoslovanskimi družbenimi razvojnimi modeli.²

Jugoslavija ni mogla uiti usodi dežele na obrobju evropskih modernizacijskih procesov. Pred drugo svetovno vojno je znanstveno delo potekalo na univerzah in akademijah znanosti. V skupnem naj bi znanstvena skupnost na treh univerzah in akademijah znanosti v Zagrebu, Beogradu in Ljubljani štela okoli tisoč posameznikov.³ Veliko premalo za načrte komunističnih oblasti, po katerih naj bi bili izobrazba in znanost osrednji točki družbene preobrazbe. Začela so se velika vlaganja v znanstveno infrastrukturo, zato prva leta po drugi svetovni vojni veljajo za formativno obdobje znanstvenih institucij. S preobrazbo v komunistično državo so se politično in ekonomsko povsem naslonili na Sovjetsko zvezo. Sovjetizaciji je bila podvržena tudi znanost. V začetnem obdobju je bila znanstvena politika centralizirana na zvezni ravni. Ideološkega pristopa oblasti niso skrivale, marksistična ideologija naj bi bila podlaga znanstvenega dela. Tudi znanstvena dejavnost je bila podvržena političnemu nadzoru.

Znanost v novi družbi bi morala biti v »službi ljudstva«, cilj služenja pa je določala komunistična stranka. Univerze bi morale postati »valilnice kadrov« nove socialistične inteligence, ki bi delovala na osnovi marksističnega nazora. V državi so ob koncu vojne obstajale tri univerze, v Zagrebu, Beogradu in Ljubljani. Leta 1949 sta se jima pridružili univerzi v Sarajevu in Skopju. Razen Črne gore je do začetka petdesetih let tako imela vsaka republika svojo univerzo. V sedemdesetih letih je nastopila ekspanzija univerzitetnega omrežja. Na akademijah znanosti in umetnosti so po sovjetskem vzoru ustanavljali inštitute za različna znanstvena področja. Na Jugoslovanski akademiji znanosti in umetnosti v Zagrebu, ki je imela najdaljšo tradicijo delovanja v državi, so jih do začetka petdesetih let ustanovili 37. Na srbski akademiji v Beogradu je delovalo

1 D. Malsimović, »Yugoslavia: Development of Scientific Research,« *Nature* 218 (1968): 846–49.

2 Narayanswamy Ramnath, »Yugoslavia: Self-mangement or Mismanagement?,« *Economic and Political Weekly* 23, št. 40 (1988): 2052–54.

3 Malsimović, »Yugoslavia: Development of Scientific Research,« 846.

25 inštitutov, na slovenski akademiji v Ljubljani pa 12. Inštituti, ki so jih ustanovljale akademije, so morali uvesti v znanost marksistične mlade raziskovalce in pospeševati tehnološki razvoj, da bi podprli in omogočili ekonomsko preobrazbo države v industrijsko družbo. Naloga družboslovja in humanistike je bila kar najbolj razširiti splošno izobrazbo prebivalstva in postaviti »znanstvene« osnove za socialistično ideološko preobrazbo družbe, kulture, izobraževanja in same znanosti. Od Sovjetske zveze so pričakovali materialno, tehnično in ekspertno pomoč pri izgradnji sistema znanstvenih institucij. Dosežki sovjetske znanosti so bili referenčni. Na univerzah so prevzeli sovjetske učne načrte in študijsko literaturo. Za nekaj let je bila v knjižni dobavi večina knjig v ruskem jeziku. Znanost so delili na sovjetsko in buržoazno, pozitivne attribute in družbeno upravičenost so pripisovali le sovjetski znanosti.⁴

Prelomnica je bil spor s Sovjetsko zvezo leta 1948. Začel se je postopen odmik od sovjetske prakse. Odtegnitev pomoči in odpoved izobraževanja strokovnjakov na sovjetskih univerzah in inštitutih sta zelo prizadeli znanstveni sistem. V prvi reakciji, ko odnosi z zahodnimi državami še niso bili urejeni, so skušali delovati samozadostno. Vse napore so usmerili v izobraževanje potrebnih strokovnjakov doma, znanstveni inštituti naj bi tudi povečali napore pri raziskovalnem delu brez sovjetske pomoči.⁵ Izključitev iz skupnosti komunističnih držav je imela za posledico uveljavitev drugačnega družbenega modela. Reformne procese v državi je od petdesetih let dalje zaznamovala postopna decentralizacija, to je prenos pristojnosti oblikovanja razvojnih politik z zvezne ravni na posamezne republike, deloma tudi na posamezne institucije.⁶ V času drugega razvojnega modela je mreža znanstvenih in visokošolskih ustanov še naraščala. Kakor je Jugoslavija postopno izhajala iz politične izolacije in se uveljavljala kot vmesni člen v hladnovojni dihotomiji med zahodom in vzhodom, tako se je tudi na znanstvenem področju odpirala na zahod. Širiti se je začelo sodelovanje z zahodnimi inštituti in univerzami, od srede petdesetih let tudi z deželami t. i. »tretjega sveta« iz Azije in Afrike.⁷

Zvezni zakoni so določali samo skupen okvir, poudarki znanstvene in študijske politike pa so se izvajali na republiški ravni. Na ravni federacije so pri resornih ministrstvih za znanost in izobraževanje ustanovili koordinacijske organe, ki so povezovali znanstveno delo v državi. Leta 1957 so sprejeli nov zakon o znanstveni dejavnosti, ki je povsem odpravil sovjetski tip organizacije znanosti. Nato so leta 1965 sprejeli še zakon o koordinaciji znanstvenega dela na federalni ravni in zvezni fond za financiranje znanosti. Na zvezni ravni je tako ostala organizacija mednarodnega znanstvenega sodelovanja. Zvezni fond za financiranje znanosti je bil namenjen financiranju znanstvenih projektov državnega značaja, kjer so sodelovale institucije iz različnih delov države. Financiranje lastnih znanstvenih in visokošolskih ustanov so prevzele

4 Dragomir Bondžić, »Razvoj nauke u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata,« *Kultura*, št. 161 (2018): 206. Aleš Gabrič, »Znanstvena politika v Sloveniji po drugi svetovni vojni in vloga Antona Peterlina,« v: *Anton Peterlin 1908–1993* (Ljubljana: SAZU in IJS, 2008), 305–09.

5 Bondžić, »Razvoj nauke u Jugoslaviji,« 207

6 Ramnat, »Yugoslavia: Self-mangement or Mismanagement,« 2052–54.

7 Bondžić, »Razvoj nauke u Jugoslaviji,« 207.

posamezne republike. Decentralizacija je spodbudila nadaljnjo rast znanstvenih in univerzitetnih ustanov. Ta čas lahko štejemo tudi kot zaključek ustanovnega obdobja. Rezultati niso bili zanemarljivi. Leta 1956 je bilo po uradnih evidencah v državi 730 znanstvenih ustanov (inštitutov, klinik, laboratorijev ipd.). Pred drugo svetovno vojno jih je bilo 215. Rast je bila občutna. Na univerzah se je samo v letih 1953–1956 število raziskovalcev povečalo za 27 odstotkov, na inštitutih celo za 55 odstotkov. Rast ni bila samo posledica institucionalne širitve sistema, temveč tudi širitve raziskovalnega dela v obstoječih ustanovah.⁸ Rast števila raziskovalcev se je nadaljevala tudi v naslednjih desetletjih. Leta 1965 jih je bilo 6511, leta 1980 23.164 in leta 1987 32.633. Večina raziskovalcev je bila zaposlena na inštitutih, majhen delež v razvojnih oddelkih podjetij.⁹ V skupnem je imela Jugoslavija leta 1978 9,6 raziskovalca na 10.000 prebivalcev in 39,4 raziskovalca na 10.000 zaposlenih. Analize so kazale, da je kadrovski zaostanek v primerjavi z mednarodnimi razmerami relativno manjši, kot so beležili pri obsegu vlaganj, kjer je bil razkorak večji. Rast števila raziskovalcev kaže, da je bilo zavedanje o nujnosti večjih vlaganj v znanstvenoraziskovalno delo očitno. Na ravni političnih deklaracij in vladnih strategij ekonomskega in socialnega razvoja je bil velik poudarek namenjen spodbujanju inovativnosti in znanstvenoraziskovalnega dela kot temeljnega orodja razvojne politike. A stvarnost je v osemdesetih letih šla svojo pot. Globoka ekonomska kriza, inflacija na poti v hiperinflacijo in krhanje socialne kohezije v državi so ustvarjale razmere, kjer ni bilo pogojev za rast vlaganj v znanstveno in raziskovalno dejavnost.¹⁰

Mednarodno znanstveno sodelovanje

Že predvojne znanstvene institucije so bile vpete v mednarodni prostor. Jugoslovanska inteligenca je bila pred drugo svetovno vojno praviloma šolana v tujini. Neposredno pred izbruhom vojne so jugoslovanski študentje bili v Franciji (146), Nemčiji (312), Avstriji (del rajha), Češkoslovaški (193), Italiji (98) in Veliki Britaniji (36). Francija in Nemčija sta bili ne samo politično in ekonomsko, ampak tudi kulturno in znanstveno pomembni za razvoj jugoslovanske znanosti.¹¹ Izrazita naslonitev na Sovjetsko zvezo v prvih povojnih letih je pomenila odmik od siceršnje prakse sodelovanja z nizom univerz in inštitutov po Evropi.

Preusmeritev znanstvene politike je vplivala na možnosti mednarodnega sodelovanja. V prvem obdobju je bilo centralizirano na ministrstvu federalne vlade, pristojnem za znanstvene dejavnosti. Vabila za kongrese ali druge mednarodne prireditve in ponudbe za sodelovanje so prihajali prek diplomatskih predstavništva v tujini. Atašeji za kulturo so pokrivali tudi znanstveno področje. Njihova naloga je bila navezovanje stikov z znanstvenimi ustanovami in iskanje možnosti za sodelovanje. Poskrbeti so

8 Bondžić, »Razvoj nauke u Jugoslaviji«, 208–12. Gabrič, »Znanstvena politika v Sloveniji«, 309–13.

9 Bondžić, »Razvoj nauke u Jugoslaviji«, 215.

10 Ibidem, 216, 217.

11 Dragomir Bondžić, *Misao bez pasosa – Medunarodna saradnja beogradskog univerziteta 1945–1960* (Beograd: ISI, 2011), 46, 47.

morali tudi za izvedbo gostovanj znanstvenikov v tujini. Neredko je prihajalo do pritožb, da predstavnštva v tujini niso zadovoljivo opravljala svojega dela. Vsi odhodi znanstvenikov (študentov) v tujino ali gostovanja tujih so morali biti organizirani in prijavljeni. Enako je veljalo tudi za študentske izmenjave.

Podpisali so vrsto sporazumov in konvencij z vzhodnoevropskimi državami o sodelovanju na znanstvenem in tehničnem področju. Nastopila je velika kulturna in znanstvena preusmeritev, Sovjetska zveza je prek študentskih izmenjav uveljavljala kulturno in znanstveno dominacijo. Kar 86 odstotkov jugoslovanskih študentov v tujini je bilo v državah vzhodnega bloka, pretežno v Sovjetski zvezi ali Českoslovaški. Slika sovjetske dominacije postane še nazornejša, ko vključimo v podatke še vojaške štipendiste v Sovjetski zvezi, ki so presejali število civilnih študentov. Jugoslovanski študentje so sicer študirali na vseh usmeritvah, a kar 60 odstotkov jih je bilo na tehniških in drugih gospodarskih usmeritvah (rudarstvo, promet, kmetijstvo, gozdarstvo). Med preostalimi sta izstopala študija ekonomije in medicine. S tem so bile več kot jasno izražene tudi prioritete jugoslovanske razvojne politike v povojnih letih. Sovjetska zveza je Jugoslaviji nudila največ pomoči, profesorjev in drugega osebja, potrebne za organizacijo študija in znanstvene dejavnosti v državi. Le manjši del so prispevale druge socialistične države.

Čeprav je sodelovanje s Sovjetsko zvezo zajelo večino dejavnosti, pa sodelovanje z zahodnimi državami ni povsem usahnilo. Enako je veljalo tudi za pošiljanje študentov na zahodne univerze.¹² Se je pa raven obojega precej znižala. Tradicije in vzpostavljenih povezav ni bilo mogoče povsem prekiniti. Poudariti velja gostovanje uglednega britanskega zgodovinarja A. J. P. Taylorja leta 1947 na jugoslovanskih univerzah. Gostovanje je bilo organizirano, poleg strokovne plati (predavanja, navezovanje kontaktov) je gostiteljem veliko pomenilo, da so lahko gostu predstavili tudi turistične znamenitosti.¹³ Predstavniki iz Jugoslavije so se redno udeleževali različnih kongresov in tudi pošiljali posameznike na izpopolnjevanja in študij v zahodne države. Vabila na kongrese so sprejemali prek diplomatskih predstavništev. Če je bila udeležba znanstvenikov iz Sovjetske zveze ali drugih komunističnih držav zagotovljena, v državi ni bilo zadržkov, da ne bi sodelovali tudi jugoslovanski znanstveniki. Vsak obisk v tujini pa je moral biti prijavljen in odobren pri oblasteh.

Proti zahodu

Komaj je sodelovanje z vzhodnoevropskimi državami dobro steklo, je leta 1948 prišlo do političnega spora s Sovjetsko zvezo. Kot druge oblike sodelovanja je bilo tudi znanstveno sodelovanje na mah prekinjeno. Ni bilo več izmenjav, ni bilo več skupnega dela na znanstvenih projektih. Znanost je bila v enakem položaju kot država v

12 Miroslav Perišić, *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958* (Beograd: INIS, 2008), 83–92, 208.

13 Bondžić, *Misao bez pasoša*, 61–80.

celoti. Pot iz izolacije je vodila na Zahod. Kakor je bila država deležna ekonomske, vojaške in politične pomoči zahodnih držav v sporu s Sovjetsko zvezo, tako se je širilo sodelovanje na vseh področjih.¹⁴ Postopno se je znanstveno sodelovanje z zahodnimi državami začelo krepiti. Ni bilo odvisno samo od jugoslovanske volje, temveč tudi od pripravljenosti zahodnih držav, da to sodelovanje spodbudijo. Po odpravi začetnega nezaupanja, po ureditvi političnih razmerij je sodelovanje z zahodnimi institucijami steklo. Odpirale so se možnosti znanstvenega sodelovanja prek zahodnih nacionalnih institucij (British Council, Rockefeller, Carnegie in Ford Foundation, štipendije zahodnih vlad) in mednarodnih organizacij (UN, UNESCO, OECD, različne mednarodne asociacije akademij znanosti in umetnosti). Kakor so prej oblasti spodbujale znanstveno skupnost k intenzivnemu sodelovanju z državami socialističnega bloka, so jih sedaj pozivale, da naj v imenu napredka znanosti in hitrejšega razvoja države čim več sodelujejo z zahodnimi institucijami. Raven in obseg znanja o družbenih in tehnoloških procesih sta bila v državi še skromna. Vpetost jugoslovanskega znanstvenega sistema v mednarodni prostor je postopoma naraščala. V petdesetih letih (1952–1962) je v okviru tehnične pomoči v Jugoslavijo prišlo 610 tujih strokovnjakov, 4561 jugoslovanskih strokovnjakov je dobilo štipendije za študij ali izpopolnjevanje v tujini. V programih OZN je sodelovalo 213 jugoslovanskih strokovnjakov, Jugoslavija pa je štipendirala 468 tujih študentov.¹⁵

Obračanje proti zahodu pa ni pomenilo prekinitve dotedanje prakse, da je treba vse obiske v tujini registrirati pri oblasteh, da je treba med bivanjem v tujini biti v stiku z diplomatskimi predstavništvi in po povratku v domovino pisati obširna poročila. Ne samo o znanstveni dejavnosti, temveč tudi o političnih in socialnih razmerah, odnosu do Jugoslavije in podobno. Znanstveniki so postali neke vrste opazovalci za potrebe državnega aparata. Prav tako so morali dobiti dovoljenje državnih oblasti za objavljanje v tujini. Čeprav uradnega sodelovanja s Sovjetsko zvezo ni bilo, pa se ni bilo mogoče povsem izogniti stikom. Mednarodni kongresi različnih disciplin so bili velika preizkušnja za znanstvenike, saj so jih sovjetske delegacije nemalokrat izkoristile za »ideološki«
obračun z udeleženci iz Jugoslavije. Zato so zvezni organi od primera do primera tehtali upravičenost udeležbe na mednarodnih kongresih, odvisno od znanstvenega pomena. Na mednarodne konference so potovali organizirano, kot neke vrste državne delegacije. Pazili so, da so v mednarodni prostor pošiljali znanstvenike, ki so govorili tuje jezike in imeli primerljive znanstvene dosežke. Norma je bilo znanje vsaj enega svetovnega jezika, da so lahko komunicirali v mednarodni skupnosti.

Pomemben segment mednarodnega sodelovanja je bila tudi nabava mednarodne strokovne literature. Potekala je prek zamenjave ali nakupa. Pri zamenjavi so imele veliko vlogo nacionalne in univerzitetne knjižnice in akademije znanosti. Izmenjava publikacij je potekala z najpomembnejšimi univerzami in revijami na zahodu. Nakup zahodne literature je podpirala tudi država s svojimi sredstvi. Pomembna pa je bila tudi

14 Lorraine M. Lees, *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War* (The Pennsylvania State University Press, 1997).

15 Bondžić, »Razvoj nauke u Jugoslaviji,« 213.

tuja pomoč. Tako je denimo Rockefeller Foundation nekaj let plačevala naročnino za 40 ameriških znanstvenih revij, ki so jih po lastnem izboru prejemale jugoslovanske univerze in inštituti. To priložnost so znanstvene institucije izkoristile tudi za popolnitev tistih letnikov, ki jih niso mogli imeti zaradi vojne ali izrazite orientacije na sovjetski znanstveni tisk v prvih povojnih letih. Obseg sodelovanja se je zelo povečal in ni bil samo enosmeren, tuji znanstveniki so začeli veliko pogosteje kot prej gostovati na jugoslovanskih univerzah in inštitutih, država je tudi na široko odprla možnosti za bivanje in študij študentov iz tujine.

Jugoslavija je s spodbujanjem mednarodnega sodelovanja želela pospešiti prenos znanja in tehnologije. Nezanemarljiva je bila tudi težnja po širitvi mednarodnega socialnega omrežja znanstvene skupnosti. Če so jugoslovanski znanstveniki kritizirali sovjetski ideološki pristop na mednarodnih konferencah, pa oblast sama ni bila imuna proti ideološkim pristopom. Tako je od jugoslovanskih udeležencev konferenc in kongresov še v prvi polovici petdesetih let terjala, da ostro nastopajo proti udeležbi španskih predstavnikov v mednarodnih telesih ali proti temu, da bi bili konference in kongresi v Francovi Španiji. V tem času so se že kazali znaki liberalizacije in oblasti so izgubljale pregled nad celoto mednarodnega sodelovanja. Posamezniki so začeli v tujino potovati samostojno ali pa na stroške svojih institucij. Ena temeljnih ovir za obseg sodelovanja je bilo pomanjkanje sredstev, zlasti za daljša študijska potovanja in specializacije. Tehnična pomoč zahodnih vlad, ki so nudile vrsto štipendij za študij ali krajša študijska bivanja, je veliko pripomogla v integraciji znanosti v mednarodni znanstveni prostor.¹⁶

Potovanja jugoslovanskih znanstvenikov v tujino so narasla in postala geografsko bolj razpršena. Leta 1957 je kar 27,5 odstotka jugoslovanskih univerzitetnih učiteljev potovalo v (zahodno) tujino na kongrese, krajše specializacije ali študijska potovanja.¹⁷ Obseg sodelovanja je zadržal smeri, ki so bile že tradicionalno prisotne pri izobraževanju jugoslovanske znanstvene skupnosti pred drugo svetovno vojno.¹⁸ Univerze iz srednjeevropskega prostora (ZR Nemčija, Avstrija, Švica, Italija) z dodatkom francoskih in britanskih so ohranjale primat tudi v obdobju po drugi svetovni vojni.¹⁹ Kasneje v šestdesetih letih je narasel tudi pomen ZDA. V sedemdesetih letih je bil njihov delež že prevladujoč.²⁰ Vloga ZDA je narasla po zaslugi različnih fundacij za znanstveno in kulturno sodelovanje. Zlasti velja poudariti programa Ford Foundation od leta 1959 in Fullbright scholars and professors.²¹ V obeh je sodelovala vrsta znanstvenikov, ki so pridobljeno znanje prenašali v jugoslovansko družbo in ekonomijo. Študija o ekonomistih, ki so študirali v ZDA, večinoma prek Ford Foundation, je pokazala, da je bil njihov doktrinarni (neoklasična ekonomija) vpliv po povratku velik – tako

16 Bondžić, *Misao bez pasoša*, 61–138. Jordan Lloyd, »Scientific and Technological Cooperation among East European Communist Countries,« *Minerva* 8, št. 3 (1970): 376–95.

17 Bondžić, »Razvoj nauke u Jugoslaviji,« 213.

18 Perišić, *Od Staljina ka Sartru*.

19 Bondžić, *Misao bez pasoša*, 154

20 »Naučna politika i naučno-istraživačka delatnost,« *Jugoslovenski pregled* 24, št. 7–8 (1980): 281.

21 Frederick Barghoorn, »Cultural Exchange Between the Communist Countries and the United States,« *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 372 (1967): 116.

na oblikovanje razvojnih politik kot na vsebine univerzitetnega študija ekonomije.²² Pričakovanje, da je bilo podobno tudi v drugih disciplinah, ni preuranjeno. V desetletju 1953–1963 je bilo v tujini okoli 17.000 strokovnjakov zaradi izobraževanja (doktorati, specializacije) in študijskih potovanj (obiski institucij, konference, kongresi).²³ Do leta 1978 je v znanstvenih mednarodnih izmenjavah v ZDA in zahodnoevropskih državah sodelovalo blizu 30.000 znanstvenikov, študentov, specializantov in tehničnih strokovnjakov.²⁴ Pri tem pa niso všteti tisti, ki so se na izobraževanje odpravili v lastni režiji, ne da bi oblasti obveščali o svojem odhodu.²⁵

Leta 1980 so jugoslovanske znanstvene institucije sodelovale z institucijami iz 20 držav: 110 projektov so izvajali z zahodnoevropskimi in drugimi razvitimi državami, 114 projektov je potekalo v sodelovanju z institucijami iz ZDA. Jugoslavija je aktivno sodelovala tudi z organizacijo OECD in Evropsko gospodarsko skupnostjo. Na eni strani je bila prejemnica tehnične pomoči, na drugi strani pa so jugoslovanski znanstveniki sodelovali v skupnih ali mednarodnih projektih. V okviru OECD so leta 1980 sodelovali pri izvajanju 22 nacionalnih projektov in osmih skupnih projektov. V okviru znanstvenega sodelovanja z Evropsko gospodarsko skupnostjo je bila Jugoslavija od leta 1971 vključena v program COST, leta 1980 je sodelovala pri šestih mednarodnih znanstvenih projektih, v istem letu pa so jugoslovanske znanstvene institucije vstopale še v dvanajst mednarodnih znanstvenih projektov programa COST.

Po ureditvi odnosov s Sovjetsko zvezo v drugi polovici petdesetih let je znova steklo sodelovanje z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami, vendar obseg tega sodelovanja ni dosegal pomena sodelovanja z zahodnimi znanstvenimi institucijami in drugimi ustanovami. Obrat proti zahodni znanosti je bil trajen. Če je bilo sodelovanje z zahodnimi institucijami vedno bolj v domeni interesa posameznih jugoslovanskih univerz ali inštitutov, celo posameznikov, pa je bilo sodelovanje z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami, predvsem s Sovjetsko zvezo, še vedno močno regulirano.²⁶ V tem delu Evrope je Jugoslavija lahko izvajala politiko mehke moči, zaradi svoje bližine zahodnemu svetu.²⁷ Od leta 1964, ko je bil podpisan sporazum o znanstvenem in tehničnem sodelovanju, pa do leta 1977 so jugoslovanske institucije sodelovale v skupno 250 projektih z institucijami iz vzhodnoevropskih držav. V trinajstih letih so dosegle obseg sodelovanja, kakršen je bil z zahodnimi državami dosežen v enem samem letu (1980). Izmenjava raziskovalcev je bila sicer v vzponu, vendar daleč od sodelovanja z zahodnimi institucijami. Leta 1977 je v obe smeri potovalo le 400 posameznikov.²⁸

22 Johanna Bockman, *Markets in the Name of Socialism The Left-Wing Origins of Neoliberalism* (Stanford: Stanford University Press, 2011), 77–106. Neven Borak, *Študij ekonomije v Jugoslaviji* (Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 2019).

23 Bondžić, *Misao bez pasoša*, 159.

24 »Naučna politika i naučno-istraživačka delatnost,« 281.

25 Perišić, *Od Staljina ka Sartru*, 83–92, 396–419.

26 Bondžić, *Misao bez pasoša*, 61–138. Lloyd, »Scientific and Technological Cooperation among East European Communist Countries,« 376–95.

27 Dean Vuletic, »Sounds like Amerika. Yugoslavias Soft Power in Eastern Europe,« v: Peter Romijn, Giles Scott-Smith in Joes Segal, *Divided Dreamworlds, The Cultural Cold War in East and West* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), 115–31.

28 »Naučna politika i naučno-istraživačka delatnost,« 269–85.

S tretjim svetom

Jugoslovanska mednarodna politika je slonela na načelih neuvrščenosti, Jugoslavija je bila tudi med ustanoviteljicami in vodilnimi državami gibanja neuvrščenih.²⁹ To je imelo implikacije tudi na področju znanstvenega sodelovanja. Okrepljeno sodelovanje z deželami t. i. tretjega sveta se je začelo sredi petdesetih let. Jugoslovanska vloga v gibanju neuvrščenih je odpirala priložnosti za mednarodno znanstveno izmenjavo. Tu je država nastopala v drugačni poziciji kot v odnosu do zahoda, kjer je bila prejemnica mednarodne tehnične pomoči. Jugoslavija je lahko deželam tretjega sveta ponujala ekspertno pomoč pri prenosu znanja in tehnologije. V okviru preusmerjanja proti Zahodu so začeli sistematično politiko štipendiranja tujih študentov. Najprej so na začetku petdesetih let začeli prihajati študentje iz zahodnoevropskih držav, ki so praviloma študirali jugoslovanske jezike, kulturo, književnost, umetnost in zgodovino. To je potem ostala stalnica vse do razpada jugoslovanske države.

Počasi se je odpirala tudi možnost šolanja za študente iz Azije in Afrike. Najprej so bili navezani odnosi z Indijo in Burmo, od tam so začeli prihajati prvi študenti. Poleg kulturne in znanstvene dimenzije so jugoslovanske oblasti že od začetka poudarjale tudi ekonomske vidike tega sodelovanja. Študentje iz teh dežel naj bi bili tudi nosilci ekonomskega sodelovanja z azijskimi in afriškimi državami. Jugoslavija je želela na ta način uveljavljati tudi politiko »mehke moči«. Pri tem so se oblasti zavedale, da ne morejo nuditi tako velikodušnih pogojev kot zahodne države, a da mora štipendija zadostovati za dostojno preživetje, ne da bi azijski ali afriški študenti potrebovali pomoč domačih vlad ali družin. Za namen štipendiranja tujih študentov so leta 1953 ustanovili posebno službo pri zvezni vladi, ki je v dialogu z zainteresiranimi državami urejala prihod v Jugoslavijo in študij. Proti koncu petdesetih let se je interes študentov iz Indije in Burme zmanjševal, namesto njih so začeli prihajati študentje iz arabskih in afriških držav.³⁰ Do leta 1980 jih je Jugoslavija štipendirala skoraj 7000, 2600 jih je študiralo na lastne stroške na jugoslovanskih univerzah, več kot 1000 posameznikov je bilo vključenih v različne programe krajšega izobraževanja in specializacij. Pa to ni bila končna številka, saj je množica strokovnjakov bivala in se izpopolnjevala v Jugoslaviji v okviru gospodarskega sodelovanja ali v programih prenosa tehnologije v posameznih podjetjih. Strokovnjaki so pokrivali področje industrije, kmetijstva, gradbeništva, prometa, zdravstva, izobraževanja. Od leta 1954 do 1980 je Jugoslavija poslala na delo v te dežele v razvoju več kot 9000 strokovnjakov. Nudili so tehnično pomoč na področjih, najbolj urgentnih za te države, ki so velikokrat komaj pridobile svojo državnost in so potrebovale pomoč za organiziranje družbe in ekonomije v postkolonialni dobi.³¹

29 Nataša Mišković, Harald Fischer Tiné in Nada Boškowska, ur., *The Non-Aligned Movement and the Cold War* (Delhi – Bandung – Belgrade), Routledge, 2014.

30 Dragomir Bondžić, »Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kako deo spoljne politike Jugoslavije 1950–1961,« *Annales* 24, št. 4 (2014): 637–48.

31 »Naučna politika i naučno-istraživačka delatnost,« 281.

Samoupravni gospodarski model je pritegnil pozornost mednarodne intelektualne javnosti.³² Tudi med jugoslovanskimi politikami je prevladala ideja, da bi lahko na podlagi izkušenj s »samoupravnim gospodarskim in socialnim sistemom« delili znanje z deželami v razvoju. Tako so ustanovili International Center for Public Enterprises in Developing Countries (ICPEDC) v Ljubljani. Šlo je za edino tako ustanovo v gibanju neuvrščenih. Ustanoviteljica je bila leta 1974 jugoslovanska vlada, v sodelovanju z Organizacijo združenih narodov. V center se je včlanilo več kot 40 držav in sodelovalo pri njegovem delu. Center je nudil ekspertno pomoč, izobraževanje, raziskovanje in informacijsko podporo. V okviru centra so delovali strokovnjaki, ki so lahko svetovali vladam dežel v razvoju. Svetovanje je temeljilo na izkušnjah samoupravnega sistema, na neki način so izvažali jugoslovanski ekonomski model v dežele tretjega sveta. To je bilo v času, ko je bil ugled Jugoslavije velik in se je njen model tržnega socializma sprejemal kot alternativa centralno planski ekonomiji sovjetskega tipa. Center je promoviral izobraževanje vodilnih kadrov državnih podjetij, globalno finančno sodelovanje med deželami v razvoju, industrijsko restrukturiranje, reorganizacijo oziroma razdelitev velikih monopolnih podjetij v manjša in tudi ustanavljanje malih in srednjih podjetij, prav tako so promovirali podjetništvo kot način upravljanja podjetij v javni lasti.³³ Omeniti je treba še centre v drugih delih države, ki so delovali na področju kmetijstva in ribištva. Z državami tretjega sveta so poslovali Center za razvoj agroindustrije, Center za koruzo in Center za ribištvo. Sistematično proučevanje dežel v razvoju pa je opravljal Inštitut za dežele v razvoju.³⁴

Odliv možganov

Z odpiranjem v mednarodni prostor, sprostitev potovanj v začetku šestdesetih let in začetki množičnih migracij v zahodne države se je Jugoslavija na znanstvenem področju srečala tudi z izseljevanjem znanstvenikov. Prve primere so opažali že v petdesetih letih, ko se posamezniki niso vrnili z gostovanj v tujini ali pa so se med obiski dogovorili za novo zaposlitev in se nato naknadno izselili. Prvi odziv oblasti je bil, da je skušala doseči, da bi države gostiteljice preprečile sprejemanje jugoslovanskih znanstvenikov.³⁵ V šestdesetih letih so se težave še zaostriale, v tujino so odhajali že diplomanti in sploh niso iskali službe doma. Odmevna je bila selitev profesorja Antona Peterlina, pomembnega fizika iz Slovenije, ki je pred drugo svetovno vojno doktoriral na Humboldtovi univerzi v Berlinu. Kot razloge odhoda je navajal nezadostno financiranje znanosti, neustrezne pogoje za poglobljeno raziskovanje, nestimulativno okolje, ki ni v zadostni meri vrednotilo vrhunskih znanstvenih dosežkov. Leta 1960 je odšel

32 Bockman, *Markets in the Name of Socialism*, 77–80. Susan Woodward, *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990* (Princeton University Press), 191–221.

33 Bockman, *Markets in the Name of Socialism*, 102–04.

34 »Naučna politika i naučno-istraživačka delatnost,« 281. Mario Polić in Krešimir Sajko, »Africa Research Institution in Yugoslavia,« *Africa Spectrum* 6, št. 1 (1973): 97–101.

35 Bondžić, *Misao bez pasaša*, 157–59.

za profesorja na Technische Hochschule v München, zaupali so mu tudi vodenje fizičnega inštituta. Leto dni kasneje je že bil v ZDA, kjer je na vrsti ameriških univerz in znanstvenih inštitutih razvijal tehnologijo polimerov do konca svoje delovne dobe in bil nagrajen z vrsto priznanj za znanstvene dosežke.³⁶ Njegovi članki in knjige so sodili med 3 odstotke najbolj citiranih znanstvenih del v času njegovega aktivnega znanstvenega dela.³⁷ Odmeven je bil tudi primer profesorja Jadrana Ferluge, ki je prvi dve povojni leti študiral v Parizu, študij in disertacijo pa dokončal na univerzi v Beogradu. Postal je ugleden profesor za zgodovino Bizanca in srednjeveško zgodovino jugoslovanskih dežel, eden najvidnejših evropskih bizantologov. Leta 1970 je zapustil beograjsko univerzo in prevzel katedro za bizantologijo na univerzi v Münstru v Zahodni Nemčiji.³⁸

Jugoslavija je želela z regulacijo omejiti odtok strokovnjakov. Vendar so migracije kmalu dobile poteze spontanosti. Prvi migranti, ki so odhajali v zahodnoevropske države, so ustvarjali omrežja, ki so omogočala verižno izseljevanje. Zlasti je postalo problematično izseljevanje strokovnjakov, ki so odhajali tudi prek posredništva mednarodnih akademskih omrežij v iskanju boljših delovnih razmer in – kar je bilo pomembno – tudi veliko višjega plačila.³⁹ V šestdesetih in sedemdesetih letih, ko so bile migracije iz Jugoslavije na višku, se je izselilo največ zdravnikov, stomatologov, inženirjev in tehnologov različnih strok, fizikov, matematikov in tudi nemalo družboslovcev. Največ jih je odšlo v države Zahodne Evrope. Nemalo tudi v ZDA, kamor se je v desetletju 1963–1973 izselilo 1370 strokovnjakov.⁴⁰ Do konca sedemdesetih let pa je samo v ZDA dodatno odšlo še 269 priznanih inženirjev, 79 univerzitetnih profesorjev in 103 raziskovalci. V skupnem naj bi se iz Jugoslavije od šestdesetih let pa do konca osemdesetih let 20. stoletja izselilo okoli 50.000 univerzitetno izobraženih posameznikov.⁴¹ O problematiki so razpravljali najvišji državni politični in vladni organi, pa sprememb razvojne politike ni bilo. Razlogi, zaradi katerih so se strokovnjaki in znanstveniki izseljevali, so bili aktualni vse do razpada jugoslovanske države.⁴²

Ekonomsko zgodovino-pisje po drugi svetovni vojni

Ekonomsko zgodovino-pisje po drugi svetovni vojni je delilo usodo zgodovino-pisja. V novi ideološki in politični realnosti je bil zgodovino-pisju namenjen osrednji

36 Gabrič, »Znanstvena politika v Sloveniji,« 326–29.

37 Crist Buckley, »The Camille Dreyfus Years – Semicrystalline polymers: Morphology and Deformation,« v: *Anton Peterlin 1908–1993* (Ljubljana: SAZU in IJS, 2008), 229.

38 Ignacij Voje, »Prof. dr. Jadran Ferluga (1920–2004),« *Zgodovinski časopis* 58, št. 1–2 (2004): 207–09.

39 Petar Dragišić, *Zidati tuđe sreče, Ekonomska emigracija iz Jugoslavije u Zapadnu Evropu krajem šestdesetih i početkom sedamdesetih godina* (Beograd: INIS, 2019): 99–116.

40 Marina Lukšič Hacin, »Beg možganov od konca petdesetih do začetka devetdesetih let 20. stoletja s poudarkom na Sloveniji,« *Dve domovini/Two Homelands*, 52 (2020): 113–28.

41 Nikola Šoljan Nikša, »The Saga of Higher Education in Yugoslavia: Beyond the Myths of a Self-Management Socialist Society,« *Comparative Education Review* 35, št. 1 (1991): 148, 149.

42 Dragišić, *Zidati tuđe sreče*, 99–116. Dragan Mihović, *YU – odliv mozgova* (Beograd: Naučna knjiga, 1990).

prostor v ideološkem aparatu. Ne samo da naj bi postalo marksistično, podpreti bi moralo novo politično ureditev in svoje proučevanje usmeriti na ljudstvo in njegovo vlogo v zgodovinskih procesih. Kot glasnika ljudstva seveda tudi na komunistično stranko. Po sporu z Informbirojem in postopni liberalizaciji režima so se neposredni politični posegi v znanost in kulturo omehčali, deloma so bili tudi opuščeni. Vendar to ni pomenilo spremembe ideološko-politične vloge zgodovinopisja. Pri organih komunistične stranke so ustanovili posebna telesa, ki so skrbela za pravilno usmeritev zgodovinarskih raziskovanj in interpretacij. Tako so pri centralnem komiteju komunistične stranke leta 1956 ustanovili zgodovinsko komisijo, prav tako pri centralnih komitejih republiških zvez komunistov. Te komisije so skupaj s komisijami za ideološko delo posredno določale smeri raziskovanja, ne samo v zgodovinopisju, temveč tudi v humanistiki in družboslovju. V vseh vedah, kjer je šlo za interpretacijo preteklosti.⁴³

Narod je bil pomemben kot referenčni okvir raziskovanja, tudi v času največjih pritiskov po sledenju marksistični konceptiji zgodovinopisja. Od srede šestdesetih let dalje je narod že povsem zamenjal razred kot osrednji predmet zgodovinarskega proučevanja.⁴⁴ Ni bilo ovir, da ne bi v koncept naroda, narodne zgodovine vključili razreda ali revolucionarnih tradicij.⁴⁵ Sinergija med »razrednim« in »narodnim« načelom v zgodovinopisju je bila očitna že ob konstituiranju komunističnih oblasti. Historični materializem s poudarkom na socialni in ekonomski zgodovini je tudi malim narodom brez države omogočal status »zgodovinskega naroda«,⁴⁶ kar je bil za jugoslovanske narode pomemben poudarek. Narod ali država je ostal osrednji okvir socializacije in pomemben akter v zgodovinskem procesu.⁴⁷

Jugoslovanska historiografija je funkcionirala kot skupnost regionalnih (republiških, nacionalnih) historiografij.⁴⁸ To je zunanje opazovalce nagnilo k oceni, da je enotnost historiografije zagotavljala le enotnost političnega režima v državi.⁴⁹ Proces je bil tesno povezan s politiko decentralizacije, ko so pristojnosti prenašali s federacije na republiško raven. Z decentralizacijo so se krepile tudi identitete historiografij posameznih jugoslovanskih narodov.⁵⁰ Tudi na metodološkem področju je bilo jugoslovansko zgodovinopisje heterogeno. Prepletale so se različne usmeritve, tudi različne ravni

43 Mateja Režek, »Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične ‚kontaminacije‘ zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966),« *Acta Histriae* 22, št. 4 (2014): 986.

44 Ulf Brunnbauer, »Kontinuitete in spremembe. Aktualni trendi v zgodovinopisju Jugovzhodne Evrope,« *Zgodovinski časopis* 57, št. 3–4 (2003): 435.

45 Predrag Marković, »Kako smo pronašli ‚pravo istorijsku istinu‘? Srpska istoriografija posle 1991. godine,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 44, št. 2 (2004): 51.

46 Bogo Grafenauer, »Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času,« *Zgodovinski časopis* 1, št. 1–4 (1947): 22–26.

47 Brunnbauer, »Kontinuitete in spremembe,« 435.

48 Robert Stallaerts, »Historiography in the Former and New Yugoslavia,« *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 29, št. 3–4 (1999): 315–36.

49 Ivo Banac, »Historiography of Countries of Eastern Europe: Yugoslavia,« v: *The American Historical Review* 97, št. 4 (1992): 1086. Ivo Banac, »The Dissolution of Yugoslav Historiography,« v: Sabrina Petra Ramet in Ljubiša S. Adamovich, *Beyond Yugoslavia. Politics, Economics, and Culture in a Shattered Community* (Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1995), 42.

50 Brunnbauer, »Kontinuitete in spremembe,« 435.

profesionalnih standardov.⁵¹ Značilna je bila pozitivistično usmerjena dogodkovna zgodovina. Usmerjenost k dogodkov in »dejavom«, ki morajo biti potrjeni v pisnih virih, je zgodovinarjem omogočila, da so lahko opravljali raziskovalno delo v času največjih ideoloških pritiskov.⁵² Hkrati s tem je bila manjšina zgodovinarjev izrazito pod vplivom mednarodnih tokov, francoske šole Annales ali konceptov socialne zgodovine, del zgodovinarjev pa je vztrajal pri marksističnem zgodovinskem determinizmu.⁵³

Zgodovinarji so imeli vse možnosti za spoznanje mednarodnih trendov v zgodovino pisju. Kulturni transfer je bil mogoč, kar je dokazovala popularna kultura.⁵⁴ Država je na začetku šestdesetih let sprostita potovanja, začele so se velike migracije v zahodne države. Dovoljen je bil uvoz tuje literature, zgodovinarskih revij in knjig, dosegljive so bile širokemu krogu bralcev v akademskih in nacionalnih knjižnicah. Knjige in revije je bilo mogoče naročiti že doma pri knjigotrških podjetjih. Zgodovinarji so potovali in obiskovali knjižnice in knjigarne v zahodni Evropi. O tem pričajo zgodovinarske revije, ki so redno prinašale poročila ali recenzije o novih knjigah in poročila o mednarodnih konferencah in kongresih. Pričajo o tem, da je manjšina redno spremljala sodobno zgodovinarsko produkcijo in prenašala svoja spoznanja na širšo zgodovinarsko skupnost.⁵⁵ Glede na liberalizacijo je presenetljivo, da so komaj kateri zgodovinarji študirali v tujini.⁵⁶ Šele prihodnje raziskave bodo dale odgovor za zadržanost zgodovinarjev v primerjavi z družboslovci, denimo ekonomisti⁵⁷ ali sociologi.⁵⁸

Ob koncu druge svetovne vojne je bilo gospodarsko zgodovino pisje povsem na začetku. Kot posebna disciplina je stalo pred izzivi konstituiranja. Resda je bila gospodarska zgodovina srednjega veka že afirmirana, vendar je bilo raziskovanje novejših obdobjih povsem potisnjeno v stran. Nova oblast je imela velik interes ravno v moderni zgodovini, v zgodovini kapitalistične ekonomije. Zanimivo je, da se je pojavila literarizirana različica komunistične interpretacije gospodarske preteklosti izpred druge svetovne vojne. V drugi polovici leta 1945 je izšel roman priznanega slovenskega pisatelja Lovra Kuharja *Jamnica*.⁵⁹ Jamnica kot dolina je bila simbol Slovenije, a z nekaj domišljije je bilo mogoče roman brati v jugoslovanskem kontekstu. Avtor je bil vodilen jugoslovanski komunist v tridesetih letih.⁶⁰ Imel je izrazit literarni dar in

51 Stallaerts, »Historiography in the Former and New Yugoslavia,« 330.

52 Brunnbauer, »Kontinuitete in spremembe,« 439.

53 Božo Repe, »Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala,« *Zgodovina za vse* 1, št. 3 (1996): 72. Božo Repe, »Jugoslovanska historiografija po drugi svetovni vojni,« v: *Tokovi istorije* 1, št. 1–4 (1999): 316, 317. Magdalena Najbar Agičič, *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945–1960* (Zagreb: Ibis, 2013), 274–300.

54 Zoran Janjetović, *Od internacionale do komerciale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991* (Beograd: INIS, 2011). Radina Vučetić, *Koka-kola socializam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šestdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2012).

55 Dobrilo Aranitović, *Jugoslovanski istorijski časopis – Bibliografija 1935–1997* (Beograd: Savez istoričara Jugoslavije, 1999). Najbar Agičič, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, 274–300.

56 Perišić, *Od Staljina ka Sartru*, 396–419.

57 Bockman, *Markets in the Name of Socialism*, 77–106.

58 Katja Naumann, »International Research Planning across the Iron Curtain: East-Central European Social Scientists in the ISSC and Vienna Centre,« v: Michel Christian, Sandrine Kot in Ondrej Matejka, ur., *Planning in Cold War Europe. Competition, Cooperation, Circulations (1950s–1970s)* (München: Walter De Gruyter, 2018), 97–122.

59 Prežihov Voranc, *Jamnica: roman seseske* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod), 1945.

60 Aleš Gabrič, ur., *Prežihov Voranc – Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010).

je ostal v spominu kot literat, ne kot politik. Roman je bil napisan po temeljitem študiju predvojnih gospodarskih in socialnih razmer in lastne avtorjeve izkušnje, hkrati pa predstavlja komunistično enostransko interpretacijo gospodarskega stanja. Avtor je odprl vprašanja ekonomskih in socialnih težav širokih ljudskih slojev v precepu napredujočega kapitalizma, industrializacije, porajanja delavskega razreda, razrednih bojev, ekonomske krize, pavperizacije prebivalstva in penetracije kapitalistične logike v ruralne skupnosti. Že v tem romanu so bile torej postavljene osnovne konture razumevanja gospodarske preteklosti. Hkrati so bila postavljena raziskovalna vprašanja za prihodnost.

Da je bila reinterpretacija gospodarske preteklosti visoko na politični agendi, govori dejstvo, da so do leta 1948 na vseh ekonomskih fakultetah v državi uvedli predavanja iz gospodarske zgodovine, pri zgodovinskih društvih posameznih republik pa so ustanavljali komisije za gospodarsko zgodovino.⁶¹ V nastajajoči disciplini so prednjačili ekonomisti, zgodovinarji so še stali ob strani. Uveljavila so se tri imena, ki so v kasnejših letih uživala ugled vodilnih ekonomskih zgodovinarjev. Gre za profesorje Rudolfa Bičanića (1905–1968), Mija Mirkovića (1898–1963) z zagrebške univerze in Nikolo Vuča (1902–1993) z beograjske univerze. Vsi trije so bili marksistično usmerjeni.

Kot pri vsaki disciplini so se na začetku postavljala vprašanja definicije raziskovalnega polja. Leta 1948 je Nikola Vučo izdal prvo gospodarsko zgodovino Jugoslavije. Knjiga je vzpostavila osnovna razmerja: zgodovina Jugoslavije je seštevek regionalnih zgodovin jugoslovanskih narodov; vsaka gospodarskozgodovinska obravnava se mora začeti na ravni posameznih narodov (republik) in šele potem je mogoča sinteza na jugoslovanski ravni. Temeljni okvir periodizacije in s tem tudi že interpretacije je bil ideološko predpisan model družbenega razvoja od prazgodovinskih skupnosti, fevdalizma, kapitalizma do socializma. Vučo je naloge ekonomske zgodovine videl v jasni marksistični maniri: proučevanje produkcijskih načinov in odnosov v historični perspektivi, vpliv na družbene odnose, oblikovanje razredov in razredni boji, delitev ustvarjenega družbenega premoženja in potrošnja, vzporedno z razvojem tehnologije tudi na proizvajalce (delavce in kmete), prednost pri proučevanju imajo družbene strukture (organizacije, skupine, razred, družba) pred posameznikom. V metodološkem pogledu je v duhu časa poudarjal pomen historičnega (dialektičnega) materializma in nadrejenost materialnega sveta in odnosov v odnosu do drugih družbenih sistemov. Poudaril je tudi, da je za vsako raziskovanje nujna tudi uporaba kvantitativnih in kvalitativnih metod, ne da bi podrobneje elaboriral ta vprašanja.⁶²

Metodološka vprašanja so prišla bolj do izraza v polemiki med Rudolfom Bičanićem z zagrebške univerze in uglednim slovenskim zgodovinarjem Franom Zwitterom z univerze v Ljubljani. Bičanić je leta 1952 objavil članek o ekonomski zgodovini na presečišču med ekonomsko in historično znanostjo. Zavzel je stališče, da je položaj ekonomske zgodovine med ekonomsko vedo in zgodovino pisjem kontroverzen. Ni

61 Hrvoje Petrić, »Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti u Hrvatskoj,« v: Darja Mihelič, ur., *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (Ljubljana: Založba ZRC, 2014), 101–07.

62 Nikola Vučo, *Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata* (Beograd: Naučna knjiga, 1948), 3–13.

sicer dvomil, da je ekonomska zgodovina vendarle historična veda, a kot ekonomist je imel številne pomisleke. Naslanjal se je na tedaj aktualne razprave o ekonomski zgodovini med ekonomisti.⁶³ Pri tem je provokativno zatrdil, da je ekonomska zgodovina veja ekonomske znanosti in da ni historična znanost v ožjem smislu. Gospodarska zgodovina naj bi proučevala, kako se v zgodovini manifestirajo ekonomski zakoni, bolj naj bi bila nagnjena k abstrakciji, sintezi in dolgoročnemu sledenju procesov. Zgodovinarji naj bi pripravljali in urejali relevantno historično gradivo za nadaljnjo analitično osmislitev. Šele ekonomski zgodovinar, to je ekonomist, naj bi bil sposoben ustreznega vrednotenja historičnega gradiva o gospodarstvu v preteklosti. Bičanić ni skrival, da je samo ekonomist, ki ga zanima preteklost, pravi ekonomski zgodovinar. Le metodološki instrumentarij ekonomske znanosti naj bi omogočal pristno spoznanje gospodarske preteklosti. Ekonometrične metode naj bi ekonomski zgodovini kot vedi pomagale postati najeksaktnjša družbena veda, seveda v mejah marksistične zasnove. Deskripcija in iskanje vzročnosti, značilnosti zgodovino pisja po Bičaniću, naj bi bila povsem nezadostna.⁶⁴ Bičanićeve besede so puščale vtis, da ekonomsko zgodovino v veliki meri enači z retrospektivno ekonometrijo.⁶⁵

Bičanićeve misli glede razmerja med ekonomsko zgodovino in zgodovino so bile izzivalne. V polemiko je vstopil Fran Zwitter, zgodovinar, ki je že pred prvo svetovno vojno iskal metodološko sinergijo med zgodovino pisjem in sociologijo.⁶⁶ Odločno je zavrnil trditev, da ekonomska zgodovina ni del historične znanosti. Prav tako se ni strinjal, da naj bi bilo zgodovino pisje samo deskripcija, opozoril je na pomen analize in tudi kvantitativnih metod. Zwitter je gospodarsko zgodovino pojmoval kot samostojno znanstveno disciplino, ki raziskuje, analizira in interpretira ekonomske odnose v celoti in ne opisuje le ekonomskih dejstev. Zaradi celovitosti v metodološka izhodišča vključuje tudi kvantitativne pristope. Zato gospodarska zgodovina kot historična disciplina ne more biti zgolj urejevalec dejstev za ekonomista-gospodarskega zgodovinarja. Zwitter je ponudil pot, kot jo je zastopal v delu o razmerju med sociologijo in zgodovino – interdisciplinarnost. Prepričan je bil, da mora biti znanost o gospodarski zgodovini teoretsko poglobljena in tudi utemeljena na virih, da mora videti tako osrednjo linijo razvoja kakor nianse. Dvojna narava ekonomske zgodovine, v maniri ekonomistov in zgodovinarjev, se mu je zdela dopolnjujoča in koristna za napredek ekonomske zgodovine kot discipline.⁶⁷

63 Med referencami je navajal dela: Bertrand Nogaro, »La méthode de l'économie politique«, Paris 1950; Jean Fourastié, »Histoire économique« (IXe congrès international des sciences historiques), Paris 1950; Werner Sombart, *Der Moderne Kapitalismus: Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, 3 vols. Munich und Leipzig 1902; Abbott Payson, »Sir John Howard Clapham and the Empirical Reaction in Economic History,« *The Journal of Economic History* 11, št. 2 (1951): 148–53. JSTOR, pridobljeno 5. 9. 2022, www.jstor.org/stable/2113127. Skliceval se je tudi na avtorje, ki so jih navajali citirani avtorji.

64 Rudolf Bičanić, »Ekonomska povijest medju ekonomskim in historijskim naukama,« *Kosov zbornik. Zgodovinski časopis* (1952/1953): 824.

65 Eric Hobsbawm, *O istoriji. (On History) O teoriji i praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za suvremeni svet* (Beograd: Otkrovenje, 2003), 107–38.

66 Fran Zwitter, *Sociologija in zgodovina* (Ljubljana: Akademsko založba, 1938).

67 Fran Zwitter, »Gospodarska zgodovina kot znanost,« *Zgodovinski časopis* 8, št. 1–4 (1954): 169–72.

V nasprotju z Bićanićem je Mijo Mirković gospodarsko zgodovino pojmoval širše. Ni dvomil, da je ekonomska zgodovina historična veda, zato je tudi posvečal veliko pozornosti historičnim virom. Spodbudil je izdajanje virov za gospodarsko zgodovino Hrvaške.⁶⁸ Gospodarsko zgodovino je videl kot disciplino, ki proučuje gospodarsko preteklost v vsej celovitosti v interaktivnem razmerju z družbo. Ekonomsko zgodovino je opredelil kot »konkretno« vedo, ker ima jasno področje proučevanja: država, narod, lokalna skupnost ipd., kar narekujejo historični viri. Pri tem je bil neomajno prepričan, da je zaradi velikih razlik v družbenem in ekonomskem razvoju jugoslovanskih narodov ekonomska zgodovino treba raziskovati dvotirno. Najprej zgodovino posameznih regij (republik) in šele v drugi fazi ali vzporedno jugoslovansko gospodarsko zgodovino kot sintezo regionalnih zgodovin. V tem procesu naj bi se pokazal »teoretski« značaj ekonomske zgodovine, saj mora kot znanstvena disciplina posploševati rezultate raziskav in iskati »zakonitosti napredka«, tudi z naslonitvijo na metodološki repertoar ekonomske znanosti, zlasti na področju kvantifikacije. Mirković se je, kljub ekonomski izobrazbi, v metodološkem pogledu nagibal k tradicionalni historični metodi.⁶⁹

Rudolf Bićanić⁷⁰ je kot profesor ekonomske zgodovine na pravni fakulteti tudi aktivno raziskoval gospodarsko zgodovino. Ocenjevalci njegovega dela so poudarjali predvsem aplikacijo kvantitativnih metod in tudi obsežne raziskave v arhivih. Osrednja raziskovalna vprašanja, ki so ga zaposlovala, so bila vprašanja geneze in razvoja kapitalizma. Na to temo je napisal dve temeljni študiji o manufakturni proizvodnji na Hrvaškem od srede 18. do srede 19. stoletja ter o začetkih kapitalizma v hrvaškem gospodarstvu, ekonomski misli in politiki.⁷¹ Vsekakor velja poudariti, da ekonomska zgodovina ni zavzemala njegovega celotnega strokovnega in raziskovalnega dela. Bićanić se je oprijel gospodarske zgodovine v obdobju, ko zaradi zamere⁷² pri oblasteh ni mogel objavljati del na temo sodobne jugoslovanske ekonomije, ki je bila njegov prvenstveni interes. Po izidu knjige o dobi manufaktur na Hrvaškem so ga celo kritizirali, da knjige ni v potrebni meri utemeljil na marksistični teoriji. Neuresničena je ostala ideja, da bi se posvetil tudi industrijski revoluciji in razvoju ekonomske misli na Hrvaškem. Ko je na začetku petdesetih let, z začetkom liberalizacije komunističnega režima, prišlo do sprostitve intelektualnega življenja, se mu je odprla pot v raziskovanje sodobne ekonomije. Začele so se njegove objave in knjige na temo ekonomskega sistema, posameznih področnih politik, planiranja itd. Obseg znanstvenega interesa je bil velik. Objavljal je v domačih in tujih revijah. S predavanji je gostoval na zahodnih univerzah in mednarodnih konferencah. Dve leti je prebil v ZDA, v Austinu na Univerzi v Texasu in v Centru za napredne študije in behavioristične znanosti v Palu Altu v

68 Petrić, »Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti,« 101–07.

69 Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Zagreb: Ekonomski pregled, 1958), 1.

70 Željko Karaula, »Prilozi za biografiju Rudolfa Bićanića,« v: *Radovi zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 10 (2016): 216–42.

71 Petrić, »Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti,« 101–07.

72 Ni povsem jasno, za kakšno zamero je šlo. Po nekaterih trditvah je kot visok uradnik zveznega ministrstva za zunanjo trgovino nasprotoval sklenitvi trgovinskega sporazuma s Sovjetsko zvezo, ki naj ne bi bil v korist Jugoslavije. Potem naj bi se umaknil na zagrebško univerzo. Po besedah njegove žene naj bi bila po prihodu v Zagreb nekaj časa pod nadzorom. Gl. Karaula, »Prilozi za biografiju Rudolfa Bićanića,« 216–42.

Kaliforniji. Obširno socialno omrežje mu je omogočilo, da se je dogovoril za izid knjige v Britaniji pri Cambridge University Press. Predgovor k angleški knjigi mu je napisal profesor Michael Kaser,⁷³ ekonomist in zgodovinar s kolidža St. Antony's v Oxfordu. Bičanića je tik pred dokončanjem rokopisa prehitela smrt, tako da so knjigo za tisk priredili njegovim sodelavci. Delo z naslovom *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*⁷⁴ je zgodovina ekonomske politike po drugi svetovni vojni. Ima močno historično noto, saj se v prvem poglavju navezuje na ekonomsko-historično dediščino in kontekst, ki je nastal s kreiranjem jugoslovanske države po prvi svetovni vojni.

Bičaniću se je kot profesor ekonomske zgodovine na zagrebški univerzi pridružil Mijo Mirković.⁷⁵ Pomembni sta dve njegovi deli: *Ekonomska struktura Jugoslavije* (1950) in *Ekonomska historija Jugoslavije* (1958, ponatisi 1961, 1962, 1968 in 1985). Mirkovićevo *Ekonomska zgodovina Jugoslavije* je postala standardna sinteza jugoslovanske ekonomske zgodovine od srednjega veka do začetka druge svetovne vojne. Odlikovala se je zlasti s poglavji, kjer je analitično predstavil razvoj kapitalistične ekonomije v jugoslovanskih deželah.⁷⁶ Posamezna poglavja so oblikovana problemsko, pričemer je dosledno opozarjal na regionalne posebnosti oziroma različnosti gospodarsko-zgodovinske dinamike pri posameznih jugoslovanskih narodih. Poglavja so obravnavala vas kot gospodarsko enoto, sužnjelastništvo v srednjem veku, vaške ekonomske in socialne strukture v fevdalizmu, fevdalno ekonomijo z gospodarsko vlogo mest, razvoj kapitalizma, regulacijo zemljiških lastninskih pravic, gospodarsko strukturo in politiko Jugoslavije med obema vojnama. Knjigo je po lastnih besedah zasnoval na dveh vzajemno dopolnjujočih metodoloških načelih. Sledil je analizi proizvodnih načinov in ustanov v posameznih fazah družbenoekonomskega razvoja in kvantitativni dokumentaciji in analizi.⁷⁷

Če je bila ekonomska zgodovina kot disciplina konec petdesetih let še ne povsem definirana in nezadostno razvita, pa so se razmere v šestdesetih letih spreminjale. Z ekonomsko zgodovino so se v večji meri začeli ukvarjati tudi zgodovinarji. Na oddelku za zgodovino na zagrebški univerzi so leta 1960 uvedli predmet ekonomska zgodovina. Predaval ga je Igor Karaman, ki je imel zelo širok raziskovalni interes. Nezanemarljiv je njegov prispevek z usmerjanjem študentov na podiplomski ravni. Raziskovalni opus je mogoče posplošiti v sledenje dolgoročnim gospodarskim in družbenim strukturnim spremembam.⁷⁸ Dolgoletno raziskovalno delo in vrsta manjših študij so mu omogočili sintezo hrvaškega gospodarskega razvoja s stališča industrializacije od začetka 19. stoletja pa do druge svetovne vojne. Knjiga izkazuje tudi odsotnost marksistične koncepcije in nadomeščanje konceptualnega okvira s sodobnimi koncepti v zgodovino pisju, kot je denimo koncept protoindustrializacije.⁷⁹ Od šestdesetih let naprej je

73 Michael Kaser, »Foreword,« v: Rudolf Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia* (Cambridge University Press, 1973), VII–VIII.

74 Rudolf Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia* (Cambridge University Press, 1973).

75 Dušan Čalić, *Zbornik radova posvećen osamdesetj godišnjici rođenja Mije Mirkovića* (Zagreb: JAZU, 1979).

76 Petrić, »Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti,« 101–07.

77 Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*.

78 Božena Vranješ Šoljan, »Prof. dr. Igor Karaman (1927–1995),« v: *Radovi* 28 (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest), 7–9.

79 Igor Karaman, *Industrializacija građanske Hrvatske 1800–1941* (Zagreb: Naprijed, 1991).

bila gospodarska zgodovina na Hrvaškem v ekspanziji. Pri tem sta izstopali Miroslava Despot in Mira Kolar Dimitrijević. Miroslava Despot je obravnavala razvoj manufakturne proizvodnje, industrializacijo in začela tudi študije posameznih podjetnikov⁸⁰ v starejših obdobjih, kar je bila pomembna inovacija. Mira Kolar Dimitrijević se je poleg gospodarsko-zgodovinskih raziskav profilirala še z raziskovanjem »delavskega razreda«.⁸¹

Na beograjski univerzi je bila v procesu oblikovanja gospodarske zgodovine kot discipline nepogrešljiva vloga Nikole Vuča. Kot raziskovalec in profesor ekonomske zgodovine na ekonomski fakulteti⁸² je vplival na vrsto ekonomskih zgodovinarjev. Njegov opus je izjemen, v raziskovalnem delu je kombiniral nacionalni, to je srbski, jugoslovanski in mednarodni pristop. Njegov knjižni prvenec se je začel s sintezo jugoslovanske gospodarske zgodovine⁸³, kasneje je nadaljeval gospodarsko zgodovino Srbije do prve svetovne vojne.⁸⁴ Obe deli sta še bili vpeti v marksistični epistemološki vzorec. V kasnejših delih je začel od tega vzorca odstopati. S tem je sledil potekajočemu procesu v zgodovinopisju. Poleg nacionalne, srbske in jugoslovanske zgodovine je Vučo posegel tudi na področje splošnih pregledov gospodarske zgodovine. Konec petdesetih let je izdal knjigo z naslovom *Ekonomska zgodovina*. Za splošnim naslovom se je skrivala svetovna gospodarska zgodovina. Glede periodizacije in problemske strukture je bil Vučo še vedno na liniji marksistične periodizacije družbenoekonomskih sistemov. Pri pisanju se je naslanjal na različno literaturo, z rahlo prevlado piscev marksističnega izvora, predvsem sovjetskega, vendar se je skliceval tudi na sodobno literaturo zahodnega sveta, francosko, nemško in angleško, kar priča o tem, da je spremljal periodiko v različnih jezikih in torej tudi v različnih metodoloških usmeritvah.⁸⁵ Nekaj let kasneje je izšla posodobljena izdaja z naslovom *Ekonomska zgodovina sveta*. Knjiga je dejansko dvodelna, največji del zajema gospodarsko zgodovino zahodnega sveta oziroma razvoj kapitalistične ekonomije, ne da bi bilo to eksplicitno poudarjeno, drugi del pa je posvečen gospodarski zgodovini Rusije in v zaključku Sovjetske zveze. Po strukturi in konceptualizaciji je druga izdaja *Ekonomske zgodovine sveta* pomenila korak v odmiku od marksistične koncepcije. Periodizacija ne sledi več družbenoekonomskim sistemom, ampak razvojni dinamiki ekonomije.⁸⁶ Obe deli sta bili zasnovani v duhu evrocentrizma in vpeti v zahodni model gospodarske zgodovine. V pregled je vključil primere Egipta, Indije in Kitajske, vendar ne kot samostojnih entitet, pač pa kot odvisna ozemlja evropske kolonialne kapitalistične ekonomije. Vučo se je posvečal tudi vprašanju razmerja med državo in ekonomijo. Napisal je obsežno študijo o

80 Dragutin Pavličević, »Dr. Miroslava Despot (1912–1995)«, v: *Radovi* 28 (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest), 373, 374.

81 Petrić, »Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti«, 107. Damir Agičić, »Životopis i bibliografija Mire Kolar Dimitrijević«, v: *Radovi* 31 (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1998), 279–92.

82 Vesna Aleksić, »Ekonomska istorija Srbije u domaćoj istoriografiji 2010–2017: metodološki izazovi u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja«, v: *Ekonomika i ekohistorija* 14, št. 14 (2018): 214.

83 Vučo, *Privredna istorija naroda FNRJ*.

84 Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije do prvog svetskog rata* (Beograd: Naučna knjiga, 1955).

85 Nikola Vučo, *Ekonomska istorija* (Beograd: Naučna knjiga, 1959).

86 Nikola Vučo, *Ekonomska istorija sveta* (Beograd: Naučna knjiga, 1962).

državni intervenciji v ekonomiji. Sledil je načinu reguliranja ekonomije od antičnih obdobij do sodobnosti. Poglavlja novejših obdobij je razdelil glede na značilnosti ekonomskih sistemov (denimo merkantilizem, liberalizem). Posebno poglavje je namenil Sovjetski zvezi. Pot, ki jo je nakazal v prejšnjih knjigah, se je nadaljevala. Knjiga je, razen poglavja o Sovjetski zvezi, v celoti napisana na temelju sodobne zahodne literature ali virov, ki so jih izdajale zahodne institucije.⁸⁷ Njegovo raziskovanje je dopolnjevala vidna ekonomska zgodovinarica Smiljana Đurović, ki je podrobno analizirala državno intervencijo in regulacijo ekonomije v Jugoslaviji med obema vojnama (interwar period).⁸⁸ K omenjenim velja pridružiti še Danico Milić, ki je raziskovalni interes razširila na vlogo tujega kapitala, tujih bank in zavarovalnic, rudarstva v 19. stoletju.⁸⁹

Vučo je napisal tudi temeljno delo na temo velike ekonomske krize (Great Depression) tridesetih let v Jugoslaviji in položaja kmetijstva v tem času. Delo je izhajalo iz kmetijstva, saj se je z njim preživljalo približno 80 odstotkov prebivalstva. Vučo je z obsežno dokumentacijo analiziral razmere in specifične agrarne ekonomije med depresijo tridesetih let z ekonomskimi in socialnimi posledicami. Delo je bilo zasnovano izrazito etnocentrično in časovno omejeno, viri in literatura omejeni na jugoslovansko raven.⁹⁰ Podoben vzorec je Vučo nadaljeval v delu o industrializaciji Srbije v 19. stoletju, vendar ga je nekoliko nadgradil s komparativnim pristopom. Knjiga je razdeljena na dva dela. V prvem delu avtor sledi razvojni dinamiki industrijskih panog (energetike, rudarstva, metalurgije, gradbeništva, prometa, vojaške, steklarske, tekstilne, prehranske, usnjarske, kemične, lesnopredelovalne in kovinskopredelovalne industrije), v drugem delu analizira korelacijo med industrializacijo ter družbenimi in ekonomskimi spremembami. Na ta način je prepričljivo umestil proces industrializacije Srbije v splošni trend razvoja srbske družbe⁹¹ in meril tudi časovni zaostanek srbske industrializacije.⁹²

V šestdesetih in sedemdesetih letih je h krepitvi gospodarske zgodovine pomembno prispevala ustanovitev inštitutov za zgodovino delavskega gibanja v vsaki jugoslovanski republiki.⁹³ Inštituti naj bi na osnovi historičnega materializma pospešili raziskovanje razvoja delavskega gibanja, komunistične stranke, gospodarskega in socialnega razvoja. Se pravi tem, za katere je komunistična oblast sodila, da so bile v historičnem raziskovanju zapostavljene. Ni bilo namreč mogoče razpravljati o delavskem razredu, ne da bi hkrati predstavljali ekonomske in socialne okoliščine. Tako je postalo proučevanje poteka industrializacije in gospodarskega razvoja prvenstvena tema.⁹⁴ Dolgoročno novi inštituti niso spremenili vzpostavljenih razmer v zgodovino pisju.

87 Nikola Vučo, *Državna intervencija u privredi* (Beograd: Savremena administracija, 1975).

88 Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije* (Beograd: ISI, 1986).

89 Aleksić, »Ekonomska istorija Srbije u domačo j istoriografiji,« 213.

90 Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934* (Beograd: Prosveta, 1968).

91 Nikola Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u 19. veku* (Beograd: SANU, 1981).

92 Aleksić, »Ekonomska istorija Srbije u domačo j istoriografiji,« 214.

93 Aleš Gabrič, »Med idejami proučevanja novejše zgodovine in zgodovine delavskega gibanja,« v: Aleš Gabrič, ur., *Zgodovino pisje v zrcalu – 50 let Inštituta za novejšo zgodovino* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 17–48.

94 France Kresal, »Znanstveno posvetovanje o industrijski revoluciji v jugoslovanskih deželah,« v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 13, št. 1-2 (1973): 313–17.

Manjši del zanimanja so sicer posvečali zgodovini komunistične stranke, glavnina raziskovalnega delovanja pa je šla v smeri nacionalne, politične, kulturne, socialne in gospodarske zgodovine po uveljavljenih historičnih metodologijah.⁹⁵

Šestdeseta in sedemdeseta leta so pomenila tudi strukturno spremembo. V formativnem obdobju so bili v ospredju ekonomisti, ki so imeli tudi marksistične nazore. Potem pa so primat v ekonomskem zgodovinopisju začeli prevzemati zgodovinarji. Kot smo videli v primeru Nikole Vuča, je marksistični pristop postopno izzvenel. Ne deklarativno, ampak v praksi ekonomskih zgodovinarjev. Sklicevanja na marksistične pojme družbene analize je bilo med zgodovinarji vedno manj. Kapitalizem sta zamenjala pojma industrializacije in kasneje tudi ekonomske modernizacije. Če v tem oziru ekonomski zgodovinarji niso sledili željam oblasti, pa jim v raziskovalni agendi ni bilo česa očitati. Posvetili so se različnim vidikom gospodarskega razvoja, v ospredje so postavljali lokalne fenomene globalnih procesov, družbene strukture in prestrukturiranja. Posvetili so se tudi množicam kot »gibalno zgodovine« in različnim družbenim slojem (delavcem, kmetom, študentom, uradnikom idr.). V metodološkem pogledu je ekonomsko zgodovinopisje delovalo v tradicionalnem historičnem (pozitivističnem) vzorcu s poudarkom na empiriji, deskriptivni analizi in z delnim vključevanjem kvantitativnih metod.

Z rastjo institucij je rasla skupnost ekonomskih zgodovinarjev. Pri zvezi jugoslovanskih zgodovinarjev so ustanovili komisijo za gospodarsko zgodovino, podobno tudi v republiških društvih zgodovinarjev.⁹⁶ Komisijo so si zamislili kot prostor dialoga ekonomskih zgodovinarjev, prostor izmenjave idej in izkušenj. Imela je tri osnovne naloge: povezovanje gospodarskih zgodovinarjev v državi s konferencami in drugimi oblikami sodelovanja, izdajanje časopisa *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, sodelovanje v pripravah na svetovne kongrese gospodarske zgodovine v organizaciji IEHA (International Economic History Association) ali v drugih aktivnostih.

V času do razpada države je komisija organizirala pet konferenc. Tema prve v letu 1972 je bila industrijska revolucija, tema druge v letu 1977 je bil razvoj prometa, leta 1980 so razpravljali o specifičnostih ekonomskega razvoja in socialne strukture v posameznih jugoslovanskih regijah, leta 1983 so se posvetili gozdu in gozdarstvu na presečišču naravne dediščine in gospodarske dejavnosti, srečanja so se zaključila leta 1987 z referati na temo živinoreje in njene vloge v gospodarskem življenju.⁹⁷ Na zadnjo konferenco so prvič povabili tujega gosta, nemškega agrarnega zgodovinarja Williija A. Boelckeja. Predstavitve s konferenc so bile objavljene v reviji *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, ki je prvič izšla leta 1974. Ustanovitev revije je imela velik pomen, bila je zadnja točka v emancipaciji ekonomske zgodovine kot samostojne historične discipline. Šlo je za edino revijo v državi, ki je bila posvečena izključno gospodarskozgodovinskim temam. Sedež

95 Gabrič, »Med idejami proučevanja novejšo zgodovino in zgodovino delavskega gibanja,« 17–48.

96 Darja Mihelič, »Od sobivanja do razhoda. Utrinki iz zadnjih dveh desetletij sodelovanja zgodovinarjev druge Jugoslavije,« v: Oto Luthar in Jurij Perovšek, ur., *Zbornik Janka Pleterškega* (Ljubljana: ZRC, 2003), 577, 578.

97 Emilija Cvetković in Aleksandar Matković, »Radanje jedne istoriografije: nasledje Komisije za ekonomsku istoriju Jugoslavije,« v: Vesna Aleksić, Aleksandar Matković in Marko Miljković, ur., *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2021), 199–202.

uredništva je bil v Zagrebu, kar ni presenečenje, saj je hrvaško zgodovinoписje prednjačilo pri gospodarskozgodovinskih raziskavah. Člani uredništva so bili iz vseh jugoslovanskih republik, glavi urednik pa je bil priznani hrvaški ekonomski zgodovinar Ivan Erceg, ki je bil med drugim tudi profesor ekonomske zgodovine na ekonomski fakulteti zagrebske univerze. Njegovo raziskovalno delo se je osredotočalo na obdobje merkantilizma, gospodarski položaj Hrvaške v habsburški monarhiji, regulacijo podložnih obveznosti v poznem fevdalizmu, agrarno zgodovino, gozdarstvo, trgovino in historično demografijo. S krajšimi študijskimi bivanji in specializacijami se je izobraževal tudi v tujini, zlasti ga je zaznamovala specializacija iz agrarne zgodovine na Univerzi v Hohenheimu v študijskem letu 1965/66.⁹⁸

V strukturi objavljenih člankov so prevladovala razprave na temo prebivalstva, živinoreje, gozdarstva, prometa in industrializacije. Se pravi raziskovalna vprašanja, katerim so bile posvečene konference komisije za gospodarsko zgodovino. Tudi pri tej reviji je prišla do izraza značilnost, da je jugoslovansko zgodovinoписje zbir nacionalnih oziroma republiških historiografij. Večina avtorjev je raziskovalno obravnavala le historične pojave in fenomene v svojem okolju, večina je recenzirala knjige, tiskane v njihovi republici. Kljub prevladujoči usmerjenosti na domačo znanstveno produkcijo je bila rubrika recenzije pomembna, saj je prinašala tudi recenzije del tujih avtorjev in tako omogočala delen vpogled v mednarodni prostor, v tokove v mednarodnem ekonomskem zgodovinoписju. S tega stališča so bila pomembna tudi poročila o mednarodnih kongresih in konferencah, ki so se jih ekonomski zgodovinarji iz Jugoslavije le redko udeleževali. Mednarodno dimenzijo revije so želeli dodatno okrepiti z odprtjem revije tujim kolegom. Med vidnejšimi sta sodelovala specialist za zgodovino Balkana Michael Palairt in znameniti zgodovinar Otomanskega cesarstva Halil Inalcik. S temi dejanji je revija skušala pospešiti integracijo ekonomskih zgodovinarjev v mednarodni prostor. Značilno je, da ni objavljala besedil o marksizmu, delavskem razredu, posvečala se je izključno gospodarskozgodovinskim temam v maniri tradicionalnega historičnega pristopa in interpretacije. Le v slabih devetih odstotkih člankov je bil prisoten marksistični besednjak.⁹⁹

Pogled od zunaj

Pri obravnavi razvoja ekonomske zgodovine kot discipline je vsekakor treba omeniti dva ekonomista, ki sta bila po poreklu iz Jugoslavije, delovala pa sta na ameriških akademskih institucijah. Tam sta se dokončno oblikovala kot raziskovalca gospodarske zgodovine. Njune knjige so bile kontrapunkt nastajajočemu ekonomskemu zgodovinoписju, saj sta izhajala iz ambiciozno zastavljene historične sinteze. Njuna dela so bila dostopna v jugoslovanskih knjižnicah, znana strokovni publici, a bi bilo pretirano trditi, da so imela večji odmev ali vpliv med ekonomskimi zgodovinarji.

98 Damir Karbić, »Ivan Erceg (1919–2017)«, in: *Zbornik odsjeka povijesnih znanosti HAZU*, 35, 2017, 343–45.

99 Cvetković in Matković, »Radanje jedne istoriografije«, 203–10.

Jozo Tomasevich je izviral iz Hrvaške. Po izobrazbi je bil ekonomist, doktoriral je v Baslu v Švici. V obdobju med obema vojnama je bil v tridesetih letih zaposlen v centralni banki. Tik pred drugo svetovno vojno je bil sprejet v program Rockefeller fellowship in je odpotoval v ZDA, kje se je trajno naselil in postal vodilni strokovnjak za ekonomsko in politično zgodovino Jugoslavije.¹⁰⁰ S področja gospodarske zgodovine velja omeniti knjigo *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, ki je izšla pri Stanford in Oxford University Press (1955). Naslov natančno povzema vsebino knjige, to je razvoj kmetijstva, kmete kot družbeni sloj in širši ekonomski kontekst. Kmetijstvo in kmete je avtor vpel v širši gospodarskozgodovinski tok od srede 19. stoletja pa do druge svetovne vojne. Knjiga je razdeljena na tri poglavja, v prvem je predstavil razvoj kmetijstva ter temeljne ekonomske in socialne probleme podeželja na ozadju potekajočih širših gospodarskih sprememb. Drugi del zajema obdobje prve svetovne vojne, tretji pa čas med obema vojnama. Prvi del je koncipiran regionalno, avtor v njem analizira naslovljeno tematiko po posameznih jugoslovanskih regijah (republikah), kar pojasnjuje z zelo različno historično izkušnjo. V drugih delih pa spremeni optiko in je predmet analize Jugoslavija kot celota, a s pretanjenim občutkom za regionalne posebnosti. Podoben pristop je denimo ubral tudi Nikola Vučo v knjigi o agrarni krizi v Jugoslaviji med obema vojnama. Tomasevich v osrednjem delu knjige zelo natančno obravnava posamezne vidike iz zgodovine kmetijstva in podeželja. Obravnava kmete kot politični subjekt in njihovo participacijo v javnem življenju, naravne vire in pogoje kmetijstva, rast (rodnost in mortaliteto) kmečkega v primerjavi z urbanim prebivalstvom, agrarno prenaseljenost (rural overpopulation) v vsej družbeni kompleksnosti, agrarno reformo, posestno strukturo, kapitalsko in tehnološko raven, kreditne vire, integracijo kmetov in kmetijstva v tržno ekonomijo, davčni sistem, produkcijo in potrošnjo, prehrano in zdravje. V metodološkem pogledu je knjiga sledila modelu, ki se je kasneje dobro uveljavil v jugoslovanskem gospodarskem zgodovinopisju. Nastala je na tradicionalnem historičnem (pozitivističnem) vzorcu s poudarkom na empiriji, prodorni deskriptivni analizi in z delnim vključevanjem kvantitativnih metod, kot so omogočali viri. Knjiga je najboljši primer te vrste, je obsežna, skoraj 750 strani, podrobna v obravnavi, sintetična v analizi in izdatno podprta s statističnimi viri. Zelo jo odlikuje uravnoteženost lokalne (regionalne) in jugoslovanske ravni.¹⁰¹ Obe ravni se prepletata v sinergično celoto. Podobno ambiciozna knjiga o ekonomski zgodovini kmetijstva na jugoslovanski ravni še ni izšla.

Drugi avtor, Toussaint Hočevar, je izhajal iz Slovenije. Po drugi svetovni vojni je emigriral v Avstrijo, kjer je študiral ekonomijo in doktoriral v Innsbrucku, nato pa se je ustalil v ZDA kot profesor ekonomije na različnih univerzah, nazadnje na univerzi v New Orleansu.¹⁰² V slovensko ekonomsko zgodovinopisje je vstopil na velika vrata, s sintetičnim pregledom gospodarske zgodovine Slovenije od zemljiške odveze do

100 Alexander Vucinich, »Jozo Tomasevich: 1908–1994,« *Slavic Review* 54, št. 1 (1995): 257, 258.

101 Jozo Tomasevich, *Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford University Press, Oxford University Press, 1955).

102 Stane Granda, »Toussaint Hočevar (25. 6. 1927 – 21. 4. 1987),« *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 129–31. Ivan Ribnikar, »Dr. Toussaint Hočevar (1927–1987) – v spomin,« *Bančni vestnik* 36, št. 5 (1987): 155.

začetka šestdesetih let dvajsetega stoletja. V New Yorku je bila namreč leta 1965 natisnjena prva slovenska gospodarska zgodovina modernega časa. Hočevarjevo delo je bilo plod povsem drugačnih okoliščin, kot so jih doživljali zgodovinarji v Sloveniji. Koncept njegove knjige je bistveno odstopal, ne samo zaradi dela v tujini, temveč zaradi predhodne izobrazbe. Kot ekonomist je Hočevar izhajal iz ekonomske analize v historičnem kontekstu. Obravnavo gospodarskega razvoja je sektorsko razčlenil na kmetijstvo, industrijo in finančni sektor, znotraj teh pa natančno razločeval vzroke in posledice dolgoročnih strukturnih sprememb. Že leta 1965 je natančno razčlenil posledice slovenskega prestopa v jugoslovansko državo in spremembo relativnega ekonomskega položaja Slovenije znotraj jugoslovanske države vse do šestdesetih let prejšnjega stoletja.¹⁰³ Hočevar je šel še korak naprej in naslednjo knjigo izdal v slovenskem jeziku. Izšla je v ZDA. V knjigi z naslovom *Slovenski družbeni razvoj* je odprl vprašanje razmerja med gospodarsko strukturo, razvojno dinamiko in etnično emancipacijo Slovencev v 19. stoletju. Obravnaval je vprašanje pomembnosti jezika v transferju tehnologije in znanja, proučeval je »ekonomsko ceno« slovenske dvojezičnosti (slovenščina, nemščina). Kot zaključek je postavil zanimivo tezo, da naj bi bile institucije, ki odločajo o ekonomskem in socialnem razvoju, jezikovno usklajene s prebivalstvom tega ozemlja. Le v tem primeru naj bi bil potencialni družbeni produkt optimalen, kajti družbena ločnica ni več jezikovna, temveč stopijo v ospredje ekonomski in socialni dejavniki razvoja.¹⁰⁴ Njegova teza kasneje ni doživela globlje kritične presoje. Hočevar je znatno prehitel slovenski zgodovinarski čas, tako na konceptualni kot metodološki ravni. Mirno lahko zapišemo, da je sredi šestdesetih let anticipiral konceptualna in metodološka preoblikovanja slovenskega gospodarskega zgodovino pisja s konca osemdesetih oziroma devetdesetih let 20. stoletja. Slovensko ekonomsko zgodovino pisje je bilo v primerjavi s hrvaškimi ali srbskimi v formativnem obdobju kadrovske in institucionalno podhranjeno. Šele ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja leta 1959 je spodbudila proučevanje gospodarske zgodovine moderne dobe.¹⁰⁵

Soočanje z mednarodnimi trendi

Pri mednarodnem sodelovanju je pomembno opozoriti, da je bila komisija za gospodarsko zgodovino ustanovljena z željo po sodelovanju z IEHA (International Economic History Association). Včlanitev je namreč jugoslovanskim gospodarskim zgodovinarjem omogočila udeležbo na svetovnih kongresih gospodarske zgodovine. Glede na tedanjo organiziranost IEHA na državni podlagi je bila to nuja.¹⁰⁶

¹⁰³ Toussaint Hočevar, *The Structure of Slovenian Economy* (New York, 1965). Hočevar, Slovenian role in Yugoslav Economy (Columbus, Ohio, 1964).

¹⁰⁴ Toussaint Hočevar, *Slovenski družbeni razvoj* (New Orleans: Prometej, 1979).

¹⁰⁵ Gabrič, »Med idejami proučevanja novejšje zgodovine in zgodovine delavskega gibanja,« 17–48. Žarko Lazarević, »Identitete in imena gospodarskega zgodovino pisja,« *Ekonomika i ekohistorija* 8, št. 8 (2012): 116–36.

¹⁰⁶ Maxine Berg, »East-West Dialogues: Economic Historians, the Cold War, and Detente,« *The Journal of Modern History* 87, št. 1 (2015): 56.

Jugoslovanska komisija za ekonomsko zgodovino se je leta 1965 včlanila v WEHC (World Economic History Congress). Še isto leto se je majhna skupina jugoslovanskih gospodarskih zgodovinarjev udeležila kongresa WEHC v Münchnu. Od takrat naprej so se udeležili kongresov v Bloomingtonu (1968) in Leningradu 1970. Udeležba na kongresih je bila povezana z veliki finančnimi težavami, saj so le stežka zbrali potrebna sredstva. Ker organizacija ni imela lastnih finančnih virov, je bila odvisna od podpore republiških ministrstev in zveznega ministrstva za znanost oziroma oddelkov za mednarodno sodelovanje. To je postalo kritično v sedemdesetih letih. Končno se jim je uspelo udeležiti kongresa v Edinburgu leta 1978. Ta kongres je bil neke vrste mejnik, saj so po vzoru drugih držav in tudi jugoslovanske prakse pri svetovnih zgodovinarskih kongresih natisnili bibliografijo jugoslovanske gospodarskozgodovinske literature – *Bibliographia Historico-Oeconomica Iugoslaviae*. V bibliografiji so zajeli skoraj 3000 enot v 14 vsebinskih poglavjih: rudarstvo, gozdarstvo, živinoreja, prebivalstvo in migracije, ribištvo, pridobivanje soli, pomorstvo, združništvo, promet, trgovina, finančni sektor, industrializacija, agrarni sektor in obča gospodarskozgodovinska dela. Tematska struktura je odražala obseg in smeri raziskovalnega dela. Med sektorskimi raziskavami so prednjačile agrarna zgodovina, študije prebivalstva in migracij ter procesa industrializacije. Bibliografija je bila plod večdesetletnega razvoja ekonomske zgodovine kot discipline, rastoče samozavesti in postopno naraščajoče želje po mednarodnem sodelovanju.¹⁰⁷ Jugoslovanski ekonomski zgodovinarji so se samozavestno potegovali celo za organizacijo svetovnega kongresa v Dubrovniku leta 1982, vendar so umaknili ponudbo, ker jim ni uspelo dobiti potrebne politične in finančne podpore v državi. V osemdesetih so se udeležili kongresov v Budimpešti (1982) in v Bernu (1986).

Ivan Erceg, urednik revije *Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae*, je kot redni udeleženec vedno bolj občutil nelagodje. Končno je zapisal, da se je vsaj na kongresu v Budimpešti nazorno pokazalo, da ima jugoslovansko ekonomsko zgodovinopisje težave. Razlog je bila ujetost v lastni (republiški) referenčni okvir. Zato sta izostala načrtno spremljanje in implementacija mednarodnih raziskovalnih in metodoloških tokov. Pogrešal je obširnejše mednarodno sodelovanje, pogosto udeleževanje mednarodnih konferenc in intenzivnejši angažma v mednarodnih organizacijah.¹⁰⁸ Erceg je pozival k novemu koraku. Do osemdesetih let se je ekonomsko zgodovinopisje v Jugoslaviji institucionalno in kadrovsko konsolidiralo. Disciplina je stala pred izzivom kvalitativne preobrazbe, pred posodobitvijo konceptualnih in metodoloških izhodišč. Erceg je pozival k prenovi v razmerah, ko je komunistični režim zaradi globoke ekonomske krize izgubljal legitimnost, kar je spremljala dezintegracija jugoslovanskih intelektualnih skupnosti.¹⁰⁹

107 Ivan Erceg, Danica Milić in Jože Šorn, ur., *Bibliographia Historico-Oeconomica Iugoslaviae* (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 1978).

108 Cvetković in Matković, »Radanje jedne istoriografije,« 212–18.

109 Robert Stallaerts, »The Disintegration of the Yugoslav Intellectual Community,« v: Bruno Coppieters in Michel Huyseune, ur., *Secession, History, and the Social Sciences* (Brussels: VUB University Press, 2002), 141–57.

Zaključek

Ekonomsko zgodovinoписje se je oblikovalo po drugi svetovni vojni. Konstituiranje je potekalo v okolju komunistične družbene ureditve, ki je pred znanstvenike postavilo izziv historičnega materializma in temu ustrezne metodološke in interpretativne gabarite. Zgodovinoписje je bilo ves čas obstoja komunistične ureditve pod političnim in ideološkim nadzorom. Na začetku neposredno, kasneje posredno. Komisije za zgodovino pri centralnih organih komunistične stranke so obstajale do konca jugoslovanske države. Organizirale so številne razprave o tendencah v zgodovinoписju moderne dobe in tako posredno usmerjale raziskovalno delo, določale meje interpretativne svobode. Ko je narod povsem zamenjal razred kot referenčni okvir raziskovanja, so se pokazale različnosti historičnih izkušenj, s tem pa tudi interpretacije. Zato so v osemdesetih letih razprave med zgodovinarji že napovedovale politična razhajanja, ki so privedla do konca Jugoslavije.¹¹⁰ Del tega procesa je bilo ekonomsko zgodovinoписje. V šestdesetih letih so zgodovinarji prevzeli pobudo od ekonomistov. Obseg raziskovanja je narasel po ustanovitvi inštitutov za zgodovino delavskega gibanja. V metodološkem pogledu je ekonomsko zgodovinoписje temeljilo na tradicionalnem historičnem (pozitivističnem) vzorcu s poudarkom na empiriji, deskriptivni analizi in delnem vključevanju kvantitativnih metod, če so viri to omogočali. Ekonomsko zgodovinoписje se je odvijalo znotraj posameznih republik, ki so, razen Bosne in Hercegovine, temeljile na etničnem načelu. Republike z več institucijami (univerzami in inštituti) z daljšo raziskovalno tradicijo so bile v ospredju proučevanja ekonomske zgodovine. Zato sta prednjačili hrvaško in srbsko ekonomsko zgodovinoписje, deloma tudi slovensko. Na drugi strani pa se je zgodovinoписje, skupaj z ekonomskim zgodovinoписjem, komaj vzpostavljalo v Bosni in Hercegovini, Črni gori in Makedoniji. V primerjavi s celotno skupnostjo zgodovinarjev je bila skupnost ekonomskih zgodovinarjev skromna, tako na jugoslovanski kot na republiških ravneh. Ekonomski zgodovinarji so bili na obrobju zgodovinarske skupnosti, kar je pričalo o raziskovalnih prioritetah in pozornosti v širšem družbenem okolju. Zaradi zamejenosti v regionalne (republiške) okvire ali izoliranega raziskovanja institucij, pojavov lokalnega pomena v ožjih časovnih parametrih, je nastopila določena raven »samozadostnosti«. Take razmere so bile ovira za metodološko in konceptualno posodabljanje ekonomskega zgodovinoписja – kljub možnostim potovanj in liberaliziranega kulturnega transferja. Kot v drugih okoljih se je le manjši del ekonomskih zgodovinarjev vključeval v mednarodno sodelovanje. Sodelovali so pri delu meddržavnih zgodovinarskih komisij z zahodnimi in vzhodnimi državami,¹¹¹ se odzivali na konferenčna vabila in potovali na kongrese ekonomskih

110 Repe, »Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala,« 69–78. Repe, »Jugoslovanska historiografija po drugi svetovni vojni,« 312–25. Ivo Banac, »Historiography of Countries of Eastern Europe: Yugoslavia,« 1084–104. Banac, »The Dissolution of Yugoslav Historiography,« 39–65.

111 Delovale so bilateralne historične komisije z Italijo, Avstrijo, Francijo, Madžarsko, Češkoslovaško, Nemško demokratično republiko in Sovjetsko zvezo. Komisije s Španijo in Grčijo, Poljsko, Bolgarijo in tudi Zvezno republiko Nemčijo pa niso polno zaživele. Vključevali so se tudi v regionalne pobude, kot je bil Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf od leta 1969 dalje, ki je združeval zgodovinarje iz obmejnih regij Slovenije, Hrvaške, Avstrije in Madžarske. – Mihelič, »Od sobivanja do razhoda,« 577–87.

zgodovinarjev. Možnosti mednarodnega sodelovanja niso polno izkoristili. Ne samo zaradi zaostajanja za mednarodnim okoljem, kot je to opredelil Ivan Erceg, temveč tudi zaradi latentnih finančnih težav. Zato je bilo ekonomsko zgodovinopisje podhranjeno kadrovsko in v obsegu raziskovanja, kar je bila ena od bistvenih težav pri vključevanju v mednarodni prostor.

Viri in literatura

- Agičić, Damir. »Životopis i bibliografija Mirek Kolar Dimitrijević.« *Radovi* 31. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1998.
- Aleksić, Vesna. »Ekonomska istorija Srbije u domaćoj istoriografiji 2010–2017: metodološki izazovi u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja.« *Ekonomska i ekohistorija* 14, št. 1 (2018): 212–24.
- Aranitović, Dobrilo. *Jugoslovenski istorijski časopis - Bibliografija 1935–1997*. Beograd: Savez istoričara Jugoslavije, 1999.
- Banac, Ivo. »Historiography of Countries of Eastern Europe: Yugoslavia.« *The American Historical Review* 97, št. 4. (1992): 1084–104.
- Banac, Ivo. »The Dissolution of Yugoslav Historiography.« V: Ramet Sabrina Petra in Adamovich Ljubiša S. *Beyond Yugoslavia. Politics, Economics, and Culture in a Shattered Community*, 39–65. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1995.
- Barghoorn, Frederick. »Cultural Exchange Between the Communist Countries and the United States.« *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 372, 1 (1967): 113–23.
- Berg, Maxine. »East-West Dialogues: Economic Historians, the Cold War, and Detente.« *The Journal of Modern History* 87, št. 1 (2015): 36–71.
- Bičanić, Rudolf. »Ekonomska povijest medju ekonomskim in historijskim naukama.« *Kosov zbornik, Zgodovinski časopis* 6-7 (1952/1953): 820–25.
- Bičanić, Rudolf. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge University Press, 1973.
- Bockman, Johanna. *Markets in the Name of Socialism The left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford: Stanford University Press, 2011.
- Bondžić, Dragomir. »Razvoj nauke u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata.« *Kultura*, št. 161 (2018): 201–220.
- Bondžić, Dragomir. »Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kako deo spoljne politike Jugoslavije 1950–1961.« *Annales* 24, št. 4 (2014): 637–48.
- Bondžić, Dragomir. *Misao bez pasoša - Međunarodna saradnja beogradskog univerziteta 1945–1960*. Beograd: ISI, 2011.
- Borak, Neven. *Študij ekonomije v Jugoslaviji*. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 2019.
- Brunnbauer, Ulf. »Kontinuitete in spremembe. Aktualni trendi v zgodovinopisju Jugovzhodne Evrope.« *Zgodovinski časopis* 57, št. 3-4 (2003): 431–50.
- Buckley, Crist. »The Camille Dreyfus Years - Semicrystalline polymers: Morphology and Deformation.« V: *Anton Peterlin 1908–1993*. 220–30. Ljubljana: SAZU in IJS, 2008.
- Čalič, Dušan. *Zbornik radova posvećen osamdesetoj godišnjici rođenja Mije Mirkovića*. Zagreb: JAZU, 1979.
- Cvetković, Emilija in Aleksandar Matković. »Rađanje jedne istoriografije: nasleđe Komisije za ekonomsku istoriju Jugoslavije.« V: Vesna Aleksić, Aleksandar Matković in Marko Miljković, ur., *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji, 197–223*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2021.
- Dinkel, Jürgen. *The Non-Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927–1992)*. Leiden, Boston: Brill, 2019.

- Dragišić, Petar. *Zidati tuđe sreče. Ekonomska emigracija iz Jugoslavije u Zapadnu Evropu krajem šestdesetih i početkom sedamdesetih godina*. Beograd: INIS; 2019.
- Đurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*. Beograd: ISI, 1986.
- Erceg, Ivan, Danica Milić in Jože Šorn Jože, ur. *Bibliographia Historico-Oeconomica Iugoslaviae*. Zagreb, 1978.
- Gabrič, Aleš, ur. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Gabrič, Aleš. »Med idejami proučevanja novejšo zgodovine in zgodovine delavskega gibanja.« V: Aleš Gabrič, ur., *Zgodovinoписje v zrcalu - 50 let Inštituta za novejšo zgodovino*, 17–48. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Gabrič, Aleš. »Znanstvena politika v Sloveniji po drugi svetovni vojni in vloga Antona Peterlina.« V: *Anton Peterlin 1908–1993*, 300–30. Ljubljana: SAZU in IJS, 2008.
- Grafenauer, Bogo. »Problemi in naloge slovenskega zgodovinoписja v našem času.« *Zgodovinski časopis* 1, št. 1-4 (1947): 11–28.
- Grandá, Stane. »Toussaint Hočevár (25. 6. 1927 - 21. 4. 1987).« *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 129–31.
- Hobsbawm, Eric. *O istoriji. O teoriji i, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za suvremeni svet*. Beograd: Otkrovenje, 2003.
- Hočevár, Toussaint. *Slovenian role in Yugoslav Economy*. Columbus, Ohio, 1964.
- Hočevár, Toussaint. *Slovenski družbeni razvoj*. New Orleans: Prometej 1979.
- Hočevár, Toussaint. *The Structure of Slovenian Economy*. New York, 1965.
- Janjetović, Zoran. *Od internacionale do komerciale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: INIS, 2011.
- *Jugoslovenski pregled* 24, št. 7–8 (1980): 269–85. »Naučna politika i naučno-istraživačka delatnost.«
- Karaman, Igor. *Industrializacija građanske Hrvatske 1800–1941*. Zagreb: Naprijed, 1991.
- Karaula, Željko. »Prilozi za biografiju Rudolfa Bičanića.« V: *Radovi zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 10 (2016): 216–42.
- Karbić, Damir. »Ivan Erceg (1919–2017).« *Zbornik odsjeka povijesnih znanosti HAZU* 35, 2017, 343–45.
- Kaser, Michael. »Foreword.« V: Rudolf Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, VII - VIII. Cambridge University Press, 1973.
- Kresal, France. »Znanstveno posvetovanje o industrijski revoluciji v jugoslovanskih deželah.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 13, št. 1-2 (1973): 313–17.
- Lazarević, Žarko. »Identitete in imena gospodarskega zgodovinoписja v Sloveniji.« V: *Ekonomika i ekohistorija*, 8, št. 8 (2012): 116–36.
- Lees, Lorraine M. *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*. The Pennsylvania State University Press, 1997.
- Lloyd, Jordan. »Scientific and Technological Cooperation among East European Communist Countries.« *Minerva*, 8, št. 3 (1970): 376–95.
- Lukšič Hacin, Marina. »Beg možganov od konca petdesetih do začetka devetdesetih let 20. stoletja s poudarkom na Sloveniji.« *Dve domovini/Two Homelands*, [št.] 52 (2020): 113–28.
- Malsimović, D. »Yugoslavia: Development of Scientific Research.« *Nature* 218 (1968): 846–49.
- Marković, Predrag. »Kako smo pronašli "pravu istorijsku istinu"? Srpska istoriografija posle 1991. godine.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 44, št. 2 (2004): 45–66.
- Mihelič, Darja. »Od sobivanja do razhoda. Utrinki iz zadnjih dveh desetletij sodelovanja zgodovinarjev druge Jugoslavije.« V: Oto Luthar in Jurij Perovšek, ur., *Zbornik Janka Pleterkega*, 573–95. Ljubljana: ZRC, 2003.
- Mihović, Dragan. *YU - odliv mozgova*. Beograd: Naučna knjiga, 1990.
- Mirković, Mijo. *Ekonomika istorija Jugoslavije*. Zagreb: Ekonomski pregled, 1958.
- Mišković, Nataša, Harald Fischer Tiné in Nada Boškovića, ur., *The Non-Aligned Movement and the Cold War*. Delhi, Bandung in Belgrade: Routledge, 2014.

- Najbar Agičić, Magdalena. *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945–1960*. Zagreb: Ibis, 2013.
- Naumann, Katja. »International Research Planning across the Iron Curtain: East-Central European Social Scientists in the ISSC an Vienna Centre.« V: Michel, Christian, Sandrine Kott in Ondrej Matejka, ur., *Planning in Cold War Europe. Competition, Cooperation, Circulations (1950s – 1970s)*. München: Walter De Gruyter, 2018.
- Pavličević, Dragutin. »Dr. Miroslava Despot (1912–1995).« V: *Radovi* 28, 373–74. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest.
- Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: INIS, 2008.
- Petrić, Hrvoje. »Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti u Hrvatskoj.« V: Mihelić Darja, ur., *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, 97–124. Ljubljana: Založba ZRC, 2014.
- Polič, Mario in Krešimir Sajko. »Africa Research Institution in Yugoslavia.« *Africa Spectrum* 6, št. 1 (1973): 97–101.
- Prežihov, Voranc [Kuhar, Lovro]. *Jamnica: roman sošeske*. Ljubljana, 1945.
- Ramnath, Narayanswamy. »Yugoslavia: Self-mangement or Mismanagement?.« *Economic and Political Weekly* 23, št. 40 (1988): 2052–54.
- Repe, Božo. »Jugoslovska historiografija po drugi svetovni vojni.« *Tokovi istorije* št. 1–4 (1999): 312–25.
- Repe, Božo. »Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala.« *Zgodovina za vse* 1, št. 3 (1996): 69–78.
- Režek, Mateja. »Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične „kontaminacije“ zgodovinsopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966).« *Acta Histriae* 22, št. 4 (2014): 971–92.
- Ribnikar, Ivan. »Dr. Toussaint Hočevar (1927–1987) - v spomin.« *Bančni vestnik* 36, št. 5 (1987): 155.
- Šoljan Nikša, Nikola. »The Saga of Higher Education in Yugoslavia: Beyond the Myths of a Self-Management Socialist Society.« *Comparative Education Review* 35, št. 1 (1991): 131–53.
- Stallaerts, Robert. »Historiography in the Former and New Yugoslavia.« *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, št. 3-4 (1999): 315–36.
- Stallaerts, Robert. »The Disintegration of the Yugoslav Intellectual Community.« V: Bruno Coppeters in Michel Huysseune, ur., *Secession, History, and the Social Sciences*. 141–57. Brussels: VUB University Press, 2002.
- Tomasevich, Jozo. *Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford University Press, Oxford University Press, 1955.
- Voje, Ignacij. »Prof. dr. Jadran Ferluga (1920–2004).« *Zgodovinski časopis* 58, št. 1-2 (2004): 207–09.
- Vranješ Šoljan, Božena. »Prof. dr. Igor Karaman (1927–1995).« V: *Radovi* 28. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 7–9.
- Vučetić, Radina. »Koka-kola socializam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šestdesetih godina XX veka.« Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Vucinich, Alexander. »Jozo Tomasevich: 1908–1994.« *Slavic Review* 54, št. 1 (1995): 257, 258.
- Vučo, Nikola. *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*. Beograd: Prosveta, 1968.
- Vučo, Nikola. *Državna intervencija u privredi*. Beograd: Savremena administracija, 1975.
- Vučo, Nikola. *Ekonomska istorija sveta*. Beograd: Naučna knjiga, 1962.
- Vučo, Nikola. *Ekonomska istorija*. Beograd: Naučna knjiga, 1959.
- Vučo, Nikola. *Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata*. Beograd: Naučna knjiga, 1948.
- Vučo, Nikola. *Privredna istorija Srbije do prvog svetskog rata*. Beograd: Naučna knjiga, 1955.
- Vučo, Nikola. *Razvoj industrije u Srbiji u 19. veku*. Beograd, 1981.
- Vuletic, Dean. »Sounds like Amerika. Yugoslavias Soft Power in Eastern Europe.« V: Romijn, Peter, Giles Scott-Smith in Joes Segal, *Divided Dreamworlds. The Cultural Cold War in East and West*, 115–31. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.

- Woodward, Susan. *Socialist unemployment. The political economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton University Press.
- Zwitter, Fran. »Gospodarska zgodovina kot znanost.« *Zgodovinski časopis*, št. 1-4 (1954): 169–72.
- Zwitter, Fran. *Sociologija in zgodovina*. Ljubljana: Akademsko založba, 1938.

Žarko Lazarević

YUGOSLAV ECONOMIC HISTORIOGRAPHY BETWEEN THE NATIONAL AND INTERNATIONAL CONTEXT AFTER WORLD WAR II

SUMMARY

Economic historiography developed within the communist social order, presenting historians with the challenge of historical materialism and the corresponding methodological and interpretative dimensions. Historiography was under political and ideological control throughout the existence of the communist regime. Historical commissions with the central bodies of the Communist Party existed until the dissolution of the Yugoslav state. The commissions organised numerous debates on the tendencies of the historiography of the Modern Period, thus steering the research work and the limits of interpretive freedom. When the nation completely replaced the class as the frame of reference for research, the differences in the historical experience and, consequently, interpretations became evident. Methodologically, economic historiography was based on the traditional historical (positivist) model with an emphasis on empiricism, descriptive analysis, and, when resources permitted, partial incorporation of quantitative methods. Economic historiography took place within the individual republics based on the ethnic principle, except in Bosnia and Herzegovina. Republics with several institutions (universities and institutes) with a longer research tradition were at the forefront of economic history research. Therefore, the Croatian, Serbian, and, to some extent, Slovenian economic historiography were in the lead. On the other hand, historiography, including economic historiography, was hardly established in Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and Macedonia. The number of economic historians at the Yugoslav and republican levels was modest compared to the entire community of historians, and economic historians were on the margins. The restriction to regional (republican) frameworks or the isolated institutional research into the phenomena of local importance within narrower temporal parameters resulted in a certain degree of “self-sufficiency”. These conditions were an obstacle to the methodological and conceptual development of economic historiography in accordance with international trends.

Domagoj Tomas*

Ivan Tomas and the Smuggler for the Pope

ABSTRACT

During the pontificate of Pope Pius XII (1939–1958), the relations between the Holy See and the European communist countries were either strained or severed. In such circumstances, the trial against the Archbishop of Zagreb Alojzije Stepinac was held in the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY). The proceedings were completed in 1946 when Stepinac was sentenced to sixteen years in prison. After five years in prison, he was given the choice of either going to Rome or serving the rest of his sentence under house arrest in his hometown of Krašić. After Stepinac was appointed cardinal in 1953, the FPRY severed its diplomatic relations with the Holy See, while Stepinac lost the opportunity of going to Rome and accepting the cardinal's insignia.

*At the time, the Croatian Catholic priest Ivan Tomas worked at the Vatican Radio in Rome. Tomas's efforts and the assistance from an American tourist of Slovenian origin, Frances Yenko Chilcoat, resulted in a fascinating and unusual journey of Stepinac's cardinal robe and its safe arrival to the territory of the FPRY in 1954. Yenko Chilcoat described her endeavour in a memoir titled *Smuggler for the Pope*, published in 2006.*

This paper will first explain the international political context at the time of Yenko Chilcoat's arrival from the United States of America to Europe and the church-state relations between the Holy See and the FPRY after World War II. Furthermore, the paper will verify the authenticity of Chilcoat's memoir and the credibility of her claims, analyse Tomas's role in the smuggling of the cardinal robe, as well as the consequences of the cardinal robe coming into Stepinac's possession. Finally, a conclusion will be made about the meaning and importance of Stepinac's cardinal robe being sent from Rome to the FPRY in the context of contemporaneous church-state relations.

Keywords: Ivan Tomas, Aloysius Stepinac, Frances Yenko Chilcoat, communist Yugoslavia, church-state relations

* Assistant Professor Dr. Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History; dtomas@ffos.hr

IZVLEČEK

IVAN TOMAS IN PAPEŽEVA TIHOTAPKA

V času pontifikata papeža Pija XII (1939–1958) so bili odnosi med Svetim sedežem in evropskimi komunističnimi državami napeti ali prekinjeni. V takšnih okoliščinah je v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) potekal sodni proces proti zagrebškemu nadškofu Alojziju Stepincu, ki se je končal leta 1946, ko je bil obsojen na 16 let zapora. Po prestani petletni zaporni kazni se je Stepinac moral odločiti, ali bo odšel v Rim ali pa bo odslužil preostalo kazen v hišnem priporu v Krašiču, svojem rojstnem kraju. Ko je bil Stepinac leta 1953 imenovan za kardinala, je FLRJ prekinila diplomatske odnose s Svetim sedežem, zaradi česar ni mogel oditi v Rim, da bi prevzel kardinalske insignije.

Hrvaški katoliški duhovnik Ivan Tomas je v tistem času delal na Radiu Vatikan v Rimu. Z njegovo pomočjo in s pomočjo ameriške turistke slovenskega rodu Frances Yenko Chilcoat so Stepinčeva kardinalska oblačila po zanimivi in nenavadni poti leta 1954 varno prispela na ozemlje FLRJ. Frances Yenko Chilcoat je svoj podvig opisala v spominih z naslovom *Smuggler for the Pope* (Papeževa tihotapka), ki so izšli leta 2006.

V tem prispevku bodo najprej pojasnjene mednarodne politične okoliščine v času prihoda Frances Yenko Chilcoat iz Združenih držav Amerike v Evropo ter cerkveno-državni odnosi med Svetim sedežem in FLRJ po drugi svetovni vojni. Poleg tega bomo preverili pristnost in verodostojnost njenih spominov in trditev ter analizirali Tomasovo vlogo pri pošiljanju kardinalskih oblačil in posledice dejstva, da jih je Stepinac prejel. Na koncu bo podan zaključek o pomenu in pomembnosti popotovanja Stepinčevih kardinalskih oblačil iz Rima v FLRJ v kontekstu sodobnih odnosov med cerkvijo in državo.

Ključne besede: Ivan Tomas, Alojzij Stepinac, Frances Yenko Chilcoat, komunistična Jugoslavija, odnosi med cerkvijo in državo

Introduction

This paper will attempt to determine the authenticity of the relevant sources and the credibility of the testimony of Frances Yenko Chilcoat, an American of Slovenian origin. In an interesting memoir titled *Smuggler for the Pope*,¹ she described the transportation of the Archbishop of Zagreb Alojzije Stepinac's cardinal robe from Rome to Yugoslavia, which took place with the assistance of the Croatian priest Ivan Tomas in 1954, two years after Stepinac had been appointed cardinal. Furthermore, this

1 Frances Yenko Chilcoat, *Smuggler for the Pope. A True Story* (San Francisco: California Publishing Company, 2006).

development will be put into the context of the church-state relations between the Holy See and the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY), which were completely severed at the time.

Simultaneously, the question of Yenko Chilcoat's willingness to take the risk of accepting the role of a smuggler and the role of Tomas and the Croatian emigrant clergy in delivering the crimson cardinal robe to Stepinac will be discussed. The potential role of the robe in church-state relations and the question of whether Stepinac publicly wore it and under what circumstances will be answered as well.

As a specific topic, modern church-state relations have been the subject of historiographical research for some time now. Among the Croatian historians who have dealt with the relations between the Catholic Church and the communist Yugoslavia, we should mention Miroslav Akmadža,² Jure Krišto,³ Stipan Trogrlić,⁴ Marina Beus,⁵ Margareta Matijević,⁶ Slađana Josipović Batorek,⁷ and others.

At the beginning of this article, a brief review is given of the relations between the Holy See and the European communist countries after World War II, followed by a short explanation of the communists' persecution of Stepinac and the role of Ivan Tomas in the Croatian programme of Radio Vatican. The article's conclusion provides an interpretation of the circumstances leading to the smuggling of Stepinac's cardinal robe into the territory of the FPRY, a feat carried out by Tomas, Yenko Chilcoat, and other parties mentioned by Yenko Chilcoat in her memoir.

The Holy See and the European Communist Countries after World War II

The relations between the Holy See and the European communist countries developed after the Allied victory against the Axis powers in World War II, during the time when the global bipolar geopolitical order was formed in which the United

-
- 2 Miroslav Akmadža, *Franjo Šeper. Mudročicu protiv jednonumlja* (Zagreb and Rijeka: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić" and Otokar Keršovani, 2009). Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.* (Zagreb and Slavonki Brod: Despot infinitus and Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013). Miroslav Akmadža, *Biskupi, komunisti i svećenička udruženja* (Zagreb and Sarajevo: Hrvatski institut za povijest and Synopsis, 2018). Miroslav Akmadža, *Stepinac riječu i djelom* (Zagreb: AGM, 2019) and other works.
 - 3 Jure Krišto, *Katolička crkva u totalitarizmu 1945.–1990.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1997). Jure Krišto, *Partija, UDBA i svećenička udruženja* (Zagreb: Hrvatska kulturna zaklada – Hrvatsko slovo, 2014). Jure Krišto, *Stoljeće narda i Crkve. Povijest Katoličke Crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 2019).
 - 4 Stipan Trogrlić, *Mons. Božo Milanović istarski svećenik (1890.–1980.). Crkveno-vjersko i javno-političko djelovanje* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2011). Stipan Trogrlić, *Represija jugoslavenskog komunističkog režima prema katoličkoj crkvi u Istri 1945.–1971.* (Pazin and Pula: Državni arhiv u Pazinu and Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Pula, 2014).
 - 5 Marina Beus, *Kolar između srpa i čekića. Položaj Katoličke Crkve i odnos komunističke vlasti prema dijecezanskom svećenstvu u Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1966. godine* (Mostar: Crkva na kamenu, 2019).
 - 6 Margareta Matijević, "Između partizana i pristojnosti". *Život i doba Svetozara Rittiga (1873.–1961.)* (Zagreb and Slavonki Brod: Plejada and Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019).
 - 7 Slađana Josipović Batorek, *Sukob i(li) suradnja. Crkveno-državni odnosi u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1945. do 1959. godine* (Osijek: Oksimoron and Ogranak Matice hrvatske u Osijeku, 2020).

States of America (the USA) were dominant in one part of the world and the Union of Soviet Socialist Republics (the USSR) prevailed in the other. The attitude of the Catholic Church towards communism had been clear ever since the 19th century,⁸ and it was complicated further following The Decree Against Communism issued by Pope Pius XII in 1949, provoked by the Italian parliamentary election⁹ and coup d'état in Czechoslovakia.¹⁰ The political relations between the Holy See and the communist countries thus even exacerbated the tectonics of the Cold War bipolar division of the world.

Moreover, the post-war period was the time of the intense systemic communist political repression against the Catholic Church and its leaders, who were subject to trials in the European communist countries – for example Josyf Slipy in the USSR, Alojzije Stepinac in the FPRY, József Mindszenty in Hungary, Josef Beran in Czechoslovakia, and Stefan Wyszyński in Poland. Their unfavourable position further complicated and hindered the relations between the Holy See and the European communist countries, already challenged by the serious disputes between communism and Catholicism.

The processes in question ultimately resulted in the severance of the diplomatic relations between the Holy See and the European communist countries, worsening the position of the Catholics in these countries. Such conditions would later encourage the Holy See to alter its political paradigm towards the European communist countries, i.e. to shape the so-called “*Ostpolitik*” policy¹¹ as a concept which, after the Second Vatican Council, allowed for the coexistence (*modus vivendi*) between the Catholic Church and the communist regimes. The success of this policy is still being disputed today.¹²

The Case of Alojzije Stepinac and the Severance of the Diplomatic Relations Between the FPRY and the Holy See

The church-state relations started deteriorating after the first arrest of Archbishop Stepinac by the new government authorities in May 1945, followed by the discussions between Stepinac and Josip Broz Tito in June of the same year.¹³ However, the real problems for Stepinac and the Catholic Church in the Democratic Federal Yugoslavia

8 The opposition of the Catholic Church against communism was clearly stated in Pope Pius IX encyclical *Nostis et nobiscum* (1849) and *Quanta cura* (1864), as well as in the social encyclical *Rerum novarum* (1891) by Pope Leo XIII.

9 At the 1948 Italian general elections, the Communist – Socialist coalition received 31 % of votes.

10 The Communists came into power in 1948 with a coup d'état, after which they tried to control the Catholic Church by establishing priest associations under the patronage of the regime, regulating the Church finances, and with the mandatory approval of the contents of all pastoral letters.

11 *Ostpolitik*, the Vatican policy towards Eastern Europe, attempted to initiate a dialogue between the Holy See and the eastern communist countries. It was shaped during the pontificate of Pope John XXIII (1958–1963), and its architect was Agostino Casaroli.

12 More in: Achille Silvestrini, “Uvod,” in: Agostino Casaroli, *Mučeništvo strpljivosti. Sveta Stolica i komunističke zemlje (1963.–1989.)* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2001), 23–49.

13 Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, 23–27.

started after the Bishops' Conference of Yugoslavia, which issued a pastoral letter in September 1945. The pastoral was read to the Catholics in the churches throughout the country. It criticised the authorities (noting the murders and arrests of the clergy), the issues of youth education, the appropriation of the Church property, the destruction of graves, the confiscation of the Catholic press and print shops, etc., and called for the complete freedom of all Catholic institutions. The contents of the pastoral letter represented a severe blow for the new authorities, which were preparing for the Constitutional Parliament elections at the time.¹⁴

Stepinac's predictions regarding his own arrest after having issued the pastoral letter soon came true, followed by a general media campaign against him personally and against the entire Catholic Church. The head prosecutor Jakov Blažević served as the long arm of Tito's regime in the trial against Stepinac, who was finally arrested in September 1946.¹⁵

The trial was brief: as soon as in October 1946, a verdict was reached, and Stepinac was sentenced to sixteen years in prison with forced labour and a five-year suspension of political and civil rights.¹⁶

Stepinac was supported by the Holy See's apostolic delegate in the FPRY Joseph Patrick Hurley, the French intellectuals François Mauriac and Paul Claudel, and many others.¹⁷

After World War II, the FPRY authorities tried to employ various measures to sever or at least weaken the connections between the Catholic Church in the FPRY and the Holy See. Their attempts to form a *National Church* under the control of the state encountered fierce opposition from the Catholic bishops, which was blamed on Stepinac as well.¹⁸

The issue of Archbishop Stepinac's imprisonment compromised the Yugoslav government, particularly in the eyes of the international community. Thus, in 1951, Tito expressed his willingness to release Archbishop Stepinac from prison provided that he left the FPRY. However, the Holy See refused the offer. Shortly after, Stepinac was transferred from Lepoglava Prison to house arrest in his birthplace of Krašić, subject to Tito's condition that he could not conduct the duties of the archbishop or any other prominent ecclesiastical functions.¹⁹

In November 1952, Radio Vatican announced that Stepinac had been appointed cardinal. Consequently, the FPRY severed its diplomatic relations with the Holy See.²⁰ Those relations had been previously challenged by the matters of Trieste²¹ and

14 Ibid., 32–35.

15 Ibid., 65–67.

16 Ibid., 77.

17 Akmadža, *Stepinac riječju i djelom*, 115–18.

18 Ibid., 129.

19 Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, 81, 82.

20 Ibid., 145.

21 The Yugoslav government blamed the Holy See for its contribution to the decision of the London Conference regarding Trieste in 1952, accusing it of pursuing Italian national policy.

the class-based priest associations,²² so Stepinac's appointment was the last straw that resulted in the complete cessation of diplomatic relations.

Afterwards, the FPRY authorities hoped – encouraged by Svetozar Rittig's estimates²³ – that Stepinac's appointment as a cardinal would result in his departure to Rome, which would be in line with the interests of the FPRY. However, Stepinac wanted to stay with his people, so he decided to remain under house arrest in Krašić.²⁴ At that time, Tito saw Stepinac as “a pawn in the game of Vatican's international politics, primarily in Central Europe and especially in Yugoslavia.”²⁵

Ivan Tomas and Radio Vatican

After having served as a secretary of the Diocese of Skopje under Bishop Smiljan Franjo Čekada, Ivan Tomas,²⁶ a priest of the Diocese of Mostar-Duvno, arrived in Rome in 1941 for his postgraduate studies. He attained his doctorate in 1951 and then worked at Radio Vatican as the editor and radio presenter of the Croatian programme

22 Some bishops, including Archbishop Stepinac, immediately opposed the foundation and work of class-based priest associations, while others tolerated it, and they were one of the main reasons for the deterioration of the relations between the Holy See and the FPRY. The 1950 Bishops' Conference of Yugoslavia stated that it was “not recommended” (*Non expedit*) to take part in such associations, while in 1952, the priests were unanimously forbidden (*Non licet*) from joining such associations.

23 Svetozar Rittig (1873–1961), a Croatian priest, historian, and politician. He studied theology in Sarajevo, Đakovo, and Vienna, where he attained a doctorate in 1902. Until 1911, he taught ecclesiastical history at the seminary in Đakovo, after which he was a secretary at the Archdiocese of Zagreb, a professor at the Faculty of Theology in Zagreb, and the editor of the Catholic newspaper *Katolički list* (1912–1913). He became politically active in 1908 as a member of the Croatian Party of Rights in the Croatian Parliament. In 1918, he was a member of the National Council of the State of Slovenes, Croats and Serbs, while from 1919 to 1920, he was a member of the Temporary National Representation. When the Independent State of Croatia was established, he moved to Selce, where he established contacts with the representatives of the national liberation movement. In 1943, he was a member of the ZAVNOH (National Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Croatia), between 1944 and 1954 the president of the Commission for Religious Affairs, while in 1945, he became a member of the Constituent Assembly and then the Federal Assembly and the Croatian Parliament. In 1946, he was appointed a minister without portfolio in the Croatian Government (until his retirement in 1954). He encouraged the revival of the Old Church Slavonic Academy (1948), which was renamed as the Old Church Slavonic Institute in 1952. He was the Institute's director until 1961. In 1947, he was elected a full member of the JAZU (the Yugoslav Academy of Sciences and Arts).

24 Akmadža, *Stepinac riječju i djelom*, 130, 131.

25 Peda Radosavljević, *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963–1978*. (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 33.

26 Ivan Tomas (1911–1992), a priest of the Diocese of Mostar-Duvno. He attended the grammar school in Stolac (1924–1925) and Travnik (1925–1932). In 1937, he graduated from the Faculty of Theology in Sarajevo. He was ordained as a priest in 1937. He ran the parishes in Prenj and Šipovača in Herzegovina, while since 1940, he served as the secretary of Bishop Smiljan Franjo Čekada in Skopje. In 1941, he left for Rome for his postgraduate studies and attained a doctorate in 1951 at the Gregoriana. In the meantime, he also earned a degree in archivistics, diplomacy, and palaeography. After World War II, he helped Croatian and other refugees in Rome. From 1954 to 1962, he worked at Radio Vatican as the editor and radio presenter of the Croatian programme and resided at the College of St. Jerome until 1961. Since 1961, he lived at the Blessed Nikola Tavelić House in Grottaferrata near Rome. He was the editor of the magazines *Travničko smilje* (1932), *Blagovijest* (1940–1941), and *Novi život* (1962–1970). He wrote many articles about Croatian history, culture, and the role of the clergy in the formation of the national and world cultural history. He wrote for the Croatian emigrant publications (*Glasnik Srca Isusova i Marijina*, *Hrvatska revija*, *Studia Croatica*, *Križ*, *Danica*, *Naša nada*, and others). See: Vlado Šakić and Ljiljana Dobrovšak, eds., *Leksikon hrvatskoga iseljeničtva i manjina* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar and Hrvatska matica iseljenika, 2020), 994.

between 1954 and 1962.²⁷ From his arrival in Rome until 1961, Tomas resided at the Pontifical Croatian College of St. Jerome. At the end of 1961 – as a result of mutual diplomatic initiatives and concessions whose goal was to initiate formal negotiations about the normalisation of the relations between the Holy See and the FPRY – Tomas was forced to leave the College of St. Jerome as well as his post at Radio Vatican due to Vatican's response to one of the demands of the Yugoslav government, which tried to depoliticise the College of St. Jerome.²⁸ The Yugoslav demands were listed and substantiated in a document titled *Kratak istorijat Zavoda sv. Jeronima u Rimu, njegova uloga i sadašnje stanje*,²⁹ even though Tomas and Krunoslav Draganović³⁰ had been named as the key threats to the relations between the FPRY and the Holy See at the meeting of the Yugoslav Federal Commission for Religious Affairs back in 1956.³¹

While he was working at Radio Vatican, Tomas first ensured that the number of Croatian radio broadcasts was increased to five a week in 1955 and later to every day. As he was openly patriotic, the Croatian programme paid considerable attention to historical topics as well as to the contemporaneous political situation in the FPRY and around the world. Stepinac's work inspired Tomas and represented one of his favourite topics, which was particularly annoying for the communist regime in the FPRY.³²

According to the sources in the Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, the Tanjug news agency dedicated a special monitoring unit for Radio Vatican,³³ and according to Peđa Radosavljević, Tomas's editorial policy was under attack by the FPRY authorities.³⁴

27 Radio Vatican started broadcasting in 1931, while the Croatian programme, aired twice per week, was introduced in 1947, mainly due to the efforts of Juraj Magjerec and Ivo Omrčanin. The programme's first presenter was the writer Ljubo Wiesner, but he was soon replaced by the priest Pavao Jesih (1947–1954), who worked as an editor, host, and reporter. In 1954, Ivan Tomas took over the position. The programme was later aired five times a week and then finally on a daily basis. Later, its chief editors were Jesuits, Stjepan Tumbas being the first. Every day, Radio Vatican's Croatian programme would broadcast reports from the Vatican and the world and discuss the religious, social, and political events in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and among the Croatian emigration. See: Šakić and Dobrovišak, eds., *Leksikon hrvatskoga iseljenništva i manjina*, 873.

28 Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.–1966.* (Rijeka: Otokar Keršovani, 2004), 189, 190.

29 HR-HDA-310, box 44, Pov. 159/1-1961.

30 Krunoslav Draganović (1903–1983), a Croatian priest, historian, and politician. He studied at the Faculty of Theology in Sarajevo and was ordained as a priest in 1928. In 1932, he went to Rome, where he attained a doctorate at the Pontifical Oriental Institute in 1935. He became an assistant professor in 1940 and a full professor at the Faculty of Theology in Zagreb in 1942. Since 1943, he was a part of the Croatian diplomatic post at the Holy See. After World War II, he stayed in Rome and was active in the Croatian political emigrant circles until 1948. He moved to Austria in 1960, while in 1967, he returned to Sarajevo under mysterious circumstances. As a historian, he primarily dealt with the issues of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina.

31 Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970., drugi deo: 1954–1970.* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002), 426.

32 Domagoj Tomas, *Pet redaka. Rimski dnevnik svećenika Ivana Tomasa (1943.–1944.)* (Rim, Mostar, and Osijek: Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima u Rimu, Biskupski ordinarijat Mostar, and Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, 2014), 37.

33 The Telegraph Agency of the New Yugoslavia (Tanjug) was a news agency founded in 1943. Its primary task was to inform the public of the national liberation movement's activities in Yugoslavia. It was the sole privileged news agency in the Democratic Federal Yugoslavia/Federal People's Republic of Yugoslavia/Socialist Federal Republic of Yugoslavia.

34 Radosavljević, *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963–1978*, 54, 55.

Frances Yenko Chilcoat – an American Tourist and Smuggler

Frances Yenko,³⁵ an American of Slovenian origin, grew up in a small town of Rock Springs³⁶ in a family actively involved in the local Slovenian Catholic community gathered around the Saints Cyril and Methodius Catholic Church. At the time, the parish priest and spiritual advisor of the Slovenian and Croatian community was a Slovenian by the name of Albin Gnidovec. Thanks to her father's persistent tutoring, Frances learned to read and speak Slovenian.³⁷

Frances Yenko lived in Salt Lake City for a while before moving to San Francisco at the age of 19, when she accepted a tempting business offer by the airplane company United Airlines. When Gnidovec learned of this, he asked the Slovenian priest Vital Vodušek, who worked in San Francisco, to look after Frances and take her "under his wing".³⁸

Soon after she had accepted the job in 1947 and moved to San Francisco, Frances Yenko married Aaron Chilcoat. On Vodušek's recommendation, she provided boarding for the Croatian political emigrant Ivan Ivanković. For a while, she and her husband looked after Ivanković, and through him, she got in touch with Tomas.³⁹

After working as an employee of United Airlines for nine and a half years, in 1954, Frances Yenko Chilcoat received a thirty-day travel pass, which she could use to go anywhere in the world. She decided to fulfil her lifelong dream of visiting Slovenia, at the time a part of the FPRY under the name of the People's Republic of Slovenia. Being an active Merchant Marine, her husband refused to travel to a communist country, so she invited Grace Norton, her friend and co-worker from United Airlines, to join her, which she accepted. Frances then faced a painstaking procedure of acquiring a visa to visit the FPRY, where she planned to visit her relatives in the People's Republic of Slovenia.⁴⁰

After answering "many questions in a lengthy questionnaire from the Yugoslav Consulate's office in San Francisco",⁴¹ as she states in her memoir, she finally obtained a visa. In her memoir, she also underlines the role of the Consul General at the time,⁴²

35 Frances Yenko Chilcoat, the daughter of Angela (née Bozner) and Cyril Yenko, married Aaron Chilcoat in 1951. When her ancestors had immigrated to the USA, they started using the Anglophone version of their surname, Yenko, instead of Jenko, their original Slovenian surname.

36 Rock Springs, a small town in Wyoming, in the western United States. According to the 2010, the town's population was around 20,000, while before the 1950s, it had been less than 10,000.

37 Yenko Chilcoat, *Smuggler for the Pope*, 2.

38 *Ibid.*, 15, 16.

39 *Ibid.*, 20–25.

40 *Ibid.*, 20–27.

41 *Ibid.*, 27.

42 Based on the testimony of Yenko Chilcoat, the Consul General was either Rafo Ivančević or Branko Karadole. Ivančević was officially appointed the Yugoslav Consul General on 21 March 1950. See: *Foreign Consular Offices in the United States. April 1, 1950* (Washington: United States Government Printing Office, 1950), 48. Apart from Ivančević, Siniša Košutić and Miodrag Vitorović were appointed as the Consul General and the Vice-consul of the FPRY in San Francisco on 8 August 1951. See: *Foreign Consular Offices in the United States. April 1, 1954* (Washington: United States Government Printing Office, 1954), 48. On 2 June 1954, Branko Karadole replaced Ivančević as Consul General. See: *Foreign Consular Offices in the United States. April 1, 1957* (Washington: United States Government Printing Office, 1957), 50.

in her opinion a Serb, who clearly cautioned her during the interview “to comply with the Communist rule”⁴³ in the FPRY, otherwise she could go to prison despite the fact that she and her mother had been born in the USA.⁴⁴

Frances Yenko Chilcoat also did not want to miss the opportunity of seeing Rome. Quite surprisingly, Tomas met the two Americans at the airport on 14 November 1954. He continued to keep them company every day during their four-day stay in Rome. “He wined and dined” them, pleasantly surprising Frances, who was accustomed to people taking care of priests rather than the other way around.⁴⁵

On her last evening in Rome, as she was packing for the trip to the FPRY, Yenko Chilcoat noticed that a piece of her Samsonite luggage had been damaged. A part of a broken metal strip was dangling from the side of the suitcase, and the hotel staff was unable to solve the problem. Around that time, Tomas phoned Frances, suggesting that they meet in the hotel lobby. According to Yenko Chilcoat, “he seemed rather anxious”, and she agreed to the meeting even though she was tired and in the middle of packing. After Tomas’s arrival, she noticed that he looked quite different than usual. He was wearing a black hat with the brim pulled down. The collar of his long black coat was up and he was carrying a black suitcase, conveying an impression of a person who was trying to avoid recognition and acting suspiciously.⁴⁶

After Yenko Chilcoat and Tomas sat at the table next to each other, he put the small suitcase between them and ordered two double brandies, which Yenko Chilcoat drank only after his insistence and due to his authority as a priest.⁴⁷

Tomas then told her the story of Cardinal Stepinac and his imprisonment in the communist FPRY, explaining that his cardinal robe was in the small suitcase between them. He also mentioned that Stepinac was the spiritual leader of seven million Catholics in the FPRY and that he had become universally known for his resistance to Communism. After serving five (out of sixteen) years of imprisonment, he had been put in house arrest in his birthplace of Krašić. There, he was appointed cardinal, but his confinement prevented him from travelling to Rome to receive his cardinal vesture (a red robe and a galero). Moreover, he knew that if he departed to Rome, he would never be allowed to return to the FPRY, and he did not want to abandon his people.⁴⁸

When he finished explaining Stepinac’s role, Tomas asked Yenko Chilcoat to take the cardinal robe to Stepinac in the name of the Catholic Church (“Frances, in this suitcase, I have the robe for Cardinal Stepinac. We – meaning the Church, F. Y. C. – are asking you to take this robe to him”). The only way Stepinac would ever be able to receive the robe was if someone who was travelling as a tourist could smuggle it into the FPRY,⁴⁹ and Yenko Chilcoat fitted that role perfectly.

43 Yenko Chilcoat, *Smuggler for the Pope*, 27.

44 *Ibid.*, 27, 28.

45 *Ibid.*, 28–31.

46 *Ibid.*, 31, 32.

47 *Ibid.*, 32.

48 *Ibid.*, 32–34.

49 *Ibid.*, 34, 35.

At first, Frances turned down Tomas's proposition, afraid of ending up in prison, which was something that the Yugoslav Consul General in San Francisco had actually warned her about. However, after kindly assuring her of the support and prayers of the Bishops, the Cardinals, and Pope Pius XII himself, Tomas finally managed to encourage and convince her that the task was feasible, adding that only communists could enter and leave the FPRY and that she was the only person trustworthy enough to deliver the cardinal robe to Stepinac.⁵⁰

In any case, Chilcoat's fear of what might happen to her if they found Stepinac's cardinal robe in her possession when she was crossing the Italian-Yugoslav border was completely justified. Indeed, the FPRY criminal code at the time provided for prosecution and three-year maximum security imprisonment or a death penalty for those "who transported armed groups, individual terrorists, spies, agitators, weapons, ammunition, or propaganda material into the territory of the FPRY" (Article 111), while maximum security imprisonment awaited those "who intentionally undermined the government of the working people, the defensive capability of the country, the economic foundations of socialism, or those who intended to destroy the brotherhood and unity of the FPRY by drawing, writing, publicly speaking, or disseminating materials against the government, the social system, or any other political, economic, military, and other important national regulations" (Article 118).⁵¹ Importing the publications of the political emigration into the FPRY was considered smuggling enemy propaganda material, and the enforcement of the regular criminal code can be seen in the examples of Bruno Bušić,⁵² Janjko Sarajlić,⁵³ Krešo Barišić,⁵⁴ and many others. In 1974, a special legislative framework was introduced dealing with importing and distributing foreign publications in the Yugoslav territory.⁵⁵

Furthermore, prosecution and maximum security imprisonment awaited "the citizens of the Federal People's Republic of Yugoslavia whose intention was to take down the government and the social system or to carry out other hostile activities against the Federal People's Republic of Yugoslavia by contacting a foreign country, a foreign organisation, a certain party or an exile group, or by helping such organisations carry out hostile activities" (Article 109).⁵⁶ The law was put into practice in the case of Bušić, Franjo Tuđman, and Dragutin Škućanac, who were accused of contacting several well-known political emigrants.⁵⁷

50 Ibid., 35, 36.

51 "Krivični zakonik," *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 7, No. 13 (1951): 197, 198.

52 Anđelko Mijatović, *Bruno Bušić: prilog istraživanju života i djelovanja (1939.–1978.)* (Zagreb: Školska knjiga, 2010), 82, 83.

53 More in: Ivica Miškulin, "Neprijatelj države iz Okučana: slučaj političkog zatvorenika i emigranta Janjka Sarajlića," *Scrinia Slavonica* 19, No. 1 (2019): 241–69.

54 Okružni sud u Mostaru, nr. K. 72/70, Rješenje o produljenju pritvora za optuženoga Krešu Barišića, Mostar, 4. lipnja 1970.; Vrhovni sud Bosne i Hercegovine, nr. K.605/70, Presuda Kreši Barišiću i odbijena na žalbu, Sarajevo, 2. rujna 1970. (both documents in the private possession of Krešo Barišić were presented to the author of the article, with consent to use them for scientific purposes)

55 "Zakon o unošenju i raspačavanju inozemnih sredstava masovnog komuniciranja i o inozemnoj informativnoj djelatnosti u Jugoslaviji," *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 30, No. 39 (1974): 1290–300.

56 "Krivični zakonik," *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 7, No. 13 (1951): 197.

57 Wolff Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija* (Zagreb: Školska knjiga, 2018), 346.

The same thing would have undoubtedly happened to Yenko if the connection between her and Tomas had been discovered. In the Yugoslav sources, Tomas was described as “the Ustasha priest”⁵⁸ and a member of “the Ustasha emigration”,⁵⁹ although no evidence has ever been found that he was a member of the Ustasha movement. Moreover, the fact that Tomas was in the service of the Holy See while the diplomatic relations between the FPRY and the Holy See were severed would make Frances’s position even more difficult. Consequently, the attempt to smuggle Stepinac’s cardinal robe into the FPRY would be particularly incriminating at the time of the severed diplomatic relations between the FPRY and the Holy See and Stepinac’s house arrest.

After she found out what Frances had agreed to do, her American companion Norton tried to talk her out of it, pointing out how dangerous such smuggling was, but Yenko Chilcoat managed to convince her of the righteousness of the mission. After Tomas folded the robe very neatly into the suitcase and made it look like a red blouse, he informed Yenko Chilcoat that she was not to speak Slovenian on the train but to insist on communication only in English. He also advised both of them to deny all knowledge of the cardinal robe should it be discovered during luggage inspection and not to speak a word of their mission, not even to their families after they returned to the USA.⁶⁰

The two Americans travelled through Trieste and were inspected by the Yugoslav Military near the Yugoslav border. When a Yugoslav inspector asked them to pull their luggage from the overhead rack, Norton responded in English, using her hands to point at the luggage and at him, implying that he should take it down himself if he wanted to inspect it. After he tried to reach for the Samsonite suitcase with the robe in it, the inspector cut himself on the edge of a broken metal strip. He started bleeding profusely, so he left the compartment and never returned to complete the search.⁶¹

When they arrived in Ljubljana, Yenko Chilcoat and Norton boarded another train for Škofja Loka, where they were graciously welcomed by Yenko Chilcoat’s uncle Ivan Jenko and other relatives. On the evening of the day they arrived in the nearby village of Pungert, Manca Jenko, Frances’s single aunt, appeared. She lived and worked with the nuns⁶² who lived nearby. When she entered the room, she sat down next to Yenko Chilcoat and asked her if she had brought anything special. Then they went to the bedroom, where she asked her if Frances had brought anything from Rome. Yenko Chilcoat understood the hint and handed her the suitcase.⁶³

Manca Jenko took the cardinal robe out of the suitcase, put it into a homemade cloth bag, and went for a walk with Yenko Chilcoat. While they were walking along the dark streets hand in hand, the two women started singing Slovenian songs, which Yenko Chilcoat had learned from her father as a small child. After about twenty or

58 Akmadža, *Katoliška crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.–1966.*, 184.

59 HR-HDA-310, box 38, Pov. 70/1-1958.

60 Yenko Chilcoat, *Smuggler for the Pope*, 36, 37.

61 *Ibid.*, 39–41.

62 Most likely the Ursuline Convent of Škofja Loka. In 1954 the convent and school buildings were expropriated. More in: “Zgodovina -” *Uršulinke Rimske Unije*, accessed 30th October 2021, <https://www.ursulinke.si/zgodovina/>

63 *Ibid.*, 43, 44.

thirty minutes of walking, they heard a male voice ahead of them. While she was passing by, Manca Jenko reached out, hanging the cardinal robe to a man completely unknown to Yenko Chilcoat. They returned to Ivan Jenko's house, refraining from mentioning the robe or Cardinal Stepinac. Soon after, Yenko Chilcoat and Norton returned to the USA, visiting Brussels on their way home.⁶⁴

After returning to the USA, Yenko Chilcoat received a postcard from Tomas stating "mission accomplished". Soon after the postcard had arrived, two strangers rang Yenko Chilcoat's doorbell, claiming they were two countrymen from Yugoslavia. Yenko openly asked them whether she had met them on her travels there, but they mysteriously answered "maybe". After a bit of small talk, she telephoned her husband and asked him to return home from work. When he arrived, he asked them why they were in San Francisco, and they claimed to be shopping for "rope". After they left, Aaron Chilcoat was not sure if they said "rope" or "robe". Yenko Chilcoat and her husband had no idea whether the two men were friends or enemies trying to extract information about the precious cargo transported from Rome to the FPRY. Finally, Yenko Chilcoat claims that she did not reveal the information about the smuggling of the cardinal robe to anyone in the USA other than her husband.⁶⁵

The Croatian public knew nothing about Yenko Chilcoat smuggling Stepinac's cardinal robe to the FPRY until she published her memoir *Smuggler for the Pope*. However, the book did not enjoy a considerable media response in Croatia, while it was somewhat successful in the USA, especially in the Catholic press,⁶⁶ which had shared the untold story even before the book was published.⁶⁷

Apart from the memoir, sources (diary entries) exist as a part of Ivan Tomas's legacy dealing with the period in which the cardinal robe was delivered from Rome to the FPRY. As such, these entries could provide additional information about the event, but they were not available to the author of this article.⁶⁸

Friar Dominik Mandić's legacy was also researched to determine the potential existence of any additional information about the organisational circumstances of Stepinac's cardinal robe being sent from Rome to Yugoslavia among the prominent individuals among the Croatian emigrant clergy.⁶⁹ Despite the existence of some correspondence between Mandić and Tomas between 1953 and 1956, the content of the letters does not reveal any further details about the event.⁷⁰

64 Ibid., 44–49.

65 Ibid., 51, 52.

66 See: Dan Morris-Young, "Local parishioner records adventure as 'Smuggler for the Pope,'" *Catholic San Francisco*, 19 December 2008, 24.

67 First published in *San Mateo County Times* in December 1998 and in *Catholic San Francisco* at the beginning of 1999, and then in the following newspapers: Abby Williams, "Wyoming native recalls smuggling adventure," *Casper Star-Tribune*, 3 May 1999, 4, 5. "Woman recounts role as robe smuggler," *The Daily Sentinel*, 1 May 1999, 10. "Rock Springs native recounts robe smuggling," *The Billings Gazette*, 16 May 1999, 25.

68 Arhiv Biskupskoga ordinarijata u Mostaru, Ostavština Ivana Tomasa, Dnevnici.

69 Mandić's correspondence with Tomas between 1952 and 1956 was analysed.

70 Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije, Ostavština fra Dominika Mandića, box 5, "Vlč. Dru Ivanu Tomas" (a letter by Friar Dominik Mandić), Rome, 25 April 1953; box 5, "Dragi Mnogopoštovani" (a letter by Ivan Tomas), Rome, 1 August 1953; box 6, "Mnogopoštovani Oče!" (a letter by Ivan Tomas), Rome, 1 August 1954; box 6, "Mnogopoštovani!" (a letter by Ivan Tomas), Rome, 6 December 1954; box 6, "Rev. dr. Ivan Tomas, Roma, Italy."

In his *Journal*, Josip Vraneković, a priest in Krašić during Stepinac's house arrest, never explicitly mentioned the circumstances of Stepinac's cardinal robe being brought into the FPRY during the relevant period in 1954,⁷¹ even though, at one point, he noted Stepinac's dream about his installation ceremony in Rome, during which he put on a red cardinal robe.⁷² Furthermore, in the log entry of 30 July 1954, an interesting remark made by Stepinac can be found, mentioning the possibility of receiving the cardinal robe in Zagreb.⁷³ This information was, by all accounts, passed on to him by the Archbishop of Vienna Theodor Innitzer. Even though this period is chronologically close and thus intriguing, it would be unfounded to claim, based on only a single note, that the information is in any way related to Frances Yenko Chilcoat smuggling the cardinal robe from Rome to the FPRY. Thus, the context of Stepinac's remark remains unclarified.

Conclusion

Despite her well-founded concerns, Yenko Chilcoat apparently managed to smuggle Stepinac's red cardinal robe across the Italian-Yugoslav border. Keeping in mind the severance of the diplomatic relations between the FPRY and the Holy See, caused precisely by Stepinac's appointment as cardinal, the vestment would have been confiscated had it been discovered by the border control when Frances entered the Yugoslav territory. Moreover, criminal sanctions would have been imposed on her if her contacts with Tomas had been discovered, as the official sources in the FPRY considered the priest a member of the hostile emigration. In any case, the regular criminal code of the time provided for imprisonment in the case of smuggling hostile propaganda materials. According to the notes contained in her memoir, Frances was well aware of the risk she was taking, which was intensified by the vivid memory of the unpleasant conversation she had experienced at the Yugoslav consulate in San Francisco before her trip to Europe.

The successful delivery of the cardinal robe to the territory of the FPRY also attested to the porosity of the Yugoslav border when it came to the smuggling of undesirable goods from the West during the Cold War period, as well as to the abilities of the Holy See – i.e., to the creativity and connections that the Croatian emigrant clergy could employ to carry out classified and risky tasks.

The authenticity of Yenko Chilcoat's memoir has been verified in multiple places and is publicly available in online databases, where *Smuggler for the Pope* is listed as a self-published copyrighted work. All in all, it is undoubtedly an authentic work.

(a letter by Friar Dominik Mandić), Chicago, 4 December 1955; box 6, "Dragi Mnogopoštovani!" (a letter by Ivan Tomas), Rome, 18 December 1956.

71 Josip Vraneković, *Dnevnik: život u Krašiću zasužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca* (5. XII. 1951. – 10. II. 1960.) (Zagreb: Postulatura blaženoga Alojzija Stepinca, 2011), 250–362.

72 Vraneković, *Dnevnik*, 270.

73 "While we were taking a walk, he mentioned that a certain man had visited Cardinal Innitzer the other day and told him that Cardinal Stepinac would soon be able to go to Zagreb to receive the crimson robe. Then he added: "It might be so, but the only thing I would like to live to see was the priest who would be my successor. I believe that my mission is not to be the hammer but rather the anvil upon which the executioners' blows – those of the enemies of the Church – will shatter." See: Vraneković, *Dnevnik*, 337.

The credibility of Frances Yenka Chilcoat's testimony is supported by the promotion of *Smuggler for the Pope* in the American Catholic press, as well as by the fact that none of the clergy or the laity denied Yelko Chilcoat's testimony so far, which would be expected if it was falsified, all the more as her testimony concerns the Blessed Alojzije Stepinac and the current candidate for a saint, who is often at the centre of attention of public discussions in the Republic of Croatia as well as in the territory of the former Yugoslavia. Another fact that supports her testimony is Yenka Chilcoat's book dedication in the preface of her memoir, in which she also addresses the Stepinac Museum in Zagreb and an article published in *Catholic San Francisco*, stating that Yelko Chilcoat's memoir describes the cardinal robe that is currently kept at the Stepinac Museum. However, it is quite odd that the museum itself does not provide any information about the origin of the cardinal robe on display.

Finally, no evidence has been found that Stepinac ever appeared among the people in his cardinal robe, so it seems that he refrained from wearing it publicly after it had been smuggled across the border.

Sources and Literature

Archive sources

- Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije:
 - Ostavština fra Dominika Mandića.
- HDA – Hrvatski državni arhiv:
 - HR-HDA-310, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske.
- Personal archive of Krešo Barišić:
 - Okružni sud u Mostaru, nr. K. 72/70, Rješenje o produljenju pritvora za optuženoga Krešu Barišića, Mostar, 4. lipnja 1970.
 - Vrhovni sud Bosne i Hercegovine, nr. K.605/70, Presuda Kreši Barišiću i odbijena na žalbu, Sarajevo, 2. rujna 1970.

Literature

- Akmadža, Miroslav. *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.–1966.* Rijeka: Otokar Keršovani, 2004.
- Akmadža, Miroslav. *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.* Zagreb and Slavonski Brod: Despot infinitus and Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.
- Akmadža, Miroslav. *Stepinac riječju i djelom.* Zagreb: AGM, 2019.
- *Foreign Consular Offices in the United States. April 1, 1950.* Washington: United States Government Printing Office, 1950.
- *Foreign Consular Offices in the United States. April 1, 1954.* Washington: United States Government Printing Office, 1954.
- *Foreign Consular Offices in the United States. April 1, 1957.* Washington: United States Government Printing Office, 1957.

- Krašić, Wollfy. *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školska knjiga, 2018.
- Mijatović, Anđelko. *Bruno Bušić: prilog istraživanju života i djelovanja (1939.–1978.)*. Zagreb: Školska knjiga, 2010.
- Miškulin, Ivica. "Neprijatelj države iz Okučana: slučaj političkog zatvorenika i emigranta Janjka Sarajlića." *Scrinia Slavonica* 19, No. 1 (2019): 241–69.
- Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970., drugi deo: 1954–1970*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
- Radosavljević, Peda. *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963–1978*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Silvestrini, Achille. "Uvod." In: Casaroli, Agostino. *Mučeništvo strpljivosti. Sveta Stolica i komunističke zemlje (1963.–1989.)*, 23–49. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2001.
- *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije* 7, No. 13 (1951), 185–224.
- *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 30, No. 39 (1974), 1290–300.
- Šakić, Vlado and Ljiljana Dobrovšak, eds. *Leksikon hrvatskoga iseljeničtva i manjina*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar and Hrvatska matica iseljenika, 2020.
- Tomas, Domagoj. *Pet redaka. Rimski dnevnik svećenika Ivana Tomasa (1943.–1944.)*. Rim and Mostar and Osijek: Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima u Rimu and Biskupski ordinarijat Mostar and Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, 2014.
- Vraneković, Josip. *Dnevnik: život u Krašiću zaslužjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca (S. XII. 1951. – 10. II. 1960.)*. Zagreb: Postulatura blaženoga Alojzija Stepinca, 2011.
- Yenko Chilcoat, Frances. *Smuggler for the Pope. A True Story*. San Francisco: California Publishing Company, 2006.

Newspaper sources

- Morris-Young, Dan. "Local parishioner records adventure as 'Smuggler for the Pope.'" *Catholic San Francisco*, 19 December 2008.
- *The Billings Gazette*, 16 May 1999. "Rock Springs native recounts robe smuggling."
- *The Daily Sentinel*, 1 May 1999. "Woman recounts role as robe smuggler."
- Williams, Abby. "Wyoming native recalls smuggling adventure." *Casper Star-Tribune*, 3 May 1999.

Online sources

- *Zgodovina – Uršulinke Rimske Unije*. Accessed on 30 October 2021. <https://www.ursulinke.si/zgodovina/>

Domagoj Tomas

IVAN TOMAS IN PAPEŽEVA TIHOTAPKA

POVZETEK

V času pontifikata papeža Pija XII (1939–1958) so bili odnosi med Svetim sedežem in evropskimi komunističnimi državami napeti ali prekinjeni. Leta 1949 je Sveti sedež izdal Odlok proti komunizmu, uradni dokument, ki je po encikliki *Divini*

Redemptoris iz leta 1937 obsodil komunizem, katoličane, ki so zagovarjali komunistično doktrino, pa razglasil za izobčene iz katoliške cerkve. Politični odnosi med Svetim sedežem in komunističnimi državami so tako še bolj zapletli tektoniko bipolarne delitve sveta med hladno vojno.

V takšnih povojnih okoliščinah je v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) potekal sodni proces proti zagrebškemu nadškofu Alojziju Stepincu, ki se je končal leta 1946, ko je bil obsojen na 16 let zapora. Po prestani petletni zaporni kazni se je Stepinac moral odločiti, ali bo odšel v Rim ali pa bo odslužil preostalo kazen v hišnem priporu v Krašiću, svojem rojstnem kraju. Izbral je hišni zapor in tako postal živi simbol mučeništva pod komunistično oblastjo. Ko je bil Stepinac leta 1953 imenovan za kardinala, je FLRJ prekinila diplomatske odnose s Svetim sedežem, zaradi česar ni mogel oditi v Rim, da bi prevzel kardinalske insignije.

V tistem času je na Vatikanskem radiu v Rimu delal hrvaški duhovnik Ivan Tomas, ki je javno govoril o Stepinčevem primeru in promoviral njegovo vlogo v uporabi proti komunistični vladavini v FLRJ. Ob njegovem posredovanju je ameriška turistka slovenskega rodu Francis Yenko Chilcoat leta 1954 prinesla Stepinčevo kardinalsko obleke na ozemlje FLRJ. Svoj zanimivi podvig je opisala v spominih z naslovom *Smuggler for the Pope (Papeževa tihotapka)*, ki so izšli leta 2006.

V prispevku so najprej pojasnjene mednarodne politične okoliščine v času njegovega prihoda iz ZDA v Evropo ter cerkveno-državni odnosi med Svetim sedežem in FLRJ po drugi svetovni vojni. Prispevek si prizadeva ugotoviti tudi pristnost in verodostojnost spominov in trditev Frances Yenko Chilcoat ter tveganje, ki ga je prevzela v vlogi tihotapke. Analizirani so tudi Tomasova vloga pri prenosu kardinalskih oblačil in druge okoliščine tega procesa ter posledice tega, da so oblačila postala Stepinčeva last.

Nazadnje sta v prispevku preverjeni pristnost spominov v knjigi *Smuggler for the Pope*, ki jo je napisala Frances Yenko Chilcoat, in verodostojnost njenega pričevanja, ki jo je dodatno potrdil katoliški tisk v ZDA. Frances Yenko Chilcoat je s tihotapljenjem kardinalske obleke na ozemlje FLRJ nedvomno veliko tvegala, saj bi jo za takšno dejanje po takratnem kazenskem zakoniku FLRJ lahko obsodili na zaporno kazen. Potem ko so prispela v FLRJ, kardinalska oblačila niso imela pomembne vloge v cerkveno-državnih odnosih med Jugoslavijo in Vatikanom ali v širšem kontekstu vojne, saj niso bila javno na ogled. Vendar pa je uspešno tihotapljenje teh pomembnih oblačil zagotovo pokazalo na prepustnost jugoslovanske meje, kar zadeva vnos nezaželenih predmetov z Zahoda, pa tudi na iznajdljivost Svetega sedeža oziroma hrvaške izseljenške duhovščine v njegovi službi.

ALEŠ GABRIČ

U SJENI POLITIKE

OPOZICIJA KOMUNISTIČKOJ VLASTI
U SLOVENIJI NAKON 1946. GODINE

Cena

20 EUR

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Konferenca Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika 2022

15. in 16. septembra je potekala že trinajsta konferenca Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika, ki jo vsaki dve leti organizira Slovensko društvo za jezikovne tehnologije (SDJT) v sodelovanju z Inštitutom za novejšo zgodovino, Centrom za jezikovne vire in tehnologije Univerze v Ljubljani (CJVT), ter raziskovalni infrastrukturi CLARIN.SI in DARIAH-SI. Konferenca, ki ima že več kot dvajsetletno tradicijo, je postala pomembna vez med področjem jezikovnih tehnologij in digitalno humanistiko ter je tudi letos predstavljala multidisciplinarni dogodek od razširitve programa konference na področje digitalne humanistike leta 2016.

Poleg osrednjega dela konference sta v sredo, 14. septembra, v okviru konference JTDH 2022 na Inštitutu za novejšo zgodovino potekala tudi predkonferenčna seminarja. Prvo delavnico o tematskem modeliranju parlamentarnih razprav je izvedla Ajda Pretnar Žagar, drugi seminar o raziskovalni infrastrukturi CLARIN.SI pa sta prevzela Kristina Pahor de Maiti in Jakob Lenardič.

Letošnja konferenca se je odvijala na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. V dveh dneh so svoje prispevke predstavili vabljeni predavatelji in avtorji sprejetih prispevkov, ker pa je bila konferenca mednarodna, je bil program razdeljen na sekcije v slovenskem in angleškem jeziku. Zvrstile so se slovenska in angleška študentska sekcija, dve slovenski in tri angleške redne sekcije ter angleška in slovenska poster sekcija, tako za redne kot za študentske prispevke.

Prvi dan se je konferenca pričela z uradno otvoritvijo, kmalu za tem pa sta na študentski sekciji svoje prispevke predstavila David Bordon, ki je govoril o tem, kako ljudje razumemo jezik sodobnih strojnih prevajalnikov, ter Špela Antloga s prispevkom *Korpusni pristopi za identifikacijo metafore in metonimije: primer metonimije v korpusu g-KOMET*. Sledilo je predavanje vabljenega predavatelja Eetuja Mäkeläja, ki je predstavil, kako najbolje oblikovati računalniške sisteme za podporo humanistiki in družboslovju v namen znanstvenih raziskav. Po vabljenem predavanju sta potekali vzporedni sekciji v slovenskem in angleškem jeziku. Na slovenski sekciji je bilo predstavljenih šest prispevkov. O metodah, vsebini in kategorizaciji besedil v spremljevalnem korpusu Trendi so govorili Iztok Kosem, Jaka Čibej, Kaja Dobrovoljc in Nikola

Ljubešič. Eva Pori, Jaka Čibej, Tina Munda, Luka Terčon in Špela Arhar Holdt so se predstavili s prispevkom o lematizaciji in oblikoskladenjskem označevanju korpusa SentiCoref, o nadgradnji smernic, učnih podatkov in razčlenjevalnega modela na primeru Universal Dependencies za slovenščino pa so govorili Kaja Dobrovoljc, Luka Terčon in Nikola Ljubešič. Na sekciji so sodelovali tudi Darinka Verdonik, Andreja Bizjak, Andrej Žgank in Simon Dobrišek s prispevkom o metapodatkih pri posnetkih in govorcih v govornih virih na primeru baze Artur. S prispevkom *Primerjava načinov razcepljanja besed v strojnem prevajanju slovenščina-angleščina* sta se predstavila Gregor Donaj in Mirjam Sepesy Maučec, sekcija pa se je zaključila s predstavitvijo raziskovalne infrastrukture CLARIN.SI avtorjev Tomaža Erjavca, Kaje Dobrovoljc, Darje Fišer, Jana Jone Javorška, Simona Kreka, Taje Kuzman, Cypriana Laskowskega, Nikole Ljubešiča in Katje Meden.

Vzporedno sekcijo v angleškem jeziku sta otvorila Jakob Lenardič in Kristina Pahor de Maiti s prispevkom *Slovenian Epistemic and Deontic Modals in Socially Unacceptable Discourse Online*. Jure Skubic in Darja Fišer sta predstavila prispevek na temo zgodovinopisja, govorila sta o metodah tekstualnih analiz in primerjala skupne značilnosti ter razlike v pristopih, uveljavljenih v zgodovinopisju, s pristopi, ki temeljijo na korpusu. To naj bi omogočalo boljše razumevanje zgodovinske analize parlamentarnega diskurza ter poudarilo pomen projekta ParlaMint in integracije parlamentarnih korpusov v zgodovinske raziskave. O parlamentarnem diskurzu sta spregovorila tudi Nikola Ljubešič in Peter Rupnik. Pri angleški sekciji so s svojim prispevkom o obogatitvi dokumentov kot orodju za avtomatizirano kodiranje intervjujev sodelovali tudi Ajda Pretnar Žagar, Nikola Đukić in Rajko Muršič, sekcijo pa so zaključile Marta Petrak, Mia Uremović in Bogdanka Pavelin Lešič s prispevkom *Fine-grained human evaluation of NMT applied to literary text: case study of a French-to-Croatian translation*.

Po rednih sekcijah je potekala predstavitev plakatov ob kavi. Predstavljene so bile štiri vsebine na temo jezikovih tehnologij in digitalne humanistike. Jasna Cindrič, Lara Kuhelj, Sara Sever, Živa Simonišek in Miha Šemen so tako govorili o zbiranju podatkov in definicijskih opombah za ekstrakcijo semantičnih relacij, Branko Žitko, Lucija Bročić, Angelina Gašpar, Ani Grubišič, Daniel Vasić in Ines Šarić-Grgić pa so predstavili prispevek z naslovom *Automatic Predicate Sense Disambiguation Using Syntactic and Semantic Features*. Katja Meden je govorila o analiziranju parlamentarnih razprav s pristopi uporabe leksikonov, Petra Matović in Katarina Radić pa sta na sekciji predstavili poster na temo digitalne filologije in poučevanja klasičnih jezikov na Hrvaškem.

Tudi zadnja sekcija prvega dneva konference je bila razdeljena na dva dela: slovenskega in angleškega. Slovenska sekcija, kjer je bilo predstavljenih šest prispevkov, se je začela s predstavitvijo prispevka o sovražnem govoru in grobem besedišču v odzivnem Slovarju sopomenk sodobne slovenščine, ki so ga pripravili Špela Arhar Holdt, Polona Gantar, Iztok Kosema, Eva Pori, Nataša Logar Berginc, Vojko Gorjanc in Simon Krek. Na temo slovarjev je bil predstavljen še prispevek z naslovom *Raba kolokacijskega slovarja sodobne slovenščine pri prevajanju kolokacij* avtorjev Martina Antona Grada in Nataše Hirci. O gradnji Korpusa študentskih besedil KOŠ sta na sekciji

govorili Tadeja Rozman in Špela Arhar Holdt; kako v praksi uporabiti Europeanin podatkovni model (EDM), pa sta na primeru digitalizacije Skuškovce zbirke iz Slovenskega etnografskega muzeja v okviru projekta PAGODE-Europeana China predstavili Maja Veselič in Dunja Zorman. Matija Marolt, Mark Žakelj, Alenka Kavčič in Matevž Pesek so predstavili proces poravnave zvočnih posnetkov s transkripcijami narečnega govora in petja, sekcija pa se je zaključila s predstavitvijo zadnjih napredkov pri samodejni slovenski grafemsko-fonemski pretvorbi, ki so jo pripravili Janez Križaj, Simon Dobrišek, Aleš Mihelič in Jerneja Žganec Gros.

Na vzporedni angleški sekciji je bilo prav tako predstavljenih šest prispevkov. Thi Hong Hanh Tran, Matej Martinc, Andraz Repar, Antoine Doucet in Senja Pollak so v prispevku *A Transformer-based Sequence-labeling Approach to the Slovenian Cross-domain Automatic Term Extraction* govorili o pristopu k označevanju zaporedja. Michal Mochtak, Peter Rupnik in Nikola Ljubešić so predstavili nabor podatkov ParlaSent-BCS o parlamentarnih razpravah, o avtomatični analizi besedila pri ocenjevanju jezika na primeru spletne aplikacije MultiDis pa so govorili Sara Košutar, Dario Karl, Matea Kramarić in Gordana Hržica. Primerjalno študijo o različnih sistemih za pridobivanje ključnih besed so predstavili Boshko Koloski, Senja Pollak in Matej Martinc, na zadnji predstavitvi prvega dne konference pa sta Andrejka Žejn in Mojca Šorli govorili o anotacijah entitet na primeru korpusa May68.

Drugi dan konference se je začel s študentsko sekcijo, ki je potekala v angleškem jeziku. Sekcijo sta otvorili Ruzica Farmakovski in Natalija Tomic s prispevkom na temo srbske in hrvaške spletne enciklopedije – Wikipedie. Meta Jazbinšek, Teja Hadalin, Sara Sever, Erika Stanković in Eva Boneš so predstavile nevronske prevajalske modele, specializirane za prevajanje angleških govorov TED (angl. TED Talks) v slovenščino, o pripravi korpusa in sistema odgovorov na vprašanja za slovenščino pa so govorili Uroš Šmajdek, Maj Zirkelbach, Matjaž Zupanič in Meta Jazbinšek. Zadnji prispevek na študentski sekciji je predstavil Tvrtno Balić, ki je govoril o CCRU (Cybernetic Culture Research Unit) kot poskusu delovanja filozofije v digitalnem svetu.

Sledilo je predavanje vabljenega predavatelja Benoita Sagota z naslovom *Large-scale language models: challenges and perspective*. Predavanje je potekalo na temo razvoja večjezičnega korpusa OSCAR in znanja, pridobljenega med izpopolnjevanjem francoskega jezikovnega modela CamemBERT, prvega obsežnega enojezičnega modela za jezik, ki ni angleščina. Po vabljenem predavanju je potekala redna sekcija v angleškem jeziku s petimi prispevki. Taja Kuzman, Nikola Ljubešić in Senja Pollak so predstavili prispevek z naslovom *Assessing Comparability of Genre Datasets via Cross-Lingual and Cross-Dataset Experiments*, o vrednotenju strojnih prevodov sta govorila Špela Vintar in Andraz Repar. Aleksandar Petrovski je predstavil dvojezični angleško-ukrajinski leksikon poimenovanih entitet, izvlečen iz Wikipedije, o populističnem in nepopulističnem diskurzu v slovenskem parlamentu od leta 1992 do leta 2018 pa so govorili Darja Fišer, Tjaša Konovšek in Andrej Pančur. Sekcijo je zaključila Petra Bago s predstavitvijo prispevka *Progress of the RETROGRAM Project: Developing a TEI-like Model for Pre-standard Croatian Grammars*.

Sledila je še zadnja sekcija predstavitev – predstavitev plakatov. Predstavili so se Tina Mozetič, Miha Sever, Martin Justin in Jasmina Pegan s temo evalvacijske kategorizacije strojno izluščenih protipomenskih parov; Nina Sangawa Hmeljak, Anna Sangawa Hmeljak in Jan Hrastnik so predstavili aplikacijo Ilukana za učenje japonskih zlogovnih pisav hiragana in katakana s pomočjo asociacij; o šahovski terminološki bazi so govorili Vili Grdič, Kaja Perme, Lea Turšič in Alja Križanec. Lucija Gril, Simon Dobrišek in Andrej Žgank so predstavili plakat z naslovom *Akustično modeliranje z različnimi osnovnimi enotami za avtomatsko razpoznavanje slovenskega govora*, Saša Babič in Tomaž Erjavec pa sta predstavila izdelavo in analizo digitalizirane zbirke paremioloških enot. Na sekciji je sodelovala tudi Magdalena Gapsa, ki je govorila o ocenjevanju uporabniško dodanih sopomenk v Slovarju sopomenk sodobne slovenščine.

Sledila sta podelitev nagrade najboljšemu študentskemu prispevku, ki jo je prejel David Bordon za svoj prispevek *Govoriš nevronske? Kako ljudje razumemo jezik sodobnih strojnih prevajalnikov*, in zaključek konference. Po uradnem zaključku je sledila še posebna sekcija, kjer so bili predstavljeni dosedanja rezultati projekta *Razvoj slovenščine v digitalnem okolju*, konferenca JTDH 2022 pa se je uspešno zaključila z rednim letnim občnim zborom Slovenskega društva za jezikovne tehnologije.

Ana Cvek

Žarko Lazarevič, Delo in zemlja.

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022, 255 str.

Monografija Žarka Lazareviča *Delo in zemlja*, ki je izšla kot 47. delo v zbirki *Razpoznavanja*, je plod avtorjevega dolgoletnega srečevanja s kmečko problematiko, vse od priprave doktorske disertacije o kmečkih dolgovih pred mnogimi leti. To srečevanje je bilo včasih bolj, včasih manj intenzivno, a popolnoma iz raziskovalnega fokusa kmečka zgodovina avtorju nikoli ni ušla. Kot uvodoma pjasni tudi Lazarevič sam, so se njegova razmišljanja z leti kalila preko sodelovanja v različnih domačih in mednarodnih projektih, pa tudi v številnih strokovnih (in hkrati prijateljskih) pogovorih in debatah ter izmenjavah pogledov in mnenj. Monografija je tako rezultat dolgoletnega znanstvenega zorenja in zato tehtno in zrelo, pravzaprav življenjsko delo s področja kmečke in kmetijske zgodovine. Kot

sam poudari, je bila v času, ko se je tematike v doktorski disertaciji začel lotevati sam, to obrobna tema, raziskave pa so se je dotikale zgolj z zornega kota politične zgodovi-

ne. Zdaj temu ni več tako, pristopi do njenega proučevanja so se močno spremenili in v ospredje je stopil odnos med človekom in naravo. Tudi Lazarevič je svoja dognanja v zadnjih letih ponovno pretresel še z novih zornih kotov. Vendar pa so v njegovem raziskovalnem fokusu osrednji prostor vedno zavzemali procesi modernizacije. Tako tudi v pričujoči knjigi rdečo nit večine poglavij predstavljata prav gospodarska in socialna modernizacija ter prilagajanje kmetov in kmetijstva tem procesom.

Monografija *Delo in zemlja* je razdeljena na dva dela. V prvem nas avtor popelje skozi novejšo kmečko zgodovino z vidika makropojavov in procesov, v drugem delu pa osvetli posamezne zanimive in povedne drobce iz zgodovine kmetijstva, ki vsak s svojega zornega kota pričajo o konkretnih zgodbah modernizacije na vasi.

V prvem delu se tako sprehodimo skozi sodobno kmečko in kmetijsko zgodovino do druge svetovne vojne, spoznamo kmečko gospodarstvo v času obeh svetovnih vojn in kmečko realnost v socialistični Jugoslaviji.

Modernizacijske procese v drugi polovici 19. stoletja in prvih desetletjih 20. stoletja so ovirale zlasti strukturne težave slovenskega kmetijstva, kot so razdrobljena posestna struktura, nizka produktivnost in nizki donosi, ki so se skupaj izražali v agrarni prenaseljenosti. Temu Lazarevič dodaja še prikrito brezposelnost oziroma podzaposlenost na podeželju, ki je bila zlasti pereča na majhnih kmetijah in v zimskem času. Ljudje so stisko agrarne prenaseljenosti lajšali z izseljevanjem, mezdnim delom, zaposlitvami izven kmetijstva, zniževanjem natalitete, zmanjševanjem števila domačih živali, rastjo obsega obdelovalnih površin, rastjo produktivnosti in kmečko obrtjo.

Pri tem je bila eden glavnih načinov pridobivanja dodatnih sredstev, s katerimi so kmetje lahko vlagali v dvig življenjske ravni, investicije ali boljše gospodarjenje z obstoječimi viri dohodkov, diverzifikacija dohodka oziroma t. i. integrirana kmečka ekonomija. Ta je predvsem v kombinaciji z izobrazbo, delitvijo dela, sposobnostjo ipd. omogočala vključitev v »denarno gospodarstvo«. Lazarevič ob tem opozarja še na en zanimiv vidik – v teh procesih so imele ključno vlogo ženske. Kot zapiše, so sodobniki ocenjevali, da je bil delež žensk tako v domačih obrteh kot v najemniškem delu prevladujoč. To pa ni igralo pomembne vloge le na področju pridobivanja dodatnih virov zaslužka – bodisi za golo preživetje bodisi pri vstopanju v procese modernizacije –, pač pa je spreminjalo tudi percepcijo ekonomske vrednosti ženskega dela ter tako posredno vplivalo na emancipacijo žensk znotraj družine in družbe.

V naslednjih dveh poglavjih prvega dela Lazarevič dodatno osvetli še dva pomembna vidika iz zgodovine kmetijstva in življenja kmetov pred drugo svetovno vojno: kmečke dolgove ter karakteristike kmečkih skupnosti.

Bralcem predstavi svež pogled na kmečko zadolževanje, kot ga prinašajo tudi Panjek, Larson in Mocarelli. Lazarevič poudarja, da je šlo pri zadolževanju v pomembnem deležu za »ekonomsko integracijo slovenskega prostora v globalni ekonomski prostor druge polovice 19. stoletja in za procese ekonomske in socialne modernizacije v kmetijstvu«, kmetje pa »so bili v tem procesu aktivni akterji in ne pasivni opazovalci, kakor jih slika večina starejše literature«. Za nujno potrebno ekonomsko modernizacijo (prilagajanje tehnološkemu napredku) so namreč potrebovali na eni strani znan-

je, na drugi strani pa finančna sredstva za potrebne investicije. Enako so bila finančna sredstva potrebna za njihovo socialno modernizacijo (posodabljanje življenjskega sloga, ki je postajal vse bližji meščanskemu idealu). Hkrati je to pomenilo tudi korak k njihovi politični in družbeni integraciji, ki jo je spodbujalo nacionalno gibanje. Lazarevič trditve podkrepi s podatkom, da so največji delež dolgov predstavljali dolgovi srednje velikih kmetij. Te so se zadolževale pod ugodnejšimi pogoji ter tako za pokrivanje deficita kot tudi za investicije – v nasprotju z malimi kmetijami, ki so se večkrat zadolževale le za golo preživetje in pod slabšimi pogoji. Večja ko je bila kmetija, večja je bila verjetnost, da je bilo zadolževanje namenjeno investicijam v modernizacijo ali širitev kmetije.

Glede karakteristik bivanja v vaških kmečkih skupnostih avtor poudari na eni strani solidarnost in medsebojno pomoč, na drugi strani pa zahtevo po podrejanju pravilom skupnosti in breme nesoglasij. Pri tem je bil eden bistvenih kohezivnih elementov takih lokalnih skupnosti socialna pravičnost, regulacija družbenega življenja pa je potekala na osnovi tradicionalnih norm in zunaj tržnih mehanizmov. Strukturni napredek se v teh primerih kaže v načinu razreševanja konfliktov in se hkrati v konfliktih tudi oblikuje. Lazarevič nato (spet v luči procesov ekonomske in socialne modernizacije) predstavi tri konkretne primere takšnih vaških konfliktov in iskanje rešitev, ki niha med tradicionalnim in modernim: konflikt zaradi privatizacije javne dobrine, konflikt med delom (hlapci, dekle, viničarji ipd.) in kapitalom (kmet/kmetija, ki je poljedelskega delavca »najemal/a«) ter zadružništvo. Slednje je na eni strani kmetom omogočalo vstop v kapitalistične odnose, na drugi strani pa jih je zamejevalo v okviru pravil delovanja zadruga in zlasti v majhnih vaških zadrugah vzpostavljalo dodaten družbeni nadzor nad njimi.

Lazarevič ne izpusti niti vojnega časa, ko se je kmečko gospodarstvo moralo prilagoditi izrednim razmeram. Namesto makroperspektive, ki je v strokovni literaturi, kot pojasnjuje avtor, že dobro opisana, se je odločil predstaviti človeško izkušnjo. V ta namen obravnava dva zanimiva dnevnikarja. Prvega je med obema vojnama pisal krajevni duhovnik iz vasi Črniče na skrajnem zahodnem delu Slovenije, drugega pa kmet Ivan Puntar, ki je vodil večjo kmetijo na Rakeku, nanaša pa se na čas druge svetovne vojne do leta 1943. Dnevnikarja pričata predvsem o zmožnosti kmečkega ekonomskega in socialnega prilagajanja spremenjenim in spremenljivim razmeram.

Poglavje s pomenljivim naslovom Novo štetje nas popelje v čas po drugi svetovni vojni. Avtor ga začne z opazko, da se je v raziskavah javnega mnenja v obdobju druge jugoslovanske države jasno pokazalo, da je v slovenski družbi kmečki poklic veljal za enega manj uglednih, udejstvovanje hkrati v kmetijskih in nekmetijskih dejavnostih (t. i. polkmetje) pa je veljalo za neučinkovito. Lazarevič to pripiše vrsti dejavnikov, med njimi tudi kmetijski politiki v času komunizma.

Ta se je začela s takojšnjo odpravo predvojnih bank in zadrug, ki so skrbele za kreditiranje kmetijstva, zadružništva in kmetijsko-pospeševalne službe. Uvedene relativne cene so bile še bolj v škodo kmetijstva kot pred vojno. Sledil je odpis kmečkih dolgov, ki ni bil za vse enak, nato pa agrarna reforma in kolonizacija, s čimer se je

posestna struktura še bolj razdrobila. Agrarna reforma je imela želen politični učinek med prebivalstvom, ki jo je v večinskem delu podpiralo, vendar pa je hkrati z drugimi ukrepi pomenila popolno onemogočenje zasebnega kmetijstva. Kmetje so lahko pridelali le še za lastno preživetje in nakup najnujnejših potrošniških dobrin. Kmetijstvo kot celota je nazadovalo, saj novooblikovana državna in zadružna kmetijska podjetja niso prinesla zelenega ekonomskega učinka. Kmalu je zato kljub regulirani/ racionirani oskrbi začela oskrba s hrano zaostajati za potrebami. To je bila, kot zapiše avtor, neposredna posledica agrarne reforme. Odgovor oblasti je bila večja represija – politika obveznega odkupa in oddaje pridelkov in živine ter še večje razprtje škarij cen v škodo kmetijstva. Tako se je, kot zapiše Lazarevič, akumulacija kapitala za financiranje industrializacije zagotovila na račun kmetov in njihove življenjske ravni. Prihajalo je tudi do neposrednega nasilja in sodnega preganjanja kmetov ob upiranju obvezni oddaji pridelkov. Ker je večina kmetijskih pridelkov kljub državnim posestvom še vedno izvirala iz zasebnega kmetijstva, so oblasti socialističnemu konceptu prilagodile zadružništvo. Zadruge so bile v tem konceptu še vedno podrejene trgovini v razmerah načrtovane oskrbe prebivalstva in so bile, kot zapiše avtor, »bolj ali manj prostovoljne«. Bile so produkt prevlade ideje o postopni poti h kolektivizaciji vasi.

Nato pa se je v letu 1949 pristop spremenil in ukazana je bila hitrejša kolektivizacija. To je pomenilo še hitrejšo ustanavljanje zadrug, v katere pa so kmetje zdaj morali vložiti vsa svoja produkcijska sredstva. Vstop v takšno zadrugo je pomenil praktično popolno nacionalizacijo premoženja kmeta, ki je bil nato za skromno plačilo dolžen obdelovati nekoč svojo, zdaj pa zadružno zemljo. Kmetje so se kljub raznovrstnim pritiskom vstopu v zadruge na vse načine upirali. Za oviranje graditve socializma na vasi in upiranje vstopu v zadruge so bile zagrožene kazni s prisilnim delom, zaplembo premoženja ipd., med dejansko obtoženimi in obsojenimi pa so prevladovali srednji in veliki kmetje. Očitno je bil torej politični moment kaznovanja. Leta 1951 je bilo v Sloveniji v zadruge vključenih le pet odstotkov kmečkega prebivalstva. Tega leta so kampanjo »zamrznili«, čez dve leti pa jo tudi opustili. Kmetje so iz obdelovalnih zadrug množično izstopili.

Oblasti so se po tem odločile za bolj pragmatičen pristop »socialistične kooperacije« in v ospredje je stopilo priznavanje ekonomskega interesa kmetov ter potenciala zasebnega kmetijstva. Sledila je nova agrarna reforma, s katero so zagotovili zemljo za državna kmetijska podjetja, zasebni kmetje pa naj bi bili v socialistično zadružništvo vključeni preko prenovljenih zadrug. Povečale so se investicije v kmetijstvo, zadruge pa so se spremenile v nekakšna socialistična podjetja, ki so bila kmetom (katerim je bila zdaj kljub vključitvi v zadrugo dovoljena zasebna lastnina) v pomoč pri zagotavljanju mehanizacije, reprodukcijskega materiala, izobraževanja in pri kreditiranju. Kmetje so se v zameno obvezali, da bodo zadrugi prodali del svojih pridelkov. Proizvodnja je pričela naraščati, kmetje pa so se v te vrste odnosov prostovoljno vključevali. Od srede šestdesetih let dalje je pomen zasebnega kmetijstva začel upadati, povečeval pa se je ekonomski pomen državnih kmetijskih podjetij. Zaposlovanje kmečkega prebivalstva v industriji in selitve v mesta so od šestdesetih let dalje spreminjali social-

ni pomen kmetov, hkrati pa se je izgubljala tudi ideološka rigidnost v odnosu do njih. Od leta 1967 so lahko tudi zasebni kmetje prosto kupovali kmetijske stroje, leta 1974 je bila v ustavi predvidena možnost zakupa zemlje. Spreminjala so se tudi cenovna razmerja med kmetijskimi in industrijskimi proizvodi ter davčne obremenitve kmetov. Vse to je ponovno krepilo podjetniškega duha na podeželju. Hkrati s tem so bili kmetje postopno vključeni tudi v socialna zavarovanja – zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje je bilo od leta 1965 dostopno kmetom, vključenim v zadrugo, od leta 1979 pa vsem kmetom.

Drugi del monografije *Delo in zemlja* prinese štiri izbrana poglavja iz zgodovine kmečkega sveta, ki pričajo o procesih modernizacije.

Prvo opisuje izobraževanje kmečkega prebivalstva kot enega od stebrov uspešnega gospodarjenja, inovativnosti in napredka. Možnosti pridobivanja strokovne kmetijske izobrazbe so se od sredine 19. stoletja močno povečale, kljub temu pa je dejansko pridobivanje tovrstne izobrazbe napredovalo le počasi (še med obema vojnama ni zajelo večine kmečkega prebivalstva). Za dvig kmetijske izobrazbe so bili na voljo kmetijske šole (ki naj bi izšolale kmetijske strokovnjake, ti pa naj bi nadalje izobraževali kmete), nadaljevalne kmetijske in gospodinjske šole, različni tečaji, društva in zadruge ter tisk, namenjen kmetom. Ti so širili znanje o izboljšavah v kmetijstvu in imeli ogromen vpliv na postopno gospodarsko in socialno modernizacijo podeželja. Lazarevič ob tem ocenjuje, da je bilo izobraževanje ne le pomembno, pač pa temeljno gibalno gospodarske in socialne modernizacije podeželja.

Drugo poglavje predstavlja uvajanje novih poljedelskih kultur in kot agens spreminjanja strukture poljščin predstavlja koruzo. Koruza se je pri nas dokončno uveljavila do sredine 19. stoletja, nato pa se je postopno širila. Po pomenu v prehrani prebivalstva se razen v zahodnih predelih Slovenije ni mogla kosati s krompirjem in je bila dopolnjujoče živilo, ki pa je kljub temu prebivalstvo, zlasti revnejše, občasno reševalo lakote (slaba krompirjeva letina ipd.). Zahtevala je več dela kot nekatere druge rastline, je pa bogato obrodila in precej hitro zorela. Prav njena produktivnost je bila, kot zapiše Lazarevič, razlog, da je počasi izrinjala proso, piro, lečo in ajdo. Avtor v poglavju predstavi celoten proces uveljavljanja koruze in dejavnike, ki so vplivali nanj – in tako na konkretnem primeru osvetli kompleksnost modernizacijskih procesov.

V tretjem poglavju drugega dela knjige se srečamo z razvojem živilske industrije v obdobju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne in znotraj te mlekarstva. Pri tem sta bili pomembni dve gibalni – podjetniške pobude posameznikov in pa zadružništvo. S slednjim so množice kmetov dobile priložnost za skupni nastop na trgu in s tem za uspešno vključevanje v kapitalistično ekonomijo. Tako je bilo tudi pri mlekarski industriji, kjer je vodilni delež pripadal zadružnemu sektorju. Pri tem so svojo vlogo igrale živinorejske zadruge, ki so pripomogle k večji mlečnosti krav in boljši kakovosti mleka, mlekarske, ki so se ukvarjale s predelavo mleka v mlečne izdelke, ne nazadnje pa tudi kreditne zadruge, ki so članom odpirale možnosti investicij v modernizacijo. Začetniki mlekarskega zadružništva so se srečevali s številnimi težavami, kot so bile nihajoča kakovost mleka, sezonski viški mleka, skromna tehnološ-

ka opremljenost, pomanjkljivo znanje in pomanjkanje kapitala. Avtor poudari, da so številne združne pobude nato iz negotovih začetkov prerasle v pomembna podjetja, nekatere med njimi pa tudi ne. Predstavi tudi primere tako enim kot drugim ter zgodbo prve mlekarske šole na Vrhniki in mlekarske šole v Škofji Loki.

Zadnje poglavje v knjigi predstavi odziv vinogradništva na pojav peronospore in trtne uši, ki sta se po slovenskih vinogradih začeli širiti od osemdesetih let 19. stoletja dalje. Zlasti trtna uš je vinograde močno prizadela in zahtevala drugačne pristope, kot so jih bili pridelovalci dotlej vajeni. Treba se je bilo prilagoditi novi stvarnosti, za kar pa je bilo nujno razpolagati z znanjem in s potrebnimi finančnimi sredstvi. Na eni strani je tako pojav peronospore in trtne uši spreminjal načine dela v vinogradu, v reševanje vinogradništva se je aktivno vključevala tudi država, na drugi strani pa je rezultiral v razraščanju samorodnic in manj zahtevnih trtnih vrst.

Monografija Žarka Lazarevića *Delo in zemlja* bralcu prinaša zaokrožen pregled pol-drugega stoletja zgodovine kmetijstva in življenja na kmetih. Na eni strani sledi dolgoročni trendom in procesom, na drugi pa osvetli posamezna poglavja iz kmečkega sveta. Je zanimiv in berljiv, nikakor ne suhoparen kronološki pregled obravnavane tematike.

Janja Sedlaček

Ivan Smiljanić, ur., **Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini.**

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022, 261 str.

Zbornik *Sočutje in stigma: družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini* je del zbirke Vpogledi Inštituta za novejšo zgodovino. Prinaša devet raznolikih znanstvenih prispevkov na temo revščine, njenih pojavnih oblik, vzrokov in posledic ter odnosa družbe in države do omenjenega fenomena, en prispevek pa kot antipod revščini obravnava najpremožnejši ljubljanski meščanski sloj v začetku 20. stoletja. Prispevki, predstavljeni novembra 2021 na znanstvenem simpoziju o družbenih razlikah in revščini, so zdaj pred nami tudi v pisni obliki.

V zborniku Branka Grošelj najprej predstavi odnos družbe do ene najrevnejših družbenih skupin – beračev in potepuhov – od konca 19. stoletja do leta 1940. Avtorica uvodoma poudari, da je prišlo ob koncu 19. stoletja, še zlasti pa po prvi svetovni vojni do spremenjenega odnosa do revščine, ki se je na eni strani kazal v premiku od individualne krivde h kolektivni krivdi (ne cele družbe, pač pa sloja beračev in potepuhov),

na drugi pa v pogledih, ki so vzroke za revščino videli v ekonomskem sistemu. Še vedno pa je, kot poudari Grošelj, odnos do najrevnejših v tem obdobju ostal enako odklonilen, kot je bil prej. Tako je tudi v zakonodaji ostajalo aktivno preganjanje beračenja in potepanja – z zapornimi kaznimi, odgonom, prisilnim delom (prevzgojo). Odklonilen odnos do beračev in potepuhov so utrjevali časopisi, celo otroška literatura. Ponovno prelomnico v odnosu do beračev in potepuhov Grošelj postavi v pozna dvajseta leta 20. stoletja, ko se v časopisju začne pojavljati izraz brezdomec, krepi pa se tudi prepričanje, da je družba dolžna pomagati tistim, ki se sami ne morejo preživljati. Vendar pa se družbeni odnos do najrevnejših le počasi spreminja in prej navedeni stereotipi, predsodki in odklonilen odnos tako prevladujejo v vsem obravnavanem obdobju.

V drugem prispevku Alenka Hren Medved predstavi revno prebivalstvo trga Laško in njegove podeželske okolice v 19. stoletju. Laško je bilo tedaj med večjimi trgi na Spodnjem Štajerskem in na Slovenskem, med njegovimi prebivalci so prevladovali obrtniki, ki pa so se poleg tega ukvarjali tudi s kmetijstvom, a le za lastne potrebe. Laško je v primerjavi z drugimi slovenskimi mesti in trgi relativno zgodaj vstopalo v modernizacijske procese, imelo je premogovnik, pivovarno in zdravilišče, ležalo je ob progi Južne železnice, ko je bila ta zgrajena, in relativno zgodaj dobilo električno napeljavo. Prav ta zgodnja modernizacija pa je razlike med premožnejšimi tržani in revnimi sloji, tako v trgu samem kot v njegovi okolici, še zaostila. Hren Medved v prispevku na podlagi krstnih, poročnih in mrliških knjig ter statusov animarum analizira revno prebivalstvo (prebivalce brez lastne nepremičnine) v trgu in štirih okoliških vaseh, kjer so se nahajali industrijski obrati in rudnik. Avtorica na podlagi demografskih podatkov med drugim sklepa, da si je revno prebivalstvo na podeželju laže ustvarilo družino in imelo otroke kot v Laškem, ugotovi, da je bil delež porok med revnim prebivalstvom v okolici večji kot v trgu in da je revni prebivalec Laškega v povprečju dočakal 53 let, revni okoliški prebivalec pa 49. Avtorica poudari, da so bile v največjem tveganju za revščino samske starejše ženske, na koncu pa kot primere revnih družin predstavi družino gostača, družino rudarja in družino poslov.

Dunja Dobaja v tretjem prispevku izpostavi gluhe osebe kot kategorijo ljudi z večjim tveganjem za revščino ter predstavi njihovo izobraževanje in integracijo med obema svetovnima vojnoma kot pot iz stanja revščine. Avtorica uvodoma poudari ambivalenten odnos do telesno in duševno prizadetih v tem času, ki ga je po eni strani tvorilo zavedanje o pomenu vsakega človeškega življenja, po drugi strani pa poudarjanje njihove drugačnosti, celo evgeničnih načel o manjvrednosti, in iskanje poti za »povečanje njihove uporabnosti«. Gluhonemi otroci so se v tem času izobraževali v posebnih zavodih (pri nas v leta 1900 ustanovljeni gluhonemnici v Ljubljani). V gluhonemnici so otroke, ki so prihajali iz socialno šibkega okolja, njihova gluhotata pa je bila običajno posledica nezdravljenih ali nestrokovno zdravljenih bolezni ušes in drugih otroških bolezni, učili govoriti in razumeti govor ter jih na ta način skušali približati polnočutnim ljudem. Avtorica poudarja, da je imela segregacija številne pozitivne učinke in da je kljub današnjim pomislekom glede metode poučevanja ta gojencem šole omogočila samostojnost in pogosto tudi pot iz revščine.

Naslednji prispevek obraze revščine in družbene neenakosti, njihovo spreminjanje, kontinuitete in diskontinuitete, prelomne točke ter spreminjanje odnosa do posameznih družbenih kategorij, med drugim do (tobačnih) delavcev, žensk, samskosti in do revščine same, predstavi na osnovi dolge zgodovine delavstva Tobačne tovarne Ljubljana vse od njene ustanovitve leta 1871 pa do zaprtja leta 2004. Avtorica Urška Strle ocenjuje, da so bile tobačne delavke (največji delež zaposlenih so namreč predstavljale ženske) v vsem obravnavanem obdobju večinoma v kategoriji revščine ali vsaj eksistenčnega minimuma, se je pa odnos do njih po drugi svetovni vojni spremenil, prav tako njihove socialne pravice. Strle navaja, da so bile v tovarni večinoma zaposlene ženske, moški pa so do prve svetovne vojne opravljali zlasti fizično težja in nadzorna dela in so bili zato tudi boljše plačani. Spolna razmerja so ostajala podobna tudi v obdobju med obema svetovni-ma vojnama, le da se je širilo zaposlovanje žensk tudi v upravi. Ta se je številčno krepila vse do osemdesetih let 20. stoletja. Po drugi svetovni vojni je plačna hierarhija ostajala podobna, so se pa spremenila plačna razmerja in plača direktorja ni bila več kot štirikrat višja od plače nekvalificiranega delavca. Za čas po osamosvojitvi teh podatkov ni. Strle se v prispevku dotakne tudi vloge sindikatov, delavstvo tobačne tovarne pa predstavi še v luči demografske statistike, stanovanjskih razmer in zdravstvenega varstva.

Filip Čuček se v svojem prispevku posveti Ptujski hiralnici, v kateri so na jesen svojega življenja našli svoj prostor najubožnejši. Do oskrbe v hiralnicah so bili namreč, kot zapiše Čuček, konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja upravičeni tisti, za katere doma ali v domovinski občini niso bili zmožni poskrbeti. To so bili večinoma reveži brez sorodnikov in berači, ki so toliko obnemogli, da niso več mogli hoditi od hiše do hiše. Avtor v svojem prispevku opiše pot do ustanovitve hiralnice na Ptuj leta 1875, ki je ob odprtju lahko sprejela sto ostarelih in obnemoglih. Hiralnica je stala poleg leto prej ustanovljene bolnišnice, s katero si je delila zdravniško osebje in upravo ter nekatere druge storitve (pripravo hrane, pranje perila ipd.). V prispevku izvemo zanimive podrobnosti o življenju in delovanju hiralnice za časa dvojne monarhije – beremo o skromni prehrani, ki so je bili tam nastanjeni reveži deležni, o vlažnih prostorih, o tem, od kod so »hiralci«¹ prihajali in da so v hiralnici običajno živeli le še nekaj mesecev, o prenatrpanosti prostorov na prelomu stoletja, o tem, da so zaradi premajhnosti bolnišnice v hiralnico nameščali tudi bolnike, o posameznih poročilih glede nasilja nad varovanci in primerih samomorov. Čuček temu doda še kratek pregled delovanja hiralnice v obdobju prve Jugoslavije, prispevek pa zaključi v času druge svetovne vojne, ko je nemška okupacijska oblast več kot tretjino varovancev ptujске hiralnice določila za »evtanazijo«².

Prispevek Nataše Henig Miščič prikaže delovanje Kranjske hranilnice v luči družbene odgovornosti do revnejših slojev prebivalstva do začetka prve svetovne vojne. Avtorica poudari, da so bili že od ustanovitve hranilnice leta 1820 njena ciljna skupina revnejši, a zaposleni prebivalci – delavci, obrtniki, hlapci, kmetje ipd. –, ki so bili dovolj varčni, da so majhen del svojega prihodka lahko namenili varčevanju. Že od samega začetka delovanja hranilnice je bila določena tudi najvišja vsota, ki so jo kot enkratni polog varčevalci lahko nakazali na svoj račun. S tem so se v hranilnici, kot zapiše avtorica, želeli izogniti temu, da bi postali ustanova za bogatejše sloje. Ta politika se je nato postopno spreminja-

la. V drugi polovici 19. stoletja je bilo v pravilniku hranilnice zapisano, da je ta namenjena vsem slojem, s poudarkom na ranljivejših skupinah, povečeval se je tudi najvišji dovoljeni znesek pologa, dokler ga niso leta 1872 opustili. Kljub temu se je delež vložnih knjžic z najnižjimi zneski od leta 1882 dalje, ko je statistika dostopna, ves čas gibal okoli ene tretjine. Med dodatnimi storitvami in akcijami hranilnice, ki so bile namenjene nižjim slojem prebivalstva, Henig Miščič poudari več ugodnosti za delavce od osemdesetih let 19. stoletja, med njimi finančno podporo ustanovitvi Društva za gradnjo delavskih stanovanj ter ustanovitev posebnega fonda, t. i. starostne hranilnice, kjer so vlagatelji vlagali sredstva, da so ob upokojitvi lahko prejeli starostne rente. S posebnimi nagradami je hranilnica pomagala tudi dolgoletnim poslom. Poleg tega je del svojega dobička že od poznih tridesetih let dalje darovala v dobrodelne namene, ob 75-letnici delovanja pa ustanovila še zavetišče za neozdravljivo bolne, ki si sami nege niso mogli privoščiti.

Sedmi prispevek po vrsti je delo Mete Remec in obravnava problematiko tuberkuloze in trahoma kot dveh »bolezni bede in pomanjkanja« v 19. in 20. stoletju. Prispevek poleg zgodovinskega pregleda razširjenosti in zdravljenja obeh boleznih prinaša predvsem poudarke glede odnosa družbe in oblasti do omenjenih boleznih, ki sta bili neposredno povezani z revščino. Kot poudarja avtorica, se je v meščanskem 19. stoletju, v katerem so vladale vrednote delavnosti, truda in marljivosti, revščine držala socialna stigma. Odnos do revežev pa ni več vključeval le usmiljenja, dojemali so jih tudi kot krivce za lastno revščino in širjenje boleznih revščine, celo kot nosilce manjvrednega genetskega materiala, s čimer so predstavljali grožnjo celi družbi. Rešitve za revne in obolele za z revščino povezanimi boleznimi tako niso videli le v pomoči, temveč predvsem v prevzgoji. Ko se je po prvi svetovni vojni s svojimi programi v reševanje te problematike močnejše vklopila država, je postajal element nadzora in prevzgoje še močnejši. Po drugi svetovni vojni je oblast proti trahomu, ki je bil v nekaterih predelih še vedno endemičen, nastopila s propagando, izobraževanjem in ugodnostmi za sodelovanje, hkrati pa s poudarjanjem, da se bitka bije z boleznijo in revščino, ne s posamezniki. Boju z boleznijo so poleg razrednih pripisali celo narodnostne komponente (razširjenost trahoma v Prekmurju naj bi bila žalostna posledica madžarske okupacije). Situacija se je umirila šele za začetkom antibiotičnega zdravljenja v poznih petdesetih letih.

Naslednji prispevek, ki sta ga pripravili Irena Selišnik in Ana Cergol Paradiž, kot antipod revnim slojem in raziskavam revščine predstavlja najpremožnejše ljubljanske meščane in meščanke na začetku 20. stoletja. Avtorici sta v svoji študiji raziskali, kakšna je bila usoda skupine Ljubljančanov, ki so na predvečer prve svetovne vojne sodili med najpremožnejše v mestu, v povojnem obdobju. Zanimalo ju je, katerega spola in poklica so bili, kakšen je bil njihov občevalni jezik ter ali so po vojni ostali v Ljubljani ali so se iz nje izselili. Ljubljančani, ki so na začetku 20. stoletja plačevali več kot 100 goldinarjev premoženjskih davkov, so bili povečini (hišni) posestniki, trgovci in večji obrtniki, ena četrtnina pa je sodila med intelektualno elito (pravniki, zdravniki ipd.). Nemški občevalni jezik je navajalo skoraj 30 odstotkov teh meščanov, kar je bilo več od deleža v splošni populaciji mesta. Med 704 najpremožnejšimi meščani je bilo 200 žensk. Avtorici predstavljene podatke v prispevku še podrobneje obdelata in proble-

matizirata. Glede stanja po vojni ugotavljata, da je bilo med izseljenimi več pripadnikov intelektualne elite, ki so se večinoma preselili v Avstrijo, delež oseb z nemškim občevalnim jezikom, ki so ostale v Ljubljani, pa se je po vojni zmanjšal.

V nadaljevanju nam Marta Rendla predstavi socialno-ekonomski položaj gospodinjstev v socializmu in ga poveže s problematiko revščine ter z merjenjem in raziskovanjem revščine v obravnavanem času. Avtorica že uvodoma zapiše, da je glavna ambicija nje-nega prispevka »opozoriti na obstoj družbenih razlik in revščine v jugoslovanski komunistični družbi ter podati pregled raziskav revščine za to obdobje«. Komunistična oblast je obstoj revščine v socialistični družbi namreč zanikala. Pa vendar so razlike obstajale. Obstajale so na regionalni ravni, znotraj posameznih tipov gospodinjstev (nekmečkih, mešanih in kmečkih) ter med politično elito in ostalimi prebivalci. Socialna varnost je v modelu socialne politike v komunistični Jugoslaviji temeljila na statusu zaposlitve ter na plačevanju prispevkov za socialno varnost. Vendar pa so bile iz tega koncepta izločene nekatere skupine ljudi – kmetje so bili sprva sploh izključeni iz socialnih zavarovanj, a tudi kasneje, vse do konca sedemdesetih let, njihove socialne pravice niso bile izenačene z drugimi, če niso bili vključeni v zadrugo. Avtorica v prispevku s pomočjo kazalnikov, kot so letni razpoložljivi dohodek, delež izdatkov za minimalne življenjske potrebščine in odstotek izdatkov za hrano v letih 1963–1988, pokaže, da so bila po tipih gospodinjstev v najslabšem, podpovprečnem položaju kmečka gospodinjstva. Na koncu predstavi še karakteristike in ugotovitve prvih povojnih raziskav revščine, ki so jih v Sloveniji ob naraščanju krize v gospodarstvu, odkrite brezposelnosti in ob vedno očitnejšem problemu revščine napravili v osemdesetih letih.

Zbornik sklene prispevek Sreča Dragoša z naslovom »Socialna država – prihodnost ali preteklost?«. Gre za razmišljanje o revščini, neenakosti, socialni politiki in socialni državi. Avtor opozarja na pomanjkanje političnega konsenza v Sloveniji o tem, kaj socialna država sploh pomeni. Naveže se na razmišljanja Andreja Gosarja o avtonomni socialni politiki in opozarja, da sta tako kapitalizem kot socializem socialno politiko podredila ekonomski logiki. Opozarja tudi na problematičnost trditve, da gre Sloveniji – kar zadeva revščino in neenakosti – dobro. Čeprav slovenska neenakost glede dohodkov spada med najmanjše na svetu, Dragoš opozori, da imamo pri nas precej večjo neenakost v distribuciji premoženja kot pa dohodkov, da se je neenakost med majhnim odstotkom najbogatejših in ostalim prebivalstvom drastično povečala ter da se trendi poslabšujejo. Sklepni del svojega prispevka začne z besedami: »Je Slovenija še socialna država? Ne nasedajmo.« Glavna krivca za takšno stanje Dragoš vidi v neavtonomni socialni politiki in neoliberalnem konceptu kapitalistične ekonomije.

Predstavljeni zbornik *Sočutje in stigma* je zbir raznolikih tematik in pristopov znotraj raziskovanja revščine in revnih v (slovenskem) zgodovinoписju. Ker časovno zaobjame obdobje od 19. stoletja pa vse do danes (in še naprej), s tem nudi odličen vpogled v spreminjanje kategorij in pojavnih oblik, vzrokov in posledic revščine ter odnosa do tega pojava v daljši časovni perspektivi.

**Alenka Hren Medved, Premog, železnica, terme in pivo:
Modernizacija in demografski razvoj Laškega v dolgem 19. stoletju.**
Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2021, 194 str.

Dr. Alenka Hren Medved, vodja domoznanskega oddelka Osrednje knjižnice Celje, se v svoji nedavno izdani monografiji loteva krajevne oziroma regionalne zgodovine Laškega z okolico v 19. stoletju, dodana vrednost študije pa je nedvomno »svež« pristop. Na osnovi bogatih primarnih virov je v raziskavo namreč vključila široko (demografsko) analizo tega območja, s čimer zapolnjuje vrzeli, ki so še vedno prisotne v naši historiografiji.

Podobnih demografskih študij je za slovenski prostor torej še zmeraj sorazmerno malo. Temelj raziskave so matične knjige, statusi animarum in rezultati popisov prebivalstva, ki pokažejo, kako je tudi Laško in okolico v drugi polovici stoletja zajel

proces velikih sprememb. Avtorica se v knjigi osredotoča na življenje prebivalcev v času modernizacije, zanima jo, kako so njeni procesi (prihod Južne železnice, razvoj premogovništva, industrije in zdraviliškega turizma) vplivali na demografski razvoj Laškega in njegov »prehod« v urbano naselbino. V poglobljeni analizi prinaša knjiga vse vidike življenjskih poti posameznika in skupnosti. Poleg rodnosti in smrtnosti podrobneje analizira okoliščine rojstev, porok in smrti, dobljenemu dodaja običaje ter navade urbanega in podeželskega prebivalstva v 19. stoletju, zraven so še zgodbe na mikroravni. Na podlagi popisov prebivalstva primerja demografski razvoj in gostoto poselitve Laškega z ostalo Spodnjo Štajersko in vpliv modernizacije na demografijo kraja.

Avtorica je knjigo razdelila na pet večjih poglavij. V prvem poglavju, Laško od sredine 18. stoletja do prve svetovne vojne, je orisala trški razvoj v stoletju in pol. Tukaj so jo zanimale prometne povezave, gradnja železniške proge Dunaj–Trst, gospodarski razvoj, kmetijstvo, obrt, trgovina in sejmi, industrija in razvoj zdraviliškega turizma. Pokazala je, kako se je modernizacija odrazila v manjšem trškem okolju. Gradnja železnice in zemljiška odveza sta prinesli prve večje spremembe v trgu in vplivali na razvoj gospodarstva (industrija, premogovništvo, zdraviliški turizem), modernizacijo stavb v Laškem in izboljšanje stanovanjskih razmer pa je spodbudil še požar leta 1840. Na demografske spremembe je najbolj vplivala agrarna revolucija, kjer je modernizacija kmetijstva izboljšala preskrbo z živili in vplivala na rast prebivalstva.

V drugem poglavju analizira demografski razvoj prebivalstva v Laškem in njegovi okolici. Avtorica je proučevala rojstva v kraju, naravni prirastek, vpliv Južne železnice na demografijo Laškega in bližnje okolice, zakonska in nezakonska rojstva, poroke, smrti, vzroke smrti, poklicno strukturo. Prebivalstvo Laškega se je povečalo predvsem

na račun priseljavanja, najprej iz bližnje, nato pa tudi iz daljne okolice. Laško in okolica sta v 19. stoletju po številu nezakonskih rojstev presejala spodnještajersko povprečje. Število nezakonskih rojstev je naraščalo od leta 1810 do sredine šestdesetih let 19. stoletja. Delež nezakonskih rojstev je bil na podeželju večji kot v trgu. V 19. stoletju se je delež nezakonskih mater v Laškem zmanjšal zaradi odprave ženitnih dovoljenj, boljšega gospodarskega stanja in postopne industrializacije. Vzroki za zmanjšanje umrljivosti dojenčkov in otrok so bili izboljšanje higienskih razmer, boljša oskrba ter bolj kakovostne bivanjske razmere. Modernizacija je z uvedbo preventivnih ukrepov vplivala na zmanjšanje epidemij in nalezljivih bolezni.

V tretjem poglavju je analizirala *statuse animarum*, knjige župljanov za Laško in okolico, ki jih je vodil lokalni župnik. Najpodrobnejše knjige župljanov so se vodile v podeželskih župnijah, v mestih, kjer so se ljudje veliko selili, pa so bile manj podrobne. V posebnem poglavju je ugotavljala tudi starost hišnih gospodarjev in gospodinj in demografsko sliko pokazala iz tega zornega kota.

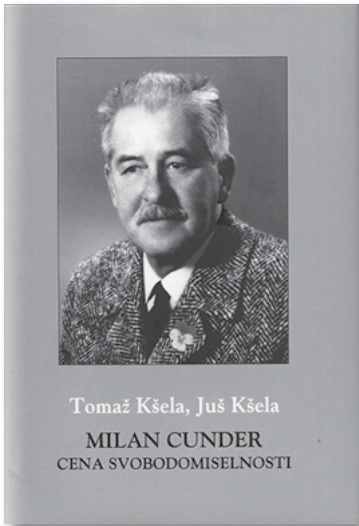
V naslednjem poglavju je demografijo trga nanizala skozi popise prebivalstva. Iz popisov je razbirala gibanje in gostoto prebivalstva ne samo v Laškem, pač pa tudi v izbranih spodnještajerskih trgih, zanimale so jo nacionalne razmere in tudi verska sestava prebivalstva. Glede na rezultate popisa prebivalcev se je v letih 1870–1910 število prebivalcev Laškega povečalo za skoraj polovico, v okoliških vaseh pa se je število prebivalcev zmanjšalo za slabih pet odstotkov.

V zadnjem poglavju je obdelala družino skozi več družinskih tipov v samem trgu (meščanska družina, družina kočarja, družina odličnika, družina gostača) in v okolici (družina kmeta, družina rudarja). S pomočjo tega je pokazala, kako je tip družine konec koncev vplival na število otrok znotraj nje same, na poklicno strukturo prebivalcev, stanovanjske razmere in podobno. Število prebivalcev na hišo se je v Laškem v drugi polovici stoletja povečalo, ravno tako se je povečal delež otrok. Med okoliškimi vasmi je največ ljudi na hišo živelo blizu premogovnika in industrijskih podjetij.

Knjiga se ponaša z velikim naborom uporabljenih virov, navedenimi novimi podatki in podatkovnimi bazami, »svežimi« analizami in komparacijami s podobnimi demografskimi študijami. Na ta način nudi nove pomembne raziskovalne rezultate, ki postavljajo Spodnjo Štajersko (kakor tudi slovenski prostor) v smislu modernizacije v kontekst z razvitejšimi deli monarhije. Socialnozgodovinska analiza provincialnega trga v dolgem 19. stoletju prinaša nova spoznanja na področju demografskih raziskav, procesov modernizacije in tudi vsakdanjega življenja. Zaradi vsega naštetega je monografija nepogrešljiva v »navedbi literature« vsakega raziskovalca, ki se bo v prihodnje podajal na polje podobnih raziskav.

Tomaž Kšela, Juš Kšela, Cena svobodomiselnosti: Tri življenja zdravnika in humanista prof. dr. Milana Cundera.

Maribor: Kulturno društvo Mariborska literarna družba, Ljubljana:
Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 2021,
234 str., ilustr. (Zbirka Iz preteklosti: 10)

Čudne so usode človeka. Človeka posameznika v družbi, in to v vseh zgodovinskih obdobjih, v vseh t. i. družbenih formacijah, v vseh političnih sistemih. Zgodovina beleži mnoge, premnoge usode posameznikov, ki so se usodno »spoprijeli« z družbo oziroma njeno državo in oblastjo. Pravzaprav v zgodovino pridejo predvsem posamezniki, ki so postali pomembni, velepomembni, kot denimo vladarji, takšni in drugačni, dobri in slabi, ali pa tisti, ki so se »spopadli« z družbo, njenimi vrednotami in zakoni, kot jih je določala takratna oblast. Skratka, na njihovo življenje sta vplivali država in politika, pa naj je bila kakršnakoli že. Življenje se pogosto nenavadno poigra s posameznikom. Pravzaprav se ne poigra življenje, pač pa na to, kar se mu je zgodilo, tako dobrega kot slabega,

vpliva sam, pomembno vlogo pa seveda odigrajo tudi okoliščine. Na primer oblast. Na usodo marsikaterega posameznika v zgodovini je vplivala oblast, njeni pogledi in njeno prepričanje, ki se ni vedno skladalo s pogledi in mišljenjem posameznika. To je veljalo in velja predvsem za »sisteme«, ki so temeljili (in še vedno temeljijo) na eni zapovedani resnici, eni sami vrednoti, pa naj to predstavlja vodja vsega, bog ali vladar, in na kolektivizmu glede mišljenja, pa naj bo to mišljenje verske ali politične narave. V takšnem »sistemu« individualnost ni zaželeno, zlasti ne mišljenjska, ker tak posameznik, ki razmišlja s svojo glavo, postane za oblast moteč in nevaren in je zato običajno kaznovan. Mnogi takšni posamezniki, ki so padli v nemilost oblasti – katerekoli, ne glede na njen čas, njen značaj, politično opredeljenost in način njene oblasti –, ker so imeli svoje, od nje različne poglede ali pa so bili do oblasti, sistema, ki ga je ta predstavljala, kritični, so bili v zgodovini pozabljeni. Običajno kar namerno. Le redki takšni »disidenti«, mnoge so označevali kar kot heretike (v izvirnem in prenesenem pomenu tega pojma), so prišli v zgodovino in jim je ta dala prav. Večina jih je ostala zunaj, brez zgodovinskega spomina nase, na svoje življenje in dejavnost ter na tisto, zaradi česar so padli v nemilost.

Takšen primer je tudi dr. Milan Cunder. Neznanec za zgodovino in v zgodovini, ki pa si vseeno zasluži pozornost in to, da postane del zgodovine. Naše zgodovine. Bil je eden mnogih, ki so padli v kolesje oblasti in njenega represivnega, policijskega

in sodnega aparata po drugi svetovni vojni. Pri tem pa sploh ni bil nasprotnik »reži-ma«, ampak je bil do njega, njegovih slabosti in napak le kritičen. Bil je človek, ki je bil pretirano odkrit in je zaradi te svoje lastnosti doživel mnogo slabega, zelo slabega. Usoda – kakorkoli jo že razumemo ali jo kdo razume – se je resnično poigrala z njim.

Knjigo o življenju zdravnika dr. Milana Cundra, ki se je kot posameznik znašel sredi dogajanja med drugo svetovno vojno in po njej, sta napisala Tomaž Kšela, novinar, in njegov sin, zdravnik dr. Juš Kšela. Tomaž Kšela je proučil in popisal življenjsko pot Milana Cundra, sicer svojega strica (bil je brat njegove matere), medtem ko se je dr. Juš Kšela posvetil njegovemu strokovnemu delu. Pri raziskovanju zlasti sodnega preganjanja dr. Cundra, ki ga je bil ta deležen po drugi svetovni vojni in je v veliki meri zaznamovalo njegovo »tretje življenje«, je sodeloval tudi odvetnik Primož Cunder, prav tako nečak Milana Cundra. Uspelo jim je raziskati in predstaviti življenje dr. Milana Cundra v kolesju zgodovinskega dogajanja, ki mu vsaj v dveh življenjih od treh, o katerih govori pričujoče delo, ni prav z ničimer prizanašalo.

Milan Cunder se je rodil 4. avgusta 1908 v Ljubljani. Oče in mati sta bila gostilničarja znane ljubljanske gostilne Pri ruskem carju na Ježici (sedaj že v okviru mesta Ljubljana, tedaj pa ni bila niti v predmestju), ki je dobila ime po tem, ker se je v času t. i. ljubljanskega kongresa Svete alianse v prvi polovici leta 1821 – dejansko ob svojem prihodu v Ljubljano pred začetkom tega dogodka – tam ustavil ruski car Aleksander I. Ta je družini Cunder s posebno listino dovolil, da so svojo gostilno imenovali po njem. Oče Milana Cundra je umrl še pred koncem prve svetovne vojne zaradi naporov, ki jih je preстал kot avstrijski vojak, tako da je mati ostala sama s petimi otroki; Milan je bil drugi po vrsti (imel je še dva brata in dve sestri). Da se je lahko šolal oziroma študiral, je pripomoglo vilolo v oporoki materinega brata, veleposestnika iz Borovnice. Sredstva iz stričeve dediščine so Milanu Cundru omogočile šolanje in študij v Ljubljani, kjer je opravil štiri semestre na medicinski fakulteti, nato, ker ljubljanska medicinska fakulteta ni bila popolna (po odločitvi oblasti v »Belgradu«), nadaljeval študij za en semester v Zagrebu, končal pa ga je (od šestega do devetega semestra) v Gradcu, kjer je konec marca 1933 postal »doktor vsega zdravilstva«; njegovo diploma je konec istega leta nostrificiral dekanat ljubljanske medicinske fakultete.

Že med študijem v Gradcu je zaradi izražanja svojih stališč do družbene problematike v različnih debatah med študentskimi kolegi postal sumljiv za avstrijske oblasti; sumile so ga širjenja komunističnih pogledov. Dolg jezik, kot je zapisal v povojnem življenjepisu (januarja 1947), mu je že kot študentu povzročal težave. Izražanje mnenja ga je nato še drago stalo in mu v veliki meri zagrenilo življenje, zlasti po drugi svetovni vojni.

Po koncu študija je odslužil vojaški rok (14 mesecev), septembra 1934 pa je zaradi svoje odločitve, da se bo kot zdravnik posvetil sodni medicini, začel opravljati volontersko delo na prosekturi ljubljanske bolnišnice; volontiranje je zaključil, ko so ga konec marca 1935 nastavili za asistenta pripravnika na anatomskem inštitutu Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani. Asistent na tem inštitutu je postal septembra 1939 po opravljenem izpitu na Medicinski fakulteti v Beogradu. Bil je med le nekaj zdravniki, ki so se takrat pri nas ukvarjali s sodno medicino.

S končanjem študija in zaposlitvijo, ko se je poleg razteleshvanja mrtvih ukvarjal tudi s poučevanjem živih – kot asistent je namreč vodil vaje iz anatomije, po potrebi, če profesor dr. Janez Plečnik ni utegnil, pa je tudi predaval –, se je končalo njegovo »prvo življenje«. V tem obdobju ni imel posebnih težav z oblastjo. Kot mlad asistent se je vključil v protinacistično gibanje med medicinci in nasploh razvil odpor do nacizma; njegovo svetovnonazorsko prepričanje je bilo levičarsko. Z začetkom druge svetovne vojne pri nas pa je v njegovem življenju nastopilo »drugo obdobje«, v katerem je doživel velike preizkušnje. Najprej z okupatorjem, njegovo oblastjo, nato pa z oblastjo obnovljene jugoslovanske države. Pod obema oblastema, okupatorjevo in domačo, je izkusil vsa gorja zapora in koncentracijskega taborišča.

Avtorja knjige sta življenje Milana Cundra sicer »periodizirala« nekoliko drugače: »prvo življenje« je bilo tisto pred drugo svetovno vojno, čas šolanja, študija in zaposlitve vse do aretacije decembra 1947; za »drugo življenje« sta postavila čas po vrnitvi na svobodo, ko se je vrnil k svojemu poklicu; kot »tretje življenje« – resda kronološko med prvim in drugim – pa sta označila čas druge svetovne vojne, ko je bil partizanski zdravnik, nato pa zapornik v okupatorjevih zaporih oziroma taboriščnik, pa tudi bivanje v jugoslovanskih, t. i. informbirojevskih taboriščih Bileća in Goli otok. »Tretje Cundrovo življenje« je po mnenju avtorjev knjige potekalo za zapahi. Kakorkoli so njegova tri življenja že razdeljena, je dr. Milan Cunder v resnici preživel tri obdobja, pri čemer je mogoče le za prvo reči, da je bilo »normalno«, medtem ko je bilo drugo v znaku preganjanja in represije, tretje pa sicer mirno, precej normalno, vendar stigmatizirano z nekakšnim zanikanjem njegove strokovnosti kot zdravnika. Zlasti ga je zaznamovalo t. i. drugo življenje, ko je okusil vsa gorja nacističnega in nato komunističnega kaznovalnega sistema, namenjenega tistim, ki se niso miselno uklanjali režimu. V resnici pa obstajata še dve »življenji« Milana Cundra – posmrtni. Eno predstavlja vrnitev v spomin, drugo pa oprostitev, sodna rehabilitacija za dejanja, ki naj bi jih storil proti državi in njenemu političnemu sistemu, kar je imelo za posledico popolno, zlasti strokovno pozabo ali kar nekakšno izobčenje.

Ob napadu na Jugoslavijo aprila 1941 se je pridružil prostovoljcem akademske legije; z njo je šel do Karlovca, kjer so ga zajele in internirale hrvaške ustaške oblasti. V Osvobodilno fronto je vstopil v t. i. Čoževi skupini, Nezavisni levici, imenovani po Borisu Trampužu - Čožu. Od novembra 1941 je živel v ilegali. V tem času je precej sodeloval s Prežihovim Vorancem, s katerim je slabi dve leti kasneje delil usodo, ko so ju iz zapora v Begunjah poslali v Berlin. V začetku aprila 1942 je odšel v partizane in postal eden prvih partizanskih zdravnikov, ki so delovali na terenu v partizanskih enotah. Partizanal je med gorenjskimi partizani, največ na kamniškem koncu, torej se je bojeval z nemškimi okupatorjem. Konec januarja 1943 ga je ta po izdaji dezerterja iz Kokrškega odreda ujel. Pristal je v zaporu v Begunjah, kjer je bil osem mesecev, nato pa so ga poslali v Berlin na poveljstvo Gestapa.

Ta del njegove golgote ni povsem jasen. Zakaj so se Nemci po osmih mesecih, koliko je bil Cunder v Begunjah, odločili, da ga pošljejo v Berlin na dodatna zaslišanja? Kaj so želeli od njega izvedeti? Drugi, ki so ga skupaj s Cundrom poslali v Berlin, je bil

pisatelj Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Tudi tega je Gestapo izčrpno zaslišal, ko si ga je spomladi »izposodil« od Italijanov, ki so ga s pomočjo t. i. belogardistične policije ujeli v začetku januarja 1943 v Ljubljani. Ker se je Gestapo za Prežihovega Voranca zanimal predvsem kot »agenta« Kominterne (Komunistične internacionale), ki je deloval v začetku tridesetih let tudi na Dunaju, je pri italijanskih oblasteh izposloval, da so ga lahko zaslišali predvsem v zvezi s tem. Na »obisku« pri Gestapu v Ljubljani je bil Prežihov Voranc precej časa, kjer so ga izprašali predvsem o njegovem bivanju na Dunaju in takratnih tamkajšnjih zvezah; vse, kar je povedal o svojem dunajskem bivanju pred desetimi leti, je Gestapo sproti preverjal. Ker je bil v očeh nemške policije, pa tudi slovenskih kolaborantov, visok funkcionar jugoslovanske in slovenske komunistične stranke, predvsem pa je v začetku tridesetih let deloval kot »agent« Kominterne, je »obisk« Prežihovega Voranca na gestapovski centrali v Berlinu nekako mogoče razumeti kot željo Gestapa, da ga na najvišji ravni še dodatno zasliši. Kasneje se je iz tega »obiska« v Berlinu in zaslišanja na Gestapu rodila skrajno neumna, če ne že kar absurdna, v zgodovinskem pogledu nesmiselno nelogična in res bedasta »zgodba«, da je nacistični vrh Prežihovemu Vorancu ponudil položaj, ki ga je zasedal Leon Rupnik, predsednik pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine. Ta neumnost se v zvezi s Prežihovim Vorancem še vedno pojavlja in ponavlja, čeprav nima nobene osnove v nacistični okupatorski politiki, kar bi zgodovinarji, ki »papagajsko« ponavljajo štorijo o ponudbi, ki naj bi jo dobil v Berlinu, morali vedeti. Sicer pa je to ponavljanje predvsem strokovna sramota za tiste, ki to nekritično počnejo. Kako je do tega »scenarija«, ki je postal nekakšna »resnica«, sploh prišlo, pa je druga zgodba, za katero tukaj ni prostora. Voranca so po zaslišanju na gestapovski centrali, tako kot tudi Cundra, ko niso od njiju ničesar zanje koristnega izvedeli ali vsaj ne tistega, kar so pričakovali, ko so ju poslali v Berlin, odpeljali v koncentracijsko taborišče Sachsenhausen v bližini Berlina.

Če je zanimanje Gestapa za Prežihovega Voranca, za katerega so menili, da je pomemben komunistični in kominternovski funkcionar, nekako še mogoče razumeti, pa ni povsem jasno, zakaj jih je zanimal tudi dr. Milan Cunder. Ta ni bil niti komunistični funkcionar, v partijo je bil namreč sprejet v partizanih, niti ni pred vojno politično deloval. Že takrat je sicer imel svoja stališča, ki so bila blizu komunističnim, ni pa bil t. i. povezan komunist. Morda se je Gestapo za Cundra zanimal zato, ker je ta v začetku tridesetih let študiral medicino v Gradcu, kjer so tedaj menili, da v različnih razpravah med druženjem s kolegi izraža komunistična stališča, in so ga zato opazovali. Morda je želel od Cundra izvedeti kaj o njegovih znanjih iz študentskih let v Gradcu. Podobno, kot je želel od Prežihovega Voranca izvedeti informacije o njegovih »zvezah« na Dunaju pred anšlusom. Res pa je dobil Cunder po tem, ko je spomladi 1942 odšel v partizane, od takratnih slovenskih kolaborantov označbo, da je med vodilnimi komunisti. To je najbrž ravno zaradi tega menil tudi nemški okupator in si vzel čas, da ga podrobneje zasliši v Berlinu.

Kakorkoli že, s knjigo o Milanu Cunderu je pojasnjena »enigma«, kdo je bil zdravnik, ki so ga skupaj s Prežihovim Vorancem poslali iz Begunj v Berlin na poveljstvo

Gestapa, čeprav vzrok te poteze še vedno ni povsem jasen, zanj pa se je končala v koncentracijskem taborišču Sachsenhausen.

Domov je prišel konec julija 1945. Vrnil se je na medicinsko fakulteto kot anatom oziroma patolog. V začetku oktobra 1945 je bil imenovan za izrednega profesorja za anatomijo na ljubljanski medicinski fakulteti, avgusta 1946 pa je postal predstojnik anatomskega inštituta. Bil je predavatelj anatomije na več šolah, med drugim tudi na Akademiji upodablajočih umetnosti. Med študenti je bil zaradi svoje prešernosti in tudi zato, ker je brez dlake na jeziku izražal svoje mnenje, priljubljen, manj pa med kolegi. »Bistveno se je razločeval od vseh drugih profesorjev na fakulteti, zlasti zato, ker je bil med njimi najbolj splošno izobražen in svetovljan«, se ga je spominjal eden od teh. Očitno je pri kolegih vzbujal nekakšno zavist. Ker je povedal, kar je mislil, in ker je bil pri tem še kritičen do posameznikov in tudi do »sistema«, je konec leta 1947 padel v politično nemilost. Očitno ga ni nihče opozoril, da je treba paziti, kaj govoriš, ko nastopi svoboda, če si izposodimo ponarodelo misel Toneta Partljiča iz njegovega dela *Moj ata, socialistični kulak*. Je pa take, kot je bil dr. Cunder, ki so imeli ostre misli o svetu okoli sebe, družbi in državi ter so jih tudi izražali, v tistih časih »reševal« predstojnik Bolnišnice za duševne in živčne bolezni Ljubljana Polje dr. Janez Kanoni, ko jih je »hospitaliziral« (pod drugimi imeni) in jih tako kot »neuravnovešene« rešil udbovskega preganjanja. Morda bi dr. Kanoni tako rešil tudi dr. Cundra, a je bil ta aretiran, preden se je tako reševanje tistih, ki so bili kritični do oblasti, vendar pa ji niso tudi nasprotovali, začelo.

Dr. Milana Cundra kljub večkrat sarkastičnim ocenam stanja in oseb z vrha državne in partijske politike namreč ni mogoče označiti za kakšnega političnega oporečnika, kaj šele za nasprotnika režima, ampak za človeka, ki je kritično, a konstruktivno spremljal družbeno dogajanje in ga tudi komentiral. Žal preglasno in preveč jasno – in to nepravim ljudem. To je občutil na lastni koži.

V politično nemilost je padel že pred t. i. sporom z Informbirojem. »Greh«, ki ga je storil, so bile kritične pripombe o državnih in partijskih funkcionarjih, tudi Titu. Najprej je bil zato kaznovan s strogim ukorom pred izključitvijo iz KPJ, nato pa je jeseni 1948, ko so se morali člani KPJ izjasnjevati, ali so za Tita ali Stalina, povedal, da se partijskih sestankov ne bo več udeleževal, in napovedal svoj izstop iz KPJ; iz te so ga zato izključili. Za božič leta 1948 je bil aretiran.

Pisca knjige sta se spraševala, ali je bil Milan Cunder zagovornik Informbiroja, tj. Stalina, in prišla na osnovi različnih spominov nanj do odgovora, da ni bil. Bil je le kritično misleč intelektualec, ki je svoje mnenje o »situaciji« jasno povedal. To pa ni bilo vedno in pri vseh zaželeno. Po aretaciji, kar je po izključitvi iz partije pričakoval, je doživel vso zasliševalsko torturo, saj so zasliševalci Udbe od njega želeli tudi z nasiljem izsiliti priznanje o »sovražnem delovanju«; zasliševalskih metod se je spominjal kot hujših od nacističnih. V udbovskem preiskovalnem zaporu v Ljubljani (sodni zapori na Miklošičevi, za sodiščem, ki jih ni več) je bil do spomladi 1950, ko je bila proti njemu vložena obtožnica. Sodišče ga je na podlagi tega, kar je izrekel in so izpričale priče, spoznalo za krivega, ker je »vršil propagando, ki vsebuje poziv na nasilno rušenje obstoječe državne ureditve«. Avtorja knjige sodbo sodišča obširno navajata. Pri tem je zanimivo, da sta obtožnica in nato sodba

vsebovali tudi obtožbo sodelovanja z nemškimi oblastmi oziroma s posameznimi pripadniki SS v taborišču Sachsenhausen, kjer je Cunder kot taboriščnik opravljal anatomska dela oziroma prosekturo. Sodelovanje v taborišču pa je bila ena osnovnih obtožb v t. i. dachavskih procesih, tako da so se v sodnem procesu proti Cunderu mešale značilnosti dachavskih in informbirojevskih procesov. Ni pa spadal niti v eno niti v drugo skupino. Res ga je sodišče oprostilo obtožbe, da je v koncentracijskem taborišču Sachsenhausen opravljal delo patologa pod neposrednim vodstvom zdravnika, pripadnika SS. Obsodili so ga na zaporno kazen oziroma »odvzem prostosti s prisilnim delom«, ker je sodišče menilo, kot je bilo navedeno v obrazložitvi sodbe, »da je obtoženec potreben temeljite prevzgoje, in je dvomljivo, da bi obtoženec z izrečeno nizko prostostno kaznijo zadostil pričakovanju in postal dejansko socialistični znanstvenik«. Štiriletno zaporno kazen, ki mu jo je naložilo sodišče, je prestajal v taboriščih, ki jih je jugoslovanska oblast imela za t. i. informbirojevce. Bil je v Bileći in na Golem otoku. Šlo je za taborišči »brez milosti«. Avtorja sta na osnovi raznih spominov trpinov, ki so doživeli in preživeli ti taborišči, zlasti Goli otok, predstavila tamkajšnje postopanje s taboriščniki – mnogi sploh niso bili obsojeni (kot je bil Cunder), ampak jim je bila »dodeljena« le t. i. administrativna kazen prevzgoje –, medtem ko Cunder po izpustitvi iz zapor (ki to ni bil, bila pa je to t. i. prostorska kazen v taborišču) o tamkajšnjih razmerah ni govoril oziroma le malo, in še to le tistim, ki jim je zaupal. Ob izpustitvi po treh (ali štirih) letih, ker so podatki o tem negotovi oziroma različni (več kot leto preiskovalnega zapor so namreč šteli v zaporno kazen), ni hotel podpisati izjave o sodelovanju z Udbo, kar je bila sicer ustaljena praksa te jugoslovanske politične policije. Po prestani kazni je ostal pod budnim očesom oblasti.

Vprašanje je, ali je dr. Milan Cunder to golgoto, ki so mu jo zadale jugoslovanske oblasti, doživel res le zato, ker je s svojimi kritičnimi mislimi in pripombami »vršil propagando«, ki je vsebovala rušenje obstoječe državne ureditve, ali pa je vzrok ali vsaj povod izhajal iz njegove »sredine«, tj. medicinske fakultete, kjer je zaradi svoje kritičnosti vsekakor imel kar nekaj nasprotnikov ali sovražnikov. Tem je prišla prav njegova odkritost pri izražanju mnenja, pa so ga lahko politično očrnili.

Po vrnitvi iz zapor/taborišča – to je bil nekakšen začetek njegovega »tretjega življenja« – Cunder ni več dobil službe na medicinski fakulteti. Obravnavali so ga namreč kot »informbirojevca«, ti pa so bili stigmatizirani. Ker je primanjkovalo zdravnikov patologov, je februarja 1953, precej hitro po izpustitvi iz »zapor« (v resnici iz taborišča), dobil zaposlitev v bolnišnici v Novem mestu, kjer je ostal le dva meseca, nato pa je začel kot honorarni uslužbenec delati v celjski bolnišnici kot patolog; redno zaposlitev je dobil februarja 1954. V celjski bolnišnici je ostal do upokojitve konec leta 1966. Ž ženo, tudi zdravnico, sta se takrat preselila v Maribor, kjer je njegova žena po starših podedovala vilo. Leta 1969 je lahko dobil tudi potni list, tako da je mogel obiskati Gradec, kjer je študiral.

Umrl je v dvainšestdesetem letu starosti 26. junija 1970 na pragu rojstne hiše na Ježici (gostilna Pri ruskem carju). Avtorja nekoliko trpkop zapišeta: »Naključje je hotelo, da so ga tja, kamor se po politični obsodbi ni mogel vrniti živ, sprejeli mrtvega.« Namreč na prosekturo ljubljanskega kliničnega centra.

Ob njegovi smrti je v *Zdravstvenem vestniku* izšel nekrolog, s katerim je bilo prekinjeno dvaindvajsetletno strokovno »izobčenje«, nato pa je zopet sledil molk o njem kot zdravniku, specialistu svojega področja medicine, tako da je leta 2003 nastala zadrega, ko je v zborniku *Medicinska fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1945* stran, na kateri naj bi bil zapis o dr. Milanu Cundru, ostala prazna. Brez zapisa, brez fotografije, kajti uredništvu ni uspelo najti nikogar, ki bi kaj napisal o njem. Oblasti je uspelo izbrisati ga iz spomina ne le kot človeka, ampak tudi kot strokovnjaka. Avtorja knjige sta to popravila, tako da je sedaj »življenje in delo« dr. Milana Cundra znano. Iztrgala sta ga pozabi.

Na začetku knjige opozorita, da se bo marsikomu zdelo, da je bila življenjska pot dr. Milana Cundra tragična. Bila je, in to zelo. Vendar menita, da tega Cunder ne bi doživljal tako, saj naj se ne bi imel za tragično osebo, ki je v življenju doživela več zelo slabega kot dobrega. Zanj je bilo bistveno, da se kljub vsemu slabemu, kar je doživel v nacističnem zaporu in taborišču ter nato še v jugoslovanskem, ni zlomil in ni izgubil samega sebe. Kljub vsem razčlovečenjem, ki jih je doživel, je ostal pokončen človek, z vero v človeka in človeštvo, zvest svojemu prepričanju, svojim idealom, ki so ga vodili kot človeka in zdravnika. Ostal je zvest sebi.

Knjigo o Milanu Cundru, s katero sta ga avtorja vrnila med »žive« kot človeka, posameznika in tudi kot zdravnika, strokovnjaka na njegovem področju, je mogoče razumeti tudi kot njegovo »četrto življenje«.

Delo o pozabljenem človeku in njegovih treh življenjih je zgledno in bi lahko bilo v čast vsakemu zgodovinarju. Avtorja sta se resnično poglobila v čas in razmere, v katerih je Cunder živel in so nanj vplivale. Uporabila sta veliko zgodovinske literature, spominov, tudi oris »življenjske poti« do začetka leta 1947, ki ga je napisal Milan Cunder, ko je vložil prošnjo za dodelitev partizanske spomenice 1941. Poleg tega pa je Tomaž Kšela v arhivskem gradivu Arhiva Republike Slovenije iz fonda 1931 (gradivo Republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Slovenije) in fonda 1589 (Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, 1945–1990) proučil vse, kar je bilo mogoče, kar je o Milanu Cundru vodila in pisala oblast, Udba in partija. To arhivsko gradivo je Tomaž Kšela, kot je zapisal, zavestno pregledal še, ko sta s sinom, ki se je pri pisanju osredotočil na strokovno, medicinsko delo Milana Cundra, knjigo o njem že imela napisano. Tako je drugi del knjige, ki sledi Cundrovi življenjski poti, »pripoved« o tem. Kšela je na osnovi pregleda gradiva teh dveh takrat bistvenih organov (ali organizacij) za zagotavljanje oblasti ugotovil, da iz njega ni dobil nobenega odgovora na vprašanja v zvezi z obsodbo dr. Cundra. Odprla pa so se mu nova vprašanja, ki niso le vprašanja, povezana z njegovim primerom, ampak so vprašanja o delovanju tako partije kot Udbe. Vsekakor so se v partiji s Cundrom precej ukvarjali. Partijsko in udbovsko gradivo o »zadevi Cunder« razkriva še dodatne podrobnosti o življenju Milana Cundra in kaže na čas ter razmere, v katerih je živel (pa ne le on, ampak vsi državljani takratne jugoslovanske države) v prvih letih po vojni. Po partijskem in udbovskem gradivu je Cunder živel neko drugo življenje, ki pa je vplivalo nanj in njegovo dejansko življenje. In to precej, saj je ravno zaradi mnenja partije in Udbe padel v kolesje, ki je odločilno določalo nadaljnji potek njegove poti.

Na koncu knjige je še »pripis«, ki govori o neuspelem poskusu, da bi bil dr. Milan Cunder sodno rehabilitiran. Gre za dokumente, povezane s poskusom sodne rehabilitacije, ki sta jo na Okrožno državno tožilstvo v Ljubljani vložila Cundova nečaka Tomaž Kšela in Primož Cunder v obliki zahteve za obnovo postopka zoper pravno-močno sodbo Okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 3. marca 1950, na osnovi katere je bil Cunder obsojen in zaprt. Pri tem sta bila neuspešna, kajti tako okrožni državni tožilec kot vrhovni državni tožilec sta menila, da za obnovitev postopka niso podani zakonski pogoji. Tudi zato, ker sta bila »le« nečaka, in ne neposredna dediča. Cunder namreč ni imel otrok. Vendar se je zgodil preobrat, saj je novi vrhovni državni tožilec spoznal možnost obnovitve postopka in je senat vrhovnega sodišča razsodil, da se zahtevi nečakov ugodi in da se pravno-močna sodba iz leta 1950 spremeni tako, da se dr. Milana Cundra oprosti. Bil je sodno rehabilitiran in je s tem pol stoletja po smrti »zaživel« svoje »peto življenje«. Kot svoboden.

Treba pa je povedati, da je strokovno rehabilitacijo, po mnogih letih pozabe, popolnega molka in celo nevednosti o njem in njegovem delu v zdravniških vrstah, doživel že nekaj let prej. Zasluge za to ima predstojnica Inštituta za zgodovino medicine pri Medicinski fakulteti Univerze v Ljubljani, prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec. Obudila je spomin nanj in ga tudi strokovno ovrednotila, pri čemer ji je očitno pomagal Juš Kšela – ali pa ona njemu kot profesorica, ki ga je spodbujala –, ko je kot študent pri njenem predmetu o zgodovini medicine pripravil seminarsko nalogo o dr. Milanu Cundru. Na ta način je bil dr. Cunder strokovno »obujen«.

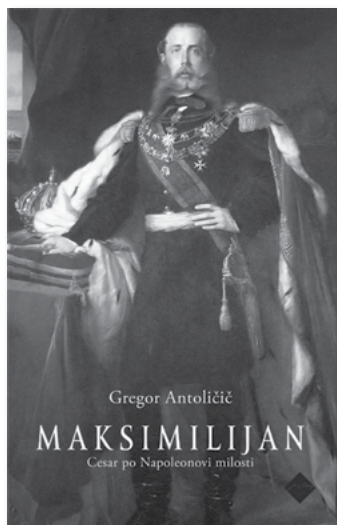
Zvonka Zupanič Slavec je za knjigo napisala predgovor in »njen« Inštitut za zgodovino medicine je sodeloval kot sozaložnik pri izdaji. Tako ona kot drugi avtor kratkega predgovora, zgodovinar dr. Marjan Žnidarič, sta glede na življenjske preizkušnje dr. Milana Cundra ugotovila, da staro védenje, da »revolucija žre svoje otroke«, še vedno drži. Primer dr. Milana Cundra to nedvomno potrjuje.

Knjiga o življenju ali življenjih dr. Milana Cundra, zdravnika, ki je bil mnogo let, desetletij pozabljen, zamolčan zaradi kritičnega duha in očitno tudi dolgega jezika, ne osvetljuje le njegovega primera, ampak je na svojevrsten način prikaz dogajanja v družbi skozi usodo posameznika v določenem prostoru in določenem političnem času. Napisana je zelo berljivo, predvsem pa je lahko po uporabljeni literaturi in zgodovinskih virih zgled za pisanje o posameznikih v zgodovinskem dogajanju. Ni namreč le knjiga o dr. Milanu Cundru, ampak je knjiga o posamezniku v družbi, do katere je ta kritičen, zato je po drugi strani do njega kritična tudi družba, natančneje država in njena oblast. Šlo je za vzajemni odnos med človekom in državo, v katerem je zadnja vedno v prednosti, četudi nima vedno prav, kar se je pokazalo, resda več kot sedemdeset let kasneje, tudi v primeru dr. Cundra.

Pričujoča knjiga je – naj se sliši še tako klišejsko – kamenček v mozaiku naše zgodovine, zlasti tiste njene plati, ko se posameznik sooča ali kar spopada z državo kot »sredstvom prisile«.

Gregor Antoličič, Maksimilijan: Cesar po Napoleonovi milosti.

Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022, 191 str.

Avtor pričujoče monografije, docent dr. Gregor Antoličič z mariborske raziskovalne postaje ZRC SAZU, v uvodu pojasnjuje, da se je njegovo zanimanje za Habsburžane začelo v otroštvu z gledanjem filmov o cesarici Sissi z Romy Schneider. Tudi sam sem bil deležen zgodnjega stika s to družino, saj sem odraščal v gospodinjstvu, v katerem je približno med mojim desetim letom in zgodnjimi dvajsetimi na očetovi delovni mizi nastajal strip o meksikajnarjih in Ferdinandu Maksimilijanu (1832–1867). V tem času sem prehodil dolgo pot, ki se je pričela s popolnim nerazumevanjem stripovskega dogajanja in zgolj gledanjem sličic (nekoč sem lahko celo pobarval otok Lokrum), dokler nisem preko bolj poglobljene spremljanja scenarija prišel do samoiniciativnega učenja o zgodovinskem ozadju stripa. Odraščanje ob stripovskih tablah *Meksikajnarjev* je vsekakor povzročilo, da sem z zanimanjem vzel v roke prvo slovensko monografijo o mehiškem cesarju.

Glede na to, da lahko že beremo izvirne slovenske monografije in zbornike o Habsburžanih, pomembnih za slovenski prostor (Marija Terezija, Franc Jožef, Franc Ferdinand), je monografija o Maksimilijanu dobrodošla razširitev te zbirke, tudi če izhaja v letu, ko ni posebnih okroglih obletnic (razen če se 190. obletnica Maksimilijanovega rojstva in 155. obletnica njegove smrti komu zdita okrogli). Monografija je razdeljena na osem poglavij, ki jih uvaja uvodni oris Maksimilijanove življenjske poti z omembami njenih odmevov v literaturi (tudi slovenski) in filmih, kar potrjuje privlačnost dramatične monarhove usode za umetniške in poljudne (re)interpretacije, seveda pa je pritegnila tudi obilo pozornosti v evropski in ameriški historiografiji. Kljub temu še ena, tokrat slovenska monografija o cesarju ni odveč, saj Antoličič vanjo vključi še ne dovolj upoštevane arhivske in slovenske časopisne vire, obenem pa osvetli Maksimilijanove slovenske sopotnike. Vse to za slovenskega bralca predstavlja dodano vrednost, ki je zgolj s prevodom nemške ali angleške študije ne bi bil deležen. Ker je knjiga napisana v poljudnem, berljivem slogu in z občasnimi zastranitvami, v katerih so osvetljene malo znane zanimivosti in anekdote, je namenjena prav vsakemu, ki ga Maksimilijan ali meksikajnarji količkaj zanimajo. (Čeprav ni neposredno relevantno za monografijo, lahko morda navržemo še eno zanimivost, namreč da poimenovanje dunajskega trga Mexikoplatz nima nič opraviti z Maksimilijanom, temveč z dejstvom, da je bila Mehika leta 1938 edina država, ki je pred Društvom narodov protestirala proti anšlusu.)

V prvem poglavju spoznavamo Maksimilijanovo otroštvo na dunajskem dvoru. Bil je drugorojeni sin nadvojvode Franca Karla in nadvojvodinje Zofije, dve leti mlajši od Franca Jožefa, in že v otroških letih so bile značajske razlike med bratoma opazne: ko se je Franc Jožef igral s kositrnimi vojaki, se je Maksimilijan zanimal za tuje dežele in potovanja.

Ko je Maksimilijan dosegel 18. leto – tedaj je bil Franc Jožef že avstrijski cesar –, je začel graditi mornariško kariero in kmalu je bil imenovan za poveljnika avstrijske mornarice. Naslednja leta je posvetil modernizaciji ladjevja in pri tem dosegel nezanemarljiv uspeh. Od 20. leta je stanoval v Trstu, daleč proč od Dunaja. Kaže, da je bila srž problema odnosov med bratoma strah Franca Jožefa pred Maksimilijanovo priljubljenostjo, zaradi katere se je čutil ogroženega, Maksimilijan pa se ni mogel povsem zadovoljiti z vlogo drugorojenca in je stremel k višjim ciljem. Leta 1857 je sklenil poroko s hčerjo prvega belgijskega kralja Leopolda I. Šarlota, a šele po tem, ko sta se tast in ženin trdo pogajala o višini dote.

V času poroke je bil Maksimilijan imenovan za generalnega guvernerja Lombardije in Benečije, kjer je bil zadolžen za umirjanje nacionalističnih strasti med Avstrijci in Italijani. Z liberalno politiko je skušal k sebi pritegniti italijansko elito in množice, a ni dosegel prav veliko (čeprav mu je uspeh pri tem početu priznal Camillo Cavour z laskavo pripombo, zavito v kritiko). Tik pred izbruhom vojne med Avstrijo in Sardinjskim kraljestvom je bil odpoklican z guvernerskega položaja in po daljšem potovanju v Brazilijo se je posvetil izgradnji svojega najslavnejšega spomenika, eklektičnega dvorca Miramar pri Trstu, ki skupaj z orjaškim parkom eksotičnih rastlin še danes privablja množice obiskovalcev. Dokončanega gradu ni Maksimilijan nikoli videl.

Naslednje poglavje kontekstualizira zgodovino države, ki je igrala odločilno vlogo v preostanku Maksimilijanovega življenja: Mehike. Čeprav je leta 1821 razglasila neodvisnost od Španije, so državo pretresali nenehni nemiri, udari in menjave na prestolu ter predsedniškem položaju. Država se je zadolžila pri evropskih bankirjih in državah, dolgovi svojih nasprotnikov pa liberalni predsednik Benito Juárez ni nameraval odplačati. Da bi od Mehike izterjale dolgove, so Francija, Velika Britanija in Španija leta 1861 organizirale vojaško posredovanje. Izkazalo se je, da ima Francija, ki jo je vodil cesar Napoleon III., bolj ambiciozne cilje od sobork, saj je zahtevala politično preureditev države in namestitev evropskega monarha na njeno čelo. Velika Britanija in Španija sta se zaradi nesoglasij umaknili, francoski vojaki pa so zavzeli Ciudad de México; kljub temu je večina države ostala pod nadzorom pobeglega Juáreza. Sledilo je obdobje Napoleonovega prepričevanja Maksimilijana k prevzemu mehiškega prestola; pri tem sta sodelovala tudi Alojz Dobravec vitez Saldapenna, diplomat in častnik slovenskega rodu, ter Šarlota, ki je v monografiji prikazana kot nekakšna lady Macbeth, hlepeča po cesarskem nazivu. Maksimilijan je omahoval in sčasoma izrazil pripravljenost na prevzem, če bi z neodvisnim referendumom Mehičani potrdili, da ga želijo za cesarja. Referendum, ki seveda še zdaleč ni bil neodvisen, je bil izveden konec leta 1863 in je »potrdil« mehiško naklonjenost habsburškemu monarhu. Tik

pred sprejemom krone je Maksimilijan moral podpisati še t. i. družinski pakt, kar je od njega zahteval Franc Jožef in s katerim se je odpovedal vsem pravicam avstrijskega nadvojvode, skupaj s položajem habsburškega nasledstva. Avstrijski cesar se je hotel izogniti vsakemu vpletanju Avstrije v mehiške zadeve in je pakt pripravil kot varovalko za zaščito svoje države, Maksimilijan pa ga je dojemal kot maščevanje ljubosumnega brata.

Po šesttedenski plovbi je cesarski par maja 1864 prispel v pristanišče Veracruz in nadaljeval pot proti prestolnici. Že prvi stik je pokazal, da Mehičani niso zelo naklonjeni Maksimilijanu, vendar je prve mesece monarh vseeno posvetil urejanju svojega novega domovanja, gradu Chapultepec, uvajanju evropske dvorne etikete in inkognito spoznavanju ljudi ter lokalnih običajev. Njegove prve odredbe so bile liberalne in iskal je ravnotežje med sprtimi stranmi mehiške politike, poskusil je vzpostaviti tudi stik s Juárezom.

Naslednje poglavje se posveča slovenskim meksikajnarjem, prostovoljnim vojakom, ki so Maksimilijanu sledili v Mehiko. Franc Jožef je dovolil le ustanovitev prostovoljnih enot, ki so jim obljubljali denar, zemljo in druge ugodnosti v zameno za nekajletno služenje. S slovenskega prostora naj bi se prijaviло okoli 430 mož. Eno od mest, kjer sta potekala nabor in urjenje prostovoljcev, je bila Ljubljana, ki je imela do nabornikov ambivalenten odnos: po eni strani so mestu prinašali dodaten vir za sluzka, po drugi pa so ga vznemirjali s pretepi, nemiri in dezerterstvom. Z vlakom so meksikajnarje v več transportih pripeljali do Trsta, od koder so z ladjami pluli do Veracruz. Podobno kot Maksimilijana so tudi njih razmere v Mehiki ujele nepripravljene, saj so spopadi z uporniki, napet odnos s francoskimi silami in dežela, ki ni bila podobna obljubljenemu El Doradu, delovali destimulativno. Tisti meksikajnarji, ki so preživeli in so se po propadu cesarstva vrnili domov, so postali obubožani berači, odrinjeni na družbeni rob.

Zadnji pomembni liberalni dokument, ki ga je sprejel Maksimilijan, je bila ustava iz leta 1865, ki pa ni pomirila napetosti med mehiško politično, vojaško in cerkveno elito. Ker je francoska vojska zaradi Napoleonovega spoznanja, da je zasedba jalova, pričela načrtovati odhod iz države, je moral mehiški cesar iskati nadomestne rešitve, ki bi ga obdržale na oblasti. Šarlota je odpotovala v Evropo in po vladarskih dvorih iskala podporo, toda zaman, zato je doživela živčni zlom in se v Mehiko ni več vrnila; svojega moža je preživela za šest desetletij, a duševno si ni nikoli opomogla. Maksimilijan je pol leta po ustavi sprejel povsem drugačen dokument, t. i. črni odlok, s katerim je vsakega ujetega Juárezovega podpornika obsodil na smrt. Čeprav je februarja 1867 prestolnico zapustil še zadnji francoski vojak, je Maksimilijan ostal v Mehiki, vendar je bil zaradi prodora republikanskih sil kmalu prisiljen oditi iz mesta.

Zavetje je našel v mestu Querétaro, ki pa so ga republikanci hitro začeli oblegati. Čudež se ni zgodil in sčasoma je vojska prodrla v mesto ter zajela cesarja. Na Juárezovo zahtevo je bil postavljen pred vojaško sodišče in obsojen na smrt. Dne 19. junija 1867 je bil skupaj s sodelavcema, generalom Tomásom Mejío in nekdanjim predsednikom Miguelom Miramónom, ustreljen na griču pri Querétaru. Po pogajanjih so Maksimi-

lijanove posmrtno ostanke prevzeli Avstrijci, admiral Wilhelm von Tegetthoff pa jih je prepeljal domov. Pokopali so jih v dunajski kapucinski grobnici.

Besedilo monografije je opremljeno s 40 slikami. Podobe prikazujejo Maksimilijana v različnih življenjskih obdobjih ter osebe, s katerimi je bil družinsko ali politično povezan. Obsegajo skoraj vse – od razkošnih plemiških portretov do karikatur. Nekatere fotografije vendarle pogrešamo. Sliko bi si zaslužil vsaj Miramar, morda pa tudi pomembnejše likovne upodobitve, kot je ena od slik Maksimilijanove usmrtitve Édouarda Maneta (ki je strelski vod »oblekel« v francoske uniforme in tako podčrtal svoje mnenje o tem, kdo je cesarja v resnici ubil) ali pa slovenska etnografska kuriozita: Maksimilijanova podoba s panjskih končnic. Odveč ne bi bila niti fotografija (ter omemba v besedilu) diplomata iz Vipave Antona Lavrina, ki je Maksimilijanu priskrbel egipčansko zbirko, od katere je danes na Miramaru ostala sfinga na pomolu ob dvorcu.

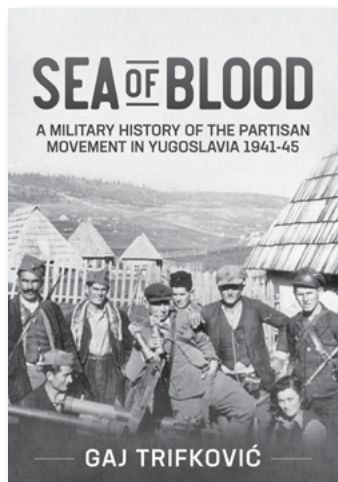
Seveda je izbira fotografij stvar osebne preference in izbora ne moremo šteti kot pomanjkljivost. Monografiji lahko zares očitamo le to, da bi potrebovala še vsaj eno lektorsko branje. Neredko je v besedilu najti napake pri zapisu imen, krajev in držav, pa tudi pri vejicah. Iz Maksimilijanovega imena včasih izpade predzadnji samoglasnik, pojavljajo se nedosledni zapisi priimkov vojskovodij Radetzkega in Bazaina, v imenskem kazalu so obe Beustovi imeni in priimek Beauharnais zapisani napačno. V opombi in seznamu literature je navedena knjiga *The madness of Mamá Carlota* (namesto seveda *madness*). Med branjem je najbolj moteče pisanje mesta Veracruz kot Varacruz, ki se v enem od poglavij pojavlja skoraj brez prekinitve.

Te pomanjkljivosti sicer niso odločilne pri splošnem ugodnem vtisu o monografiji. Maksimilijanovo intrigantno življenje je predstavljeno natančno, z ustrežno umestitvijo v zgodovinski kontekst ter na temelju širokega nabora virov in literature. Mehiškega cesarja Antoličič v glavnem predstavlja v pozitivni luči, vendar ne dovoli, da bi ga zavedla romantična predstava o razsvetljenem monarhu, ki je želel le delati dobro. V knjigi se tako razkriva kompleksna podoba človeka, razpetega med ambicioznostjo in dolžnostjo, liberalizmom in despotizmom, samozavestjo in dvomom. Leto 2022 je pri nas po naključju še posebej zaznamovano z Maksimilijanom, saj je poleg monografije izšel tudi ponatis prej omenjenega stripa (naj mi bo oproščeno, če to zveni kot reklama); sovpadanje potrjuje, da zgodba cesarja Maksimilijana in njegovih meksikajnarjev še vedno živi v slovenskem javnem spominu.

Ivan Smiljanić

Gaj Trifković, *Sea of Blood: A Military History of the Partisan Movement in Yugoslavia 1941–45.*

Warwick: Helion & Company, 2022, 448 str.

Gaj Trifković je (vojaški in vojni) zgodovinar novejše generacije, ki se primarno ukvarja s proučevanjem področja nekdanje Jugoslavije med drugo svetovno vojno. Poznan je že po obsežnem opusu del, objavljenih v mednarodnih znanstvenih revijah in tudi samostojnih publikacijah.

Leta 2022 je britanska založba Helion & Company izdala njegovo najnovejšo samostojno knjigo (v angleščini), namenjeno pregledu narodnoosvobodilnega (t. i. partizanskega) gibanja (NOG) v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, z naslovom *Sea of Blood. A Military History of the Partisan Movement in Yugoslavia 1941–45.*

Avtor petletno zgodovino jugoslovanskega partizanstva predstavi s pomočjo kronološkega in geografskega kriterija, pri čemer kronologijo razdeli na podlagi pomembnejših medvojnih dogodkov (večjih ofenziv, kapitulacije Italije itd.), medtem ko (pod)poglavja geografsko (večinoma) porazdeli glede na posamezne (bodoče) republiške oziroma pokrajinske dele (od Slovenije na severu do Makedonije na jugu). V knjigi zgodovino prične z neposrednimi dogodki pred izbruhom aprilske vojne leta 1941 (in poznejše okupacije Jugoslavije) ter jo konča s povojnimi poboji zajetih sovražnikov in nasprotnikov partizanskega gibanja. Medvojno dogajanje predstavi s strateškim in operativnim pregledom dogodkov ter z vpletanjem manjših spopadov, bitk in zgodb posameznikov za boljše razumevanje vojnega časa.

Cela knjiga je kronološko razdeljena na sedem poglavij. Prvo zajema leto 1941 – aprilsko vojno, začetek odporniškega gibanja partizanov in prokraljevih četnikov ter posledični začetek državljanske vojne med tema dvema gibanjema, začetek kolaboracije in prve večje nemške protipartizanske ofenzive. Drugo poglavje obsega prvo polovico leta 1942 (z večjimi partizanskimi vstaji po Jugoslaviji in tudi skorajšnjim zatrtjem partizanske prisotnosti v Srbiji), medtem ko tretje poglavje do konca predstavi dogajanje v letu 1942 (širjenje osvobojenega ozemlja, večje partizanske ofenzive). Četrto poglavje je namenjeno zadnjemu obdobju italijanske okupacije (januar–avgust 1943), ko je bil NOG v Bosni izpostavljen štirim večjim sovražnikovim ofenzivam, sledi pa mu peto poglavje, v katerem so predstavljene italijanska kapitulacija in njene neposredne posledice do februarja 1944 (nemška okupacija ozemlja, razširitev osvobojenega ozemlja, kadrovska in oborožitvena rast NOG). V šestem poglavju avtor piše o nemških prizadevanjih za omejitev NOG, ki je v tem času okreplil svoje delovanje, skupaj z vdorom partizanskih sil na srbsko ozemlje. Zadnje poglavje nato zajema dogajanje od začetka beograjske operacije (sovjetsko-partizanske ofenzive za osvoboditev Beograda) do zaključnih

bojev na severu Jugoslavije in v sosednjih državah (Italiji, Avstriji), skupaj s povojnimi množičnimi poboji zajetih sovražnikov in nasprotnikov NOG.

V nadaljevanju se osredotočam na predstavitev delov knjige, ki se nanašajo specifično na Slovenijo oziroma slovenski del NOG. Prvo podpoglavje o Sloveniji zajema leto 1941, v katerem avtor predstavi počasni začetek slovenskega NOG in prvih italijanskih akcij proti partizanom, ki so ga v določenih predelih Slovenije skoraj popolnoma zatrle (na primer razbitje Krimskega bataljona in Belokranjske čete). Še slabše stanje je bilo v od Nemcev zasedenem predelu Slovenije, kjer je že takoj po okupaciji nemški okupator nastopil ostreje kot Italijani. Avtor slabše stanje NOG pripiše predvsem dobro razvitemu infrastruktturno-komunikacijskemu omrežju v Jugoslaviji, kar je okupatorjevim silam omogočalo hitre premike (po železnici in cestah) po zasedenem območju, kot tudi pomanjkanju „uporniških tradicij“ (str. 72), pri čemer lahko k temu dodamo še bližino italijanskega in nemškega ozemlja, kar je olajšalo dodatno okrepitev okupacijskih sil. Podpoglavje se konča s predstavitevijo uspešne partizanske zasede, v katero je padla skupina nemških policistov, in posledične bitke za Dražgoše, ki se je končala z razbitjem Gorenjskega bataljona.

Naslednje poglavje predstavi spomladansko vstajo NOG v Sloveniji leta 1942 in spomladansko ofenzivo italijanskih sil, ki je bila neuspešna. Z umikom italijanskih sil s podeželja so partizani vzpostavili osvobojena ozemlja, pri čemer so se zaradi pojava partizanskega vojvodstva (str. 121) vzpostavile tudi domače, protipartizanske oziroma protikomunistične skupine, ki so se kmalu zatele pod okrilje okupatorja. Na področju Gorenjske in Spodnje Štajerske je NOG le životaril, vodstvo pa je poskušalo okrepiti partizanske sile z vdorom druge skupine odredov, ki pa je bil zaustavljen.

Sledi predstavitev druge polovice leta 1942, ko so Italijani z novo večjo (roško) ofenzivo želeli »očistiti« Ljubljansko pokrajino. Kljub operativnemu uspehu (razbitju določenih partizanskih sil, vdoru v Kočevski rog) italijanske sile niso dosegle strateškega cilja, tj. uničenja vodstva NOG in vseh partizanskih enot na tem območju. V tem času se je okrepilo moštvo vaških straž in Legije smrti, a istočasno so se okrepile tudi partizanske vrste (z reorganizacijo, prihodom srbskih častnikov, lokalno mobilizacijo). Na od Nemcev zasedenem ozemlju so se povečale partizanske akcije, a je nemški okupator svoje sile okrepil s prihodom dodatnih sil iz rajha in rekrutacijo lokalnega prebivalstva v paravojaške formacije. V četrtem poglavju avtor analizira dogodke prvih osmih mesecev leta 1943, ko je slovenski NOG vzpostavil partizanski diviziji, hkrati pa so sile usmerili v sistematične napade na večje cestne in železniške povezave. Z mobilizacijo se je nadalje okrepil NOG na nemškem zasedenem ozemlju, a je bil neprimerno šibkejši od partizanskih sil na italijanskem zasedenem ozemlju; v tem času so se za krajše obdobje partizani pojavili tudi na Koroškem. V tem obdobju so partizanske sile na severu Slovenije utrpeli večje poraze: od razbitja Pohorskega bataljona januarja 1943 do razbitja Sedme brigade na Žirovskem vrhu avgusta istega leta.

Toda italijanska kapitulacija septembra 1943 je pomembno spremenila strateški položaj slovenskega NOG, saj so se partizani okrepili z zaplenjeno italijansko oborožitvijo in opremo ter tudi s sodelovanjem z bivšim okupatorjem (v napadu na oporišče bele garde na Turjaku) in prihodom novih mobilizirancev ter prostovoljcev. A po prvot-

nem optimizmu je nemški okupator sprožil obsežno ofenzivo, s katero je porinil partizanske sile od glavnih cestnih in železniških povezav, s prodorom od Istre proti Kočevju. V sklopu te ofenzive je Nemcem uspelo zajeti številno oborožitev in opremo ter razbiti nekatere partizanske enote (s številnimi neoboroženimi prišleki), a je NOG-u vseeno uspelo obdržati večino na novo zaplenjenega orožja in kohezijo večjega dela svojih enot.

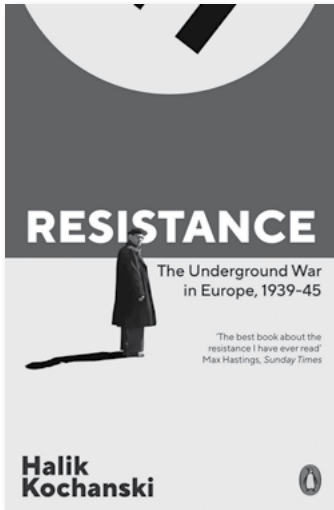
Naslednje poglavje zajema obdobje od zime 1943/44 do septembra 1944. Po celotnemu ozemlju Slovenije so partizanske sile okrepile sabotažne akcije na cestno-železniško omrežje ter tudi napade na manjše in večje (izolirane) sovražnikove postojanke, ki so jih držali Nemci, domobranci, vermani itd. To obdobje je zaznamovano z obsežnimi akcijami in protiakcijami z obeh strani, kar se je nadaljevalo vse do konca vojne. Zadnje obdobje (oktober 1944 – maj 1945) predstavlja »najtežje obdobje v zgodovini lokalne veje NOG« (str. 347), saj je bilo lokalno prebivalstvo utrujeno od dolgotrajne vojne, partizanske sile pa niso imele potrebne težke oborožitve za uničenje sovražnikovih postojank, ki so nadzirale večino slovenskega ozemlja. Posledično je tudi to obdobje zaznamovano z nenehnimi serijami napadov in protinapadov, brez vzpostavitve nadvlade ene od vojskujočih se sil. V tem obdobju se je na slovenskem ozemlju pričel množični prihod nemških in kolaboracionističnih sil iz jugoslovanske ter tudi vzhodne fronte, kar je še dodatno zavrlo možnost uspeha slovenskih partizanov. Šele umik nemških in kolaboracionističnih sil iz južnega predela Jugoslavije v zadnjih treh mesecih vojne, zaradi prodora britanskih sil na sever Italije in sovjetskih sil proti Sloveniji in Avstriji, je razbil ta pat položaj v Sloveniji. Kljub temu so se slovenske partizanske sile z nemškimi in kolaboracionističnimi silami na ozemlju Slovenije in avstrijske Štajerske spopadale še po uradni kapitulaciji tretjega rajha. Temu pa so sledili premiki zajetih sovražnikov nazaj na jug in množični poboji sovražnikovih sil ter civilistov. Dejansko pa se je druga svetovna vojna na jugoslovanskih tleh končala šele konec maja 1945 s padcem zadnjega oporišča Neodvisne države Hrvaške v vasi Odžak.

V zaključku se avtor dotakne tudi nekaterih mitov glede jugoslovanskega partizanstva, pri čemer jih razloži ali zavrže. Denimo glede jugoslovanskega partizanstva, da je bil NOG osredotočen le na izvajanje zasedb in napadanje vlakovnih kompozicij, da so partizani namerno napadali sovražnikove sile v bližini naseljenih krajev z namenom povzročitve represivnih ukrepov okupatorja proti lokalnemu prebivalstvu (s čimer bi se nato preživeli priključili partizanom), da je bilo partizanstvo nagnjeno k totalni vojni omejenega značaja ter da so sile NOG jeseni 1944 vpadle v Srbijo z namenom zmage v državljanski vojni (in ne boja proti okupatorju).

Na podlagi obširnega arhivskega gradiva iz devetih različnih držav ter uporabe povojne strokovne in znanstvene literature je avtorju uspelo napisati podrobno analizo narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Dejstvo, da je knjiga napisana v angleščini, pa pomeni, da bo zapleteno medvojno dogajanje lažje razumljivo tudi tujim raziskovalcem, ki so omejeni glede razumevanja jezikov oziroma dostopa do virov, ki jih velika večina publikacij, nanašajoča se na jugoslovansko (balkansko) fronto druge svetovne vojne, ne vključuje.

Halik Kochanski, Resistance: The Underground War in Europe, 1939–1945.

London: Allen Lane, 2022, 960 str.

Leta 2022 je britanska založba Allen Lane izdala delo britanske (vojaške) zgodovinarke Halike Kochanski z naslovom *Resistance: The Underground War in Europe, 1939–1945*. Delo je primarno razdeljeno na tri dele, ki sledijo ohlapnemu kronološkemu redu, pri čemer so posamezna poglavja tematsko zasnovana.

Prvi del tako zajema obdobje od marca 1939 (razbitje Češkoslovaške) in vse do nemškega napada na Sovjetsko zvezo junija 1941, ko je nemški tretji rajh (s svojimi zavezniki) osvojil večino evropske celine. Umik zavezniških vojsk s celine je povzročil različne oblike odporiškega delovanja v različnih državah (tudi po različnih regijah znotraj posameznih držav), kar je bilo (delno) odvisno od pretekle zgodovine (ali je bila denimo država predhodno že okupirana) in od tega, kakšen

okupatorski režim je bil vzpostavljen. V tem obdobju so Britanci vzpostavili tudi organizacijo Special Operations Executive (SOE), ki je imela nalogo koordinirati, usposobiti in oskrbovati lokalna odporiška gibanja. Sprva je bila SOE prisotna le v zahodni Evropi, pozneje pa je pričela delovati tudi na območju severne, južne in osrednje Evrope.

Naslednji del se prične z nemško invazijo na Sovjetsko zvezo ter konča s kapitulacijo Italije septembra 1943. S tem ko je Sovjetsko zvezo napadel dotedanji zaveznik, se je začelo tudi novo obdobje evropskega odporiškega gibanja. Da bi čim bolj zavrli nemško napredovanje po sovjetskem teritoriju, so Sovjeti pozvali komunistične partije po Evropi k pričetku odporiškega delovanja, s čimer bi nase vezali okupacijske sile, ki bi drugače lahko sodelovale v boju tudi sovjetskimi silam in tudi drugače ovirale nemške načrte. Posledično se je obseg odporiškega gibanja po Evropi močno povečal, pri čemer sta se pojavili tudi vprašanji vrhovnega vodstva (celotnega) odporiškega gibanja v državah (tako prozahodnega kot komunistično vodenega), izvajanja nekoordiniranih in slabo učinkovitih akcij in druga.

Tretji del pokriva zadnji dve leti druge svetovne vojne, ko so odporiška gibanja dobila dodaten zagon za delovanje proti okupatorju. Z invazijo na Italijo so se zahodni zavezniki »vrnili« na evropsko celino, čemur sta nato sledili še dve invaziji na Francijo. Istočasno je sovjetska Rdeča armada pričela napredovati proti Nemčiji, ki je izgubila pobudo in začela strateški umik proti lastnim mejam. Preostale nemške zaveznice (Madžarska, Romunija in Bolgarija) so kmalu sprevidele, da so na napačni strani, pri čemer so se znotraj teh držav začela oblikovati odporiška gibanja. Kljub temu pa je vzhodno Evropo Sovjetska zveza najprej osvobodila in nato zasedla ter vzpostavila svoj režim.

V nadaljevanju bomo predstavili specifične omembe Slovenije (oziroma Slovencev). Na strani 15 avtorica piše o oblikovanju (prve) Jugoslavije, da je bila »zgrajena okoli samostojne Srbije in da je vključila republike Slovenijo, Bosno in Hercegovino in Črno goro, ki so bile pod avstrijsko vladavino / ... /«. ¹ Dalje, na straneh 16–17, je govora o razdelitvi slovenskega ozemlja med Nemčijo in Italijo. ² V nadaljevanju opiše nemške okupacijske metode na Gorenjskem in Koroškem v luči germanizacije lokalnega prebivalstva (prepoved slovenščine kot uradnega jezika, izselitev neprimerne prebivalstva, tako z rasnega vidika kot z vidika nasprotovanja nemški zasedbi) in podobno politiko italijanizacije na ozemlju, ki so ga zasedli Italijani. Pri tem poudari, da so »premiki prebivalstva na Balkanu spodbudili hitro oblikovanje odpora proti okupatorjem« in da so se slovenski vojni ujetniki (iz sestave jugoslovanske kraljeve vojske) vrnili iz ujetništva relativno zgodaj (strani 20–21). Na straneh 406–407 avtorica citira govor Edvarda Kardelja iz leta 1941, ki govori o spodbujanju vključitve hrvaških in srbskih vasi v narodnoosvobodilno gibanje, pri čemer bi bile pričakovane okupatorjeve represije dobrodošle, saj bi posledično povzročile vključitev vaščanov v oborožen odpor. Tu navede tudi jugoslovansko povejno historiografijo o narodnostni sestavi narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, v kateri so Slovenci predstavljali (le) devet odstotkov vsega moštva, kot tudi to, da se slovenski (ter hrvaški) delegati niso mogli udeležiti prvega zasedanja Avnoja novembra 1942.

Sledi opis italijanskega okupacijskega sistema, ki si je v dveh letih okupacije (1941–1943) prizadeval ohraniti nadzor nad Dalmacijo in zasedenim slovenskim ozemljem, pri čemer sta italijanizacija okolja in vpeljava fašističnih organizacij povzročili odpor prebivalstva, temu pa je sledil še razkol znotraj odporniškega gibanja, kjer je bil nato prisoten še »element državljanske vojne«. Tu poudari Osvobodilno fronto (OF), ki so jo ustanovili komunisti in ji nato dominirali, Ljubljano za bodočo žico, množične aretacije, zaslišanja in internacije, zaradi česar se je bilo vodstvo OF prisiljeno umakniti iz Ljubljane na podeželje. Omeni delovanje četnikov, ki so pričeli kolaborirati z Italijani, in oblikovanje prostovoljne protikomunistične milice (MVAC) s preoblikovanjem obstoječih legij ter s podporo Katoliške cerkve. Nadaljuje s protiodporniškim delovanjem italijanske vojske pod poveljstvom generala Maria Roatta, s požigom vasi in internacijo prebivalstva, ki je podpiralo partizane (strani 412–413). ³ Na strani 417 opiše, kako se je britanski (politični in vojaški) vrh na podlagi različnih virov (glede partizanskega odpora v Jugoslaviji) odločil o napotitvi britanske vojaške misije z namenom podpiranja partizanov. Tik pred kapitulacijo je Italija imela na območju Slovenije in NDH (Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Dalmacija) skupaj 225.000 vojakov (stran 432), pri čemer je Nemčija že pred dejansko razglaše-

1 Pri tem je treba omeniti, da so sestavni elementi Jugoslavije postali republike šele po koncu druge svetovne vojne; v času Kraljevine SHS/Jugoslavije so bile administrativne enote oblasti in nato banovine.

2 Avtorica pri tem pozabi vlogo Madžarske in Neodvisne države Hrvaške (NDH), ki sta prav tako okupirali manjše dele slovenskega ozemlja.

3 Avtorica tu hkrati vplete delovanje MVAC v Dalmaciji, predvsem ko istočasno s slovenskim delom MVAC omenja dva četniška vojvoda (Momčila Đujića in Ilijo Trifunovića), ki takrat nista imela nobene neposredne povezave s slovensko MVAC.

no kapitulacijo pričela na območje Slovenije in Dalmacije premeščati lastne enote z nalogo zavarovanja pomembnih, strateških železniških povezav. Nemške enote so po prihodu razorožile italijanske vojake, kar se je zgodilo tudi v Ljubljani (stran 475).

Na strani 478 avtorica na hitro omeni, da so bili po kapitulaciji Italije v Sloveniji (kot tudi v NDH) prisotni partizani, pri čemer pa so Nemci nadzorovali celotno cestno-železniško omrežje in vsa večja mesta; avtorica opiše konec MVAC (preko bitk za Grčarice in Turjak), pa tudi to, da so preživeli belogardisti prestopili k partizanom, da so jih partizani zajeli ali pa so vstopili v nemško službo kot domobranci (stran 481).⁴ V nadaljevanju je Slovenija ponovno omenjena v zvezi s predlagano povojno ureditvijo Jugoslavije (Srbija, Hrvaška in Slovenija naj bi bile enakopravne enote Jugoslavije), z vidika svetosavskega kongresa januarja 1944, ki je bil politično telo jugoslovanskega četništva (stran 486). V nadaljevanju avtorica predstavi poročilo britanske vojaške misije v Sloveniji iz prve polovice leta 1944, ki je navajalo zmerno raven partizanskih napadov na železnice, kar je bila posledica varčevanja (z opremo in silami) za prihodnje boje (v smislu pridobivanja ozemlja) v južni Avstriji in severovzhodni Italiji (stran 488). V nadaljevanju omeni sodelovanje italijanskih in slovenskih partizanov preko skupnega poveljstva na obmejnem območju severovzhodne Italije in zahodne Slovenije (stran 629). Slovenski partizani so tako oskrbovali italijanske (komunistične) partizane (stran 632), ki so prav tako oblikovali »svobodne republike« (kot je bila karnijska), a so bile te zatrte (stran 634). Avtorica v naslednji omembi nakaže tudi začetek hladne vojne (predvsem z vidika slovenskega ozemlja), ko je Churchill avgusta 1944 v Neaplju povedal Titu, da bodo Britanci zasedli Trst (predvsem kot strateško oskrbovalno pristanišče za bodoča britanska zasedbena ozemlja v centralni Evropi), kar je bilo v nasprotju s predhodnimi zagotovili o vključitvi Trsta in Julijske Krajine (Beneške Slovenije) v povojno Jugoslavijo (stran 716). Med trajanjem operacije Ratweek so partizani na celotnem jugoslovanskem ozemlju koordinirano napadli vse večje železniške proge s podporo zavezniškega letalstva; v Sloveniji so tako napadli železniško omrežje med Savo in Jadranskim morjem. V času priprav in izvajanja operacije so člani britanske vojaške misije opazili vse večjo nepripravljenost partizanov za izvajanje operacij, ki so jih zasnovali zahodni zavezniki, in posredovanja obveščevalnih podatkov. Tako slovenski partizani niso dosegli večjih uspehov pri prekinitvi železniškega prometa, saj je Nemcem uspelo vselej hitro ponovno usposobiti poškodovane železniške tire (strani 729–731).

Avtorica omeni tudi incident, ko so slovenski in italijanski partizani (garibaldijci) februarja 1945 napadli dva odreda Osoppo (katoliški italijanski uporniki) in ju popolnoma uničili, kljub temu da je bil Osoppo pod nadzorom (in oskrbo) britanske vojaške misije. Istočasno so tudi zabeležili, da imajo slovenski (jugoslovanski) partizani velik vpliv na možnost uspeha zavezniških misij v tem delu Italije. V nadaljevanju omeni, da so Nemci po padcu Beograda začeli zavarovati področje vzhodne Slovenije z namenom ohranitve železniške povezave do Italije (strani 748–749). Poudari umik

4 Avtorica za Slovensko domobranstvo uporablja naziv »Slovene National Guard«, pri čemer večina angleške literature uporablja naziv »Slovene Home Guard«.

srbskih četnikov proti Sloveniji in oblikovanje Narodnega odbora za Slovenijo v oktobru 1944 kot skupnega političnega telesa protikomunističnih političnih strank, ki pa je še vedno nadaljeval kolaboracijo z Nemci, a se pripravljala na zamenjavo strani ob pričakovani zavezniški invaziji na Istro. Nemci so hkrati povečali napade na partizanske položaje na Dolenjskem in v Beli krajini, s čimer so partizane prisilili v obrambne operacije (strani 750–751).⁵ Marca 1945 so bili imenovani trije kraljevski regenti (namestniki), kar je potrdil tudi Tito, pri čemer je Slovenijo predstavljal Dušan Sernec (stran 769). Avtorica nato zapiše, da so Nemci v Jugoslaviji marca 1945 še vedno imeli nadzor nad Sarajevom, Zagrebom in Ljubljano ter tudi nad sremsko fronto,⁶ kot tudi to, da sta tretja in četrta partizanska armada prodirali proti avstrijsko-slovenski meji ter Trstu (stran 779). Navaja pa še, da Nemci ob koncu vojne (pri umiku iz Slovenije) niso želeli opolnomočiti Slovenskega domobranstva, ki je istočasno želelo vzpostaviti skupno formacijo z jugoslovanskimi četniki. Toda ob spoznanju, da zahodni zavezniki ne bodo prišli do njih (pred prihodom partizanom), so se z nemškimi enotami večinoma umaknili na avstrijsko ozemlje. Slovenski partizani so vseeno prodrli na avstrijsko ozemlje, a so se morali kmalu umakniti, ko je bilo razvidno, da Sovjetska zveza ne podpira jugoslovanskih zahtev glede avstrijskega ozemlja (stran 781). Jugoslovanske in britanske sile so skoraj istočasno prispele v Trst, kar je sprožilo napeto situacijo, ki se je razrešila šele več let po koncu vojne – leta 1954 (stran 791). Avtorica omeni tudi britanske izročitve (pod prevaro ali prisilo) jugoslovanskih kolaborantov (skupaj s slovenskimi) in civilistov jugoslovanskim silam, ki so bili nato usmrčeni. Po prekinitvi transportov so jugoslovanske begunce poslali v Italijo oziroma Nemčijo (stran 823).

Obsežno delo s skoraj tisoč stranmi na več mestih omenja Slovenijo oziroma slovenski prostor v sklopu opisa odpornišтва v Evropi med drugo svetovno vojno. Pri tem avtorica na žalost mestoma napačno navaja oziroma je besedilo strukturirano tako, da ponuja napačne interpretacije ali pa napačno uvršča geografske toponime. To lahko neposredno pripišemo dejstvu, da se je opirala izključno na tujejezikovne (angleške) sekundarne vire, kar pa je lahko le spodbuda za slovenske zgodovinarje in raziskovalce, da tujim kolegom zagotovijo primerno literaturo. Vseeno pa nam predstavljena knjiga omogoča uvid v razmišljanje, kateri podatki o dogodkih v Sloveniji (oziroma na slovenskem etničnem ozemlju) med drugo svetovno vojno se tujim raziskovalcem zdijo najpomembnejši.

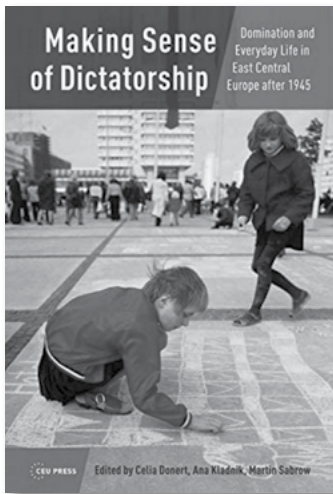
Klemen Kocjančič

5 Pri tem avtorica napačno navede, da se v vzhodni Sloveniji nahaja Srem, ki je pokrajina med Hrvaško in Srbijo, pomembna predvsem zaradi t. i. sremske fronte.

6 Avtorica sremsko fronto ponovno umesti v Slovenijo.

**Celia Donert, Ana Kladnik, Martin Sabrow (ur.),
Making Sense of Dictatorship: Domination and Everyday Life
in East Central Europe after 1945.**

Budapest: Vienna: New York: Central European University Press,
2022, 280 str.

Z letošnjim letom je polje raziskovanja vsakodnevnega življenja v obdobju socializma bogatejše še za eno monografijo. Trije avtorji, ki se v svojem raziskovanju posvečajo prav tej temi, so združili moči in pod naslovom *Making Sense of Dictatorship. Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945* skupaj z enajstimi drugimi raziskovalci poskušali odgovoriti na vprašanje odnosa prebivalstva do socialističnega državnega sistema in njegove avtoritarne plati. Pogovor med njimi se je več let odvijal znotraj raziskovalnega projekta *The Socialist Dictatorship as a Sinnwelt*, ki sta ga med letoma 2007 in 2010 skupno izvajala praški Ústav pro soudobé dějiny ter potsdamski Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung, končno pa je našel svoj izraz tudi v tiskani obliki.

Projekt, katerega plod je monografija, si je kot osrednji cilj zastavil izzvati tedaj dominantno historično pripoved o totalitarnosti socialističnih sistemov. Njegova ambicija ni bila zanikati vidikov represije in nasilja socialističnih režimov, ki so bili izpostavljeni v okviru raziskovanja totalitarizmov, temveč k temu dodati tudi druge dimenzije življenja. Te so razkrile, da socialistični režimi svojega obstoja niso dolgovali samo delovanju tajnih policij in politične represije, ampak tudi pomenom, ki so jih za posameznike in družbo imeli v kontekstu njihovega vsakodnevnega življenja. *Making Sense of Dictatorship* predstavlja enega izmed korakov, ki je pripomogel k emancipaciji historiografije prav na politični rabi preteklosti.¹

Rdeča nit knjige, ki povezuje prispevke, je koncept miselnega sveta – *Sinnwelt*. Ta je avtorjem omogočil raziskovanje načinov, na katere so skupine in posamezniki osmišljali svet okoli sebe. So prebivalci socialističnih držav z njimi sodelovali ali so jim nasprotovali? Pod tako široko zastavljenim pristopom so avtorji obravnavali bogat nabor tem in problematik, skupaj z modernizacijo, potrošnjo in prostim časom, poklicnim življenjem, političnim in javnim diskurzom ter mnogimi drugimi. Z osredotočanjem na reprezentacije družbenega reda je ta zbirka esejev prispevala k pojasnjevanju odnosa med vladarji in vladanimi v socialističnih sistemih Srednje in Vzhodne Evrope

1 Knjiga je bila med drugim predstavljena v okviru festivala Zgodovina na Špici 24. junija 2022 na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. – Festival Zgodovina na Špici – 7. dan – Dogodki in novice – Inštitut za novejšo zgodovino Slovenije, pridobljeno 24. 6. 2022, <https://www.inz.si/sl/Dogodki/Festival-Zgodovina-na-Spici---7.-dan/>.

po letu 1945. Avtorji so navdih za svoj pristop črpali iz nemške *Alltagsgeschichte*, ki je v želji po razumevanju aktivnega ravnanja družbe kot celote v obdobju nacizma razvila občutek za nianse družbenih odnosov do političnega sistema v življenjskem svetu (*Lebenswelt*) posameznikov.

Štirje vsebinski sklopi, na katere je razdeljena monografija, popeljejo bralca skozi mozaik številnih krajev, situacij in zgodovinskih akterjev. V prvem sklopu, naslovljenem *Sinnwelt and Eigen-Sinn*, sta se Martin Sabrow in Thomas Lindenberger vsak s svojim prispevkom posvetila kulturnozgodovinski plati historičnega raziskovanja diktatorskih sistemov. Sabrow se v svojem prispevku ukvarja z legitimacijskimi strategijami socializma, ki so daleč presegale fizično obliko prisile. Dejstvo, da so socialistični sistemi sami verjeli v svoje vladanje in početje, jim je med ljudmi prineslo visoko stopnjo politične in kulturne privlačnosti. Skupaj z močno antifašistično politiko ter zavezanostjo napredku in socialni državi je socializem nagovoril večino družbe in si s tem pridobil podporo. Socialistični *Sinnwelt* je tako postal splet vrednot, kot so enakost in soglasje, znanje in resnica, boj, napredek in racionalizacija časa. Kot odgovor dominantnim družbenim reprezentacijam socializma je Lindenberger v svojem prispevku uvedel nasprotujoči koncept Alfa Lüdkeja – *Eigen-Sinn*, v pomenu trmastega, samosvojega razlaganja življenjskega sveta in vsakodnevnega ravnanja družbe ter ustvarjanja lastnega življenja brez neposrednega nasprotovanja obstoječemu političnemu redu ali v strogi usklajenosti z njim. Pri empiričnem delu Lindenberger poziva k raziskovanju mikrohistoričnih situacij, v katerih se razkrivajo sodelovanja in nasprotovanja, predvsem pa neupoštevanja in neskladja med vladajočo politiko ter družbo.

Prvi tak primer nam v naslednjem razdelku, *Authorities and domination*, ponudi Ciprian Ciriñala, ki v biografski študiji romunskega policista med letoma 1960 in 1989 razbere kopico pomenov vsakodnevnega življenja v obdobju socializma, ki bi s perspektive dominantne politike ostali skriti. S pomočjo intervjujev so profesionalna kariera, praktični vidiki njegovega dela ter njegovo zasebno življenje postali toposi, okrog katerih je upokojeni policist zgradil pripoved o svojem življenju. Študija s podrobnim proučevanjem zgolj enega posameznika osvetli številne široke teme, kot so javna varnost, prakse policijskega dela v času socializma ter (de)legitimacija moči, ki je vplivala na obstoj socializma. Vrednost do sedaj manj uporabljenih historičnih virov pokaže tudi naslednji prispevek Hedwig Richter. Prispevek se s proučevanjem birokratskih poročil, ki so jih v obdobju socializma dnevno, tedensko, mesečno ali letno ustvarjale skoraj vse institucije in organizacije, spusti pod raven do sedaj uveljavljene historične pripovedi, kar razkrije kopico vsakodnevnih preživetvenih strategij, skupaj s samocenzuro v vsakodnevnih pogovorih ter prilagojenim vednjenjem na volitvah.

Zadnji članek v sklopu izpod peresa Michala Pullmana združi mnoge izmed omenjenih razmislekov v empirični študiji, ki razlaga razmerje med političnimi elitami ter koncem socializma na Češkoslovaškem. Pullman večje združi dogajanje na nadnacionalni ravni, povezano s sovjetsko glasnostjo in perestrojko, z odzivi na Češkoslovaškem. Njegova interpretacija gospodarske krize v osemdesetih letih pokaže ključen vpliv, ki ga je (samo)razumevanje političnih elit imelo na razvoj dogod-

kov. Spričo vedno širšega nabora tem, ki so socializmu predstavljale izziv, avtoritarnih praks sprejemanja političnih in gospodarskih odločitev ter zahtev po večji gospodarski učinkovitosti je socialistično politično vodstvo izgubilo zaupanje v svojo vodilno vlogo. Ostale skupine, predvsem vodstveni kader v podjetjih ter strokovnjaki s področja gospodarstva in ekonomije, so s tem pridobile moč in bistveno pripomogle k padcu socializma kot državne ureditve.

Z naslednjim sklopom, *Everyday social practises and Sinnwelt*, se prispevki odločneje pomaknejo k temam vsakodnevnega življenja povprečnih prebivalcev socialističnih držav. Ana Kladnik predstavi primer Velenja kot mesta, v obdobju socializma v veliki meri zgrajenega in vzdrževanega s prostovoljnimi delom in kasneje z uvajanjem samopriskupkov. Skozi desetletja sta preplet načrtne politike gradnje mesta skladno z rastjo premogovnika ter prostovoljno delo Velenjčanov v želji po izboljšanju svojega bivanjskega okolja ustvarila močno, avtonomno in integrirano lokalno skupnost. Obsto in uspešnost socializma nista bila odvisna zgolj od odnosa med vladajočo elito ter tistimi, ki jim je vladala, temveč v večji meri od odločnosti, samosvojesti, organizacijskih sposobnosti, družbenega kapitala in civilne angažiranosti lokalnih skupnosti. Prav aktivnosti skupnosti, ki niso spadale v ožji upravni in politični državni krog, so med prebivalstvo prinesle mnoge elemente modernizacije, med drugim uporabo gospodinjskih aparatov. Kampanja omogočanja dostopa do pralnih strojev čim širšim slojem prebivalstva na Madžarskem, kot v svojem prispevku pokaže Annina Gagyiova, je bila ponovno primer upravljanja omejenih sredstev na ravni vsakodnevnega življenja, tokrat v okviru sindikatov. Okrog dostopnosti in uporabe pralnih strojev se je spletala množica različnih praks, ki so segale od sodelovanja in utrjevanja egalitarnosti preko nejasnosti in pomot do izrabljanja načrtovanih možnosti, ki jih je nudil sistem; vse pa so bile usmerjene k temu, da bi razbremenili ženske, s čimer bi lahko te v večji meri vstopale na trg dela.

S perspektive spola je napisan tudi sestavek Barbare Klich-Kluczewske, ki se osredotoči na položaj neporočenih samskih mater v Ljudski republiki Poljski. V obdobju socializma so te postale pomembna tema strokovnih in medijskih razprav o vlogi družine v poljski družbi. Ta je postala osnovna enota, na podlagi katere je država ljudem delila potencialno dostopne dobrine. Samske matere, ki pri preživetju niso imele podpore širše družine, so bile tako prikrajšane tudi za pomoč države, kar jim je dodatno otežilo finančni položaj in skrbstveno vlogo. Prispevek Celie Donert prav tako govori o družini, ali bolje rečeno, o preseku med spolom, urbanim prostorom, človekovimi pravicami in mirovniškim gibanjem, vse to na primeru jasli, ki so nekaj let delovale v Nemški demokratični republiki. Obsto jasli je režimu predstavljal tujek: v okolju, kjer je bil v vrtčevski sistem vključen ogromen delež otrok, je zasebno varstvo delovalo kot nasprotovanje institucionaliziranemu poteku družbene socializacije otrok skozi državni šolski in vrtčevski sistem. Odzivi države na disidentsko ravnanje dela njenih prebivalcev so razkrili tako smisle kot nesmisle miselnega sveta enih in drugih.

Zadnji sklop prispevkov, naslovljen *Intellectual and expert worlds and (de-)legitimation*, prinaša štiri prispevke avtorjev, ki se osredotočajo na *Sinnwelt* intelektualcev in strokovnjakov. Matěj Spurný s svojo temo o gradnji češkoslovaškega mesta Most del-

no ustvarja primerjavo s prispevkom Ane Kladnik, a namesto odzivov lokalnih skupnosti v pretres vzame proces postopne integracije kritičnega disidentskega diskurza v uradni diskurz državnega socialističnega sistema. Staro mesto Most, ki je bilo uničeno zaradi izkopavanja lignita, in gradnja novega mesta na varni lokaciji nedaleč stran sta skozi leta sprožala različne odzive državnih institucij in strokovnjakov, kar razkriva nenehno spreminjajoči se miselni svet obojih. Način življenja, nadaljuje Péter Apor, je imel izrazito politično konotacijo tudi v poznem obdobju madžarskega socializma. Iskanje avtentičnega načina življenja je pod vplivom predvsem nemških komun našlo plodna tla tudi v Budimpešti, kjer so skrajno levi kritiki obstoječega socialističnega sistema oblikovali lastno komuno v okviru umetniške skupine Orfeo.

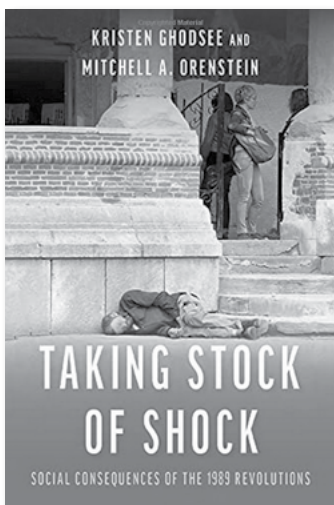
Jonathan Larson v svojem prispevku odpre vprašanje hrambe gradiva, na podlagi katerega zgodovinarji raziskujemo preteklost, in njenega vpliva na njegovo interpretacijo. Na ohranjanje in vrednotenje disidentskega tiska, trdi Larson, je vplivala predvsem njegova nacionalna konotacija. Večina literarnih, zgodovinskih, političnih in drugih tekstov, izdanih kot *samizdat*, se je globoko skladalo z nacionalnimi identitetami; tako so posamezniki, ki so pričeli zbirati disidentsko gradivo, tako ravnali predvsem zaradi občutka dolžnosti do naroda, za katerega so čutili, da mu pripadajo. Larson z raziskovanjem načina hranjenja gradiva in njegove vloge v politični rabi preteklosti razširja splošno uveljavljeno povezavo med *samizdatom* in padcem socializma.

Kot zadnji avtor Michal Kopeček v svojem prispevku prepričljivo poveže okvir *Sinnwelta* z analizo disidentskega legalizma kot strategije nasprotovanja državnemu socializmu Poljske in Češkoslovaške s pomočjo sklicevanja na vladavino prava, s čimer izzove nekatere ustaljene predstave o disidentstvu in tudi o socialističnih državah, ki so se uveljavile po padcu socializma. Trditev, da so človekove pravice predstavljale neposredno osnovo disidentskemu gibanju, postane s stališča prispevka precej manj samoumevna. Strategijo legalizma avtor vpne v močne legalne mehanizme držav poznega socializma. Če države v poznem socializmu ne bi imele močnih pravnih okvirov in daljše tradicije zagovarjanja človekovih pravic, legalistična strategija nekaterih disidentov ne bi imela zelenega učinka. Posledica obojega, trdi avtor, je bila močna ustavna ureditev držav po letu 1989.

Monografija prinaša mnogo prednosti. Vsak izmed prispevkov, ki jo sestavljajo, na izviren in svojstven način razrešuje napetost med empirijo in teoretsko zastavljenim okvirom. Izredno različni stanje raziskav posameznih tem, stanje, oblika in dostopnost virov pa tudi izhajanje avtorjev iz različnih akademskih okolij prispevajo k enkratnosti zbirke študij. Vsi prispevki so dobro podprti z naborom temeljne literature, kar bralcu omogoča kvaliteten vpogled v obravnavana raziskovalna polja. A vendar je tisto, zaradi česar monografija najbolj izstopa, skupno osnovno razumevanje problematike, prisotno pri vseh avtorjih: v zgodovinopisju je malo prostora za črno-bele slike in mnogo prostora za raziskovanje različnosti, nians in nenehno spreminjajočih se pogledov.

Kristen Ghodsee in Mitchell A. Orenstein, *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions*.

New York: Oxford University Press, 2021, 280 str.

Polom ali uspeh? Neomejena rast ali socialna katastrofa? Verjeti mnenju zahodnih institucij, politikov in strokovnjakov ali neposrednim izkušnjam ljudi? To so vprašanja, s katerimi avtorja Kristen Ghodsee in Mitchell A. Orenstein napovesta temo svoje monografije – *Taking stock of shock*. Pri pisanju ocene pretresa, ki se je zgodil po koncu socializma, sta moči združila dva ugledna ameriška profesorja ruske in vzhodnoevropske zgodovine in avtorja številnih del o obdobju postsocializma. Zaradi njunega mešanega etnografskega in politološkega pristopa je *Taking stock of shock* kakovosten primer interdisciplinarnega prispevka politologije in etnografije h kritičnemu razumevanju postsocializma na širšem geografskem območju. Zajameta države Srednje,

Vzhodne in Južne Evrope ter Srednje Azije, ki pa jih večinoma obravnavata kot bolj ali manj homogeno skupino. Zaradi jasnega sloga pisanja lahko knjiga pritegne tudi marsikaterega raziskovalca z drugih področij ali pa laičnega bralca, ki ga zanima, kako tranzicijsko obdobje še vedno pogojuje trenutno realnost.

Gradivo, na katerem avtorja ustvarjata pripoved, je sestavljeno iz obsežnih podatkovnih baz in obstoječe literature, pri čemer avtorja žal izpustita vire, ustvarjene v okolju, ki ga proučujeta.¹ Pri interpretaciji obdobja v ospredje že uvodoma stopi vprašanje kritike virov: takšni, kot so, omogočajo dve skrajno različni interpretaciji, torej tako interpretacijo tranzicije kot uspeha in neuspeha, česar se pisca dobro zavedata. Da bi prešla razkorak med interpretacijama, avtorja svoje delo zastavita v dveh korakih. Z uporabo kvantitativnega pristopa, ki izhaja s perspektive velikih institucij, najprej odgovorita na vprašanje, kaj se je med tranzicijo dogajalo na gospodarskem področju. V drugem koraku s preходом h kvalitativni analizi nato odgovorita na vprašanje, zakaj se je proces odvil tako, kot se je. Perspektiva, skozi katero avtorja ponovno interpretirata nekatere že znane ugotovitve, je perspektiva neenakosti, s katero približata posamezne na videz nasprotujoče si znanstvene ugotovitve različnih raziskovalnih področij. Štirje sklopi poglavij, vsak se osredotoča na svojo perspektivo (gospodarsko, demografsko, javnomnenjsko in etnografsko), so podprti s štirimi pripadajočimi skupinami virov, s katerimi avtorja podpreta svojo argumentacijo.

Začetek poglavja o gospodarskem razvoju v obdobju tranzicije avtorja pričneta z analizo načrtov, ki so jih v obliki publikacije *Reform in Eastern Europe* leta 1991 za-

¹ Gradivo, uporabljeno v knjigi, in povezave do nekaterih drugih relevantnih virov so dostopni na spletni strani, posvečeni knjigi. *Taking Stock of Shock*, pridobljeno 6. 9. 2022, <https://www.takingstockofshock.com/>.

stavili ugledni (večinoma ameriški) ekonomisti.² Njihovi načrti so temeljili na miselnosti o nezmotljivosti prostega trga ter na prepričanju, da bosta začetna tranzicijska kriza in morebitna škoda v nekaj letih prešli. Čeprav je iz dokumentov razvidno, da so načrtovalci reform do neke mere razumeli velike razlike med državami, ki so jih želeli reformirati, jih je njihova vera v domnevno nezmotljive zakonitosti neoliberalizma pripeljala do sklepa, da so različna izhodiščna stanja posameznih držav Srednje, Vzhodne in Južne Evrope ter Srednje Azije pravzaprav zanemarljiva.

Njihove odločitve so nato neposredno vplivale na države v prehodu, kar je predstavljeno v naslednjem razdelku knjige. Na podlagi mnenj, ki so jih zahodni ekonomisti izdali, so osrednje institucije, kot so World Bank, International Monetary Fund in European Bank for Reconstruction and Development, usmerjale svojo politiko v odnosu do tranzicijskih držav. V praksi je gospodarski prehod prinesel mnogo neželjenih posledic, od organiziranega kriminala do izkoriščanja privatizacijske zakonodaje, dviga stopnje revščine za večino gospodinjstev in povečanega števila smrti med prebivalstvom. Dostop do osnovnih življenjskih potrebščin, ki je bil v obdobju socializma zagotovljen tudi najrevnejšim, je skoraj čez noč postal omejen ali popolnoma prekinjen. V praktično vseh postsocialističnih državah je med tranzicijo, vzporedno s padcem natalitete in močnim trendom izseljevanja, strmo narasla stopnja umrljivosti. Ne le trg, ugotavljata avtorja, tudi obstoj in stanje institucij ter geografska lega posameznih držav so se izkazali za odločilne dejavnike pri izpeljavi tranzicije. Z ugotovitvijo tako nekoliko dopolnita izhodiščni vidik strokovnjakov, ki so na Zahodu pripravljali tranzicijske smernice, vendar od njega ne odstopita bistveno.

V tretjem sklopu ocenjujeta tranzicijo skozi lečo javnega mnenja. Preko mnogih javnomnenjskih raziskav je osrednji odgovor anketirancev, ki je, sledeč interpretaciji avtorjev, vedno znova presenečal predvsem (zahodne) institucije in raziskovalce, splošno nezadovoljstvo med prebivalci tranzicijskih držav tako s tranzicijo samo kot z njihovim kasnejšim življenjskim standardom. Med podatki, predstavljenimi v sklopu o gospodarski plati tranzicije, in demografskimi ter javnomnenjskimi informacijami, uporabljenimi v drugem in tretjem sklopu, se zarisuje osrednji interpretativni problem. Prvi prikazujejo tranzicijo kot nedvomen uspeh, medtem ko druga dva sklopa podatkov rišeta tranzicijo predvsem kot neuspeh.

Neenakost med prebivalci, ki jo avtorja uvodoma napovesta kot osrednjo pojasnjevalno perspektivo monografije, postane v tretjem sklopu poglavij osrednji pojasnjevalni dejavnik različnih razumevanj tranzicije. Neenakost naj bi skupaj s korupcijo, pesimizmom glede prihodnosti, nezaupanjem v sodržavljane in nezadovoljstvom posameznikov glede svojega premoženjskega stanja predstavljala ustrezne pogoje za dvig nacionalizma in kasnejši uspeh populizma v tranzicijskih državah. Pri tem avtorja sicer delno relativizirata podatke, ki so jih o tranzicijskih državah zbrale globalne institucije, denimo Svetovna banka. Mestoma povzemata interpretacije, da je socializem osrednji krivec za večino negativnih pojavov kasnejše tranzicije; deloma pa socialistično dediščino uporabljata kot pojasnjevalni dejavnik za različno razumevanje vloge države in pravičnosti kot družbene vrednote.

2 Oliver Blanchard et al., *Reform in Eastern Europe* (Cambridge: MIT Press, 1991).

Zadnji, četrti del knjige se skozi lečo etnografije odmakne od obsežnih kvantitativnih podatkov. Avtorja svojo pozornost namenita zgodbam posameznikov, ki so tranzicijo dejansko doživeli. Primeri se vrtijo okrog alkoholizma, občutkov izgube identitete, pretrganih družbenih vezi in pomanjkanja osnovne preskrbe. Pri tem primeru občasno povežeta z domnevo, da je slab življenjski standard večine v primerjavi s peščico tistih, ki so med tranzicijo obogateli, utrjeval občutek zamere, in tako opozorita na dejavnik neenakosti prebivalstva tranzicijskih držav. Vendar izbrani primeri (razen enega ali dveh) niso rezultat lastnih raziskav avtorjev. V poglavju namreč večinoma zgolj predstavita obstoječo literaturo, ki je s pomočjo etnografije do sedaj prispevala k razumevanju tranzicijskega obdobja, in njene posamezne vidike, ki najbolj dopolnjujejo sliko prvih treh poglavij. Poleg tega je med izbranimi primeri mnogo bolj prevladujoča tema izguba lastne identitete in občutek, da je državi vseeno za njeno prebivalstvo, kakor pa nezadovoljstvo ali nezaupanje do tistih ekonomsko uspešnejših sodržavljanov, ki jih avtorja imenujeta ‚zmagovalci tranzicije‘.

Splošne problematizacije zastavljenega vprašanja kot celote (»Ali je bila tranzicija uspešna ali ne?«) se avtorja lotita na zaključnih straneh knjige. Poleg ugotovitve, da je za razumevanje tranzicije treba poznati tudi obdobje, ki je bilo pred njo (torej vsaj pozni socializem), kritično obravnavata tudi strategije, s katerimi so bile tranzicije izvedene. Cena, ki so jo plačevali prebivalci, ustvarjalcev tranzicijskih politik ni nikdar pretirano zanimala. Namenjeno ji je premalo pozornosti in resnega razmisleka, pogosto pa sta bila revščina in večanje družbenih razlik razumljena kot nujno zlo. Posamezniki, ki so jih snovalci tranzicije v devetdesetih letih večinoma dojemali kot pasivne, so imeli na oblikovanje mednarodnih gospodarskih in političnih smernic razmeroma malo vpliva. Negativne posledice, ki jih je prineslo takšno ravnanje, so bile pogosto razumljene kot zapuščina socializma, ki bo minila sama od sebe, in ne kot razlog za prilagoditev izvajanja tranzicije.

Kljub mnogim lucidnim vpogledom, ki jih monografija prinaša, pred očmi bralca vse do zadnjih vrstic obvisi vprašanje, ali se nista avtorja s svojim opisovanjem ujela v podobno zanko binarnih pogledov, kot jo očitata preteklim generacijam ustvarjalcev tranzicijske politike (Združene države Amerike kot napredna država, tranzicijske države kot tiste v kroničnem zaostanku; uporaba pretežno zahodnoevropske literature, ne pa (tudi) znanja, ustvarjenega v regiji; tranzicija kot uspeh za bogato ter neuspeh za revno prebivalstvo itd.). Sklepne vrstice knjige razkrijejo še en, uvodoma neartikuliran problem, za katerega avtorja na primeru tranzicijskih držav iz devetdesetih let iščeta možne rešitve: kako Združene države Amerike po pandemiji covid-19 ter vzhodnoevropske tranzicijske države, ki se soočajo z dolgo trajno krizo, najlažje povesti iz družbene in gospodarske stagnacije.

48 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jurij Perovšek

POLITIKA IN MODERNA

Idejnopolitični razvoj,
delovanje in zarezje v
slovenski politiki od
konca 19. stoletja do
druge svetovne vojne

URAI
Ljubljanske L

Njegovo Veličanstvo kralj je izvolil izdati naslednjo

Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovincem!

Največja naša želja je, da nam Bog pošlje takih voditeljev, ki bodo našemu narodu, kar Mi v sedanjem trenutku nalaga Moja vest in Moja

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

Priložnost

ne sme biti več posredovalca.

em jo pokazal v izvrševanju svojih visokih dolžnosti,

rodoljubnih, toda tudi človeških, ki so, vojna pa

več hoditi po pota, po katerem se je hodilo dolej,

razvoj našega notranjega političnega življenja sredstev

sko in van naše politično življenje dobivata vedno bolj

sko škodo. Vse koristne ustanove v naši državi, njihovi

delci s tem v aversam. Od katerega neodvisnega politič-

trajnevi tudi ureditev in razvoj znanjih občinjaju z

pa.

deljih Mojega nepozabnega očeta tudi Moj ideal, v

ki zapreka za vsako plodnostno delo v državi.

Cena
25 EUR

UDC/UDK 94(497.4)"18/19"

ISSN 0353-0329

DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.62.3>

Neja Blaj Hribar

Popisi prebivalstva 1857 – 1931: predstavitev vira, podatki in analiza

Filip Čuček

Ivan Dečko in njegov zadnji deželnozborski mandat

Marija Mojca Peternel

Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins (1875–1938)

Anton Žabkar in Marjan Malešič

Vojaški avanturizem: napad Kraljevine Italije na Kraljevino Grčijo leta 1940

Dunja Dobaja

Bil/-a sem ukradeni otrok, bil/-a sem pozabljeni otrok

Žarko Lazarević

Jugoslovansko ekonomsko zgodovino pisje med nacionalnim in mednarodnim kontekstom po drugi svetovni vojni

Domagoj Tomas

Ivan Tomas and the Smuggler for the Pope

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**